МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ПОСТОЛ Олена Євгенівна

УДК 32: 316.75

ПОСТКЛАСИЧНІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ ТА ЇХ РОЛЬ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

Спеціальність 23.00.03 – політична культура та ідеологія

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Науковий консультант –
ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович,
доктор політичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП 4

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ЗЛАМІ XX – XXI СТОЛІТЬ……...… 15

1.1. Ідеологія як політичний феномен та її роль на сучасному етапі світового соціального розвитку 15

1.2. Переосмислення поняття «ідеологія» та ідейно-політичного розвитку в сучасній зарубіжній і вітчизняній політичній науці ……... 36

1.3. Методологія дослідження ідейно-політичного потенціалу епохи постіндустріалізму 53

Висновки до першого розділу 71

РОЗДІЛ 2

ВИЗНАЧАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОЇ ЕКСПАНСІЇ ……... 75

2.1. Сутність і специфічні ознаки глобалізації як загальноцивілізаційного явища 75

2.2. Зміни у сфері державно-політичного розвитку та їх вплив на характер політико-ідеологічних орієнтацій ……. 102

2.3. Глобалізм як ідеологія подолання системної кризи капіталізму …..... 148

Висновки до другого розділу ……..... 165

РОЗДІЛ 3

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ І ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ НЕОКЛАСИЧНИХ ТА РАННІХ ПОСТКЛАСИЧНИХ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ ТЕЧІЙ …… 170

3.1. Систематизація та осмислення ідейно-теоретичного потенціалу неокласичних політико-ідеологічних течій 170

3.2. Основні форми реалізації ранніх постклаcичних політико-

ідеологічних течій ……..……. 180
3.3. Ідеології лівого радикалізму і правого екстремізму: спільні риси й відмінності 207
Висновки до третього розділу ……...…... 224
РОЗДІЛ 4
НОВІТНІ ПОСТКЛАСИЧНІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ НА ЗЛАМІ XX – XXI СТОЛІТЬ……. 230
4.1. Екологізм як перспективна ідеологія захисту людства від самознищення……..…. 230
4.2. Альтерглобалізм і його громадсько-політичні модифікації 249
4.3. Ідея постлюдини, постлюдства і зародження трансгуманізму …..... 264
Висновки до четвертого розділу ……..……. 288
РОЗДІЛ 5
ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТКЛАСИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ…… 292
5.1. Зміна ідеологічних парадигм в умовах переходу від епохи Модерну до Постмодерну 292
5.2. Інформаційно-комунікаційні детермінанти політико-ідеологічної легітимації демократичного суспільства 321
5.3. Форми проявів і перспективи розвитку постласичних політичних ідеологій у сучасній Україні 338
Висновки до п’ятого розділу 363
ВИСНОВКИ 367
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 374

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний стан розвитку людства – суперечливий і драматичний. Вражають досягнення в науково-пізнавальній, інформаційно-технологічній, технічній сферах і водночас – гострі морально-етичні проблеми. Нагнітають неспокій нерозвиненість самопізнавального способу життєдіяльності людини, свідомої своєї політично відповідальної сутності, агресивний наступ утилітарної корисливості, наслідки чого не прогнозовані і для довкілля, і для суспільства.

Цими, як і багатьма іншими міркуваннями, зумовлене переосмислення сучасною політичною думкою ідеологій, які виникли в добу Нової історії та визначали розвиток західноєвропейського і північноамериканського суспільства включно до кінця XX ст. У пошуку нового розуміння ролі політичної ідеології, її функціонування і впливу на сучасний суспільно-політичний розвиток важливі глибинне пізнання визначальних напрямів переходу від класичних до посткласичних ідеологічних орієнтацій, аналіз і переосмислення дискурсу, що стосується ідеології як політичного феномену. Цей дискурс став провідним у XX – на початку XXI ст. Найхарактерніший його евристичний здобуток – удосконалення методології дослідження ідеологічного потенціалу епохи постіндустріалізму та ролі ідеології на сучасному етапі світового соціально-політичного розвитку.

Аналіз розвитку ідеологій в сучасній Україні є надзвичайно важливим з огляду на те, що українське суспільство надміру вразливе щодо впливу на нього ідеологічних новацій, змістові й сутнісні домінанти яких заторкують усталені стереотипи поведінки, вкорінені у драматичній історії його буття. На тлі динамізму, який майже чверть століття визначає суспільне життя громадян України, вкрай важливо адекватно вплинути на усталені мотиваційні домінанти свідомості, щоб не зруйнувати її і надати сучасного розвитку. Ідеологічній сфері України не вистачає регуляторів уже не одне десятиріччя. Серед науковців,

публіцистів і політиків щодо цього побутують різні думки: одні з них наголошують на необхідності деідеологізації, інші – мають аргументи на користь ідеологізації сучасного українського суспільства. За будь-яких настанов, аналіз ідейно-політичної ситуації у країні є обов'язковим, адже без об'єктивних знань про ідеологічний стан суспільства неможлива ефективність його системних перетворень – модернізація. Науковці, представники політичних партій, громадських організацій, органів державної влади мають не просто констатувати ідеологічний стан суспільства, поставивши своєрідний «діагноз», а й запропонувати аргументоване бачення перспектив у вітчизняному соціополітичному просторі конкретних ідеологій як цілісних систем чи окремих їх цінностей та ідеалів. Це посилює актуальність дослідження проблематики ідеологічного розвитку в нашій державі.

Не дивлячись на значну кількість напрацювань соціально-гуманітарних наук у з'ясуванні проблеми ідеологічного розвитку, комплексне дослідження посткласичних ідеологічних трансформацій сьогодні відсутнє в українській політичній науці. Зазначене, власне, й спонукало автора до системного політологічного дослідження цієї важливої проблеми. Порушені в дисертації питання, безумовно, не охоплюють усієї складної динаміки ідейно-політичних течій, які до того ж неухильно змінюються. Наростання нових явищ і тенденцій потребуватиме подальших наукових досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2012 року). Окремі положення дисертаційного дослідження лягли в основу виконання держбюджетних тем Запорізької державної інженерної академії: «Формування механізмів

цивілізаційного розвитку сучасного соціуму у глобальному вимірі» (2012 – 2013 рр.; № 0111U010481); «Удосконалення механізмів розвитку інформаційного суспільства як цивілізаційної парадигми розвитку сучасної України в умовах глобалізації» (2015 – 2017 рр.; № 0115U002343); Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського «Науково-методичне забезпечення реалізації стратегії сталого розвитку» (2012 – 2013 рр.; № 0113U000201). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 18 лютого 2010 року).

Мета та основні завдання дослідження. Метою пропонованої роботи є аналіз сутності, особливостей та перспектив розвитку ідеології в контексті світових політико-культурних трансформацій та відповідних соціально-політичних змін кінця XX – початку XXI ст. Зазначена мета зумовила необхідність розв’язання таких **завдань:**

– розкрити зміст політичної ідеології та її роль на сучасному етапі світового суспільно-політичного розвитку;

– проаналізувати основні напрями теоретико-методологічного осмислення ідеологічних трансформацій у зарубіжній і вітчизняній політичній науці наприкінці XX – на початку XXI ст.;

– з’ясувати особливості модифікації політико-ідеологічного розвитку в умовах глобалізації;

– в рамках запропонованої класифікації показати основні форми реалізації неокласичних та ранніх постклассичних ідеологічних течій;

– виявити специфіку експансії новітніх політико-ідеологічних течій (еколо-гізм, альтерглобалізм, трансгуманізм);

– розкрити характер і наслідки зміни ідеологічних парадигм в умовах переходу від епохи Модерну до Постмодерну;

– встановити інформаційно-комунікаційні детермінанти ідеологічної легітимації демократичного суспільства;

– визначити форми проявів і перспективи розвитку постклассичних ідеологій у сучасній Україні.

Об’єкт дослідження – визначальні тенденції політико-ідеологічного розвитку в контексті світових соціокультурних трансформацій.

Предмет дослідження – посткласичні політико-ідеологічні течії та їх роль в умовах соціальних змін кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Методологія дослідження визначається потребою всебічного аналізу теми та базується на використанні комплексного підходу із застосуванням загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання, які дозволили всебічно розкрити суть поставленої проблеми, забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів. Міждисциплінарний характер дослідження зумовив одночасне застосування методик і категорій, які використовуються в рамках філософії, психології, соціології, культурології, що й дозволило системно охарактеризувати об’єкт і предмет дослідження. З метою систематизації теоретичного матеріалу та отримання нових результатів застосовувались аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і протиставлення, сходження від абстрактного до конкретного.

З позиції діалектичного методу розглянуто основні ідеологічні течії та їх взаємодію в умовах модернізації держави і громадянського суспільства на зламі ХХ – ХХІ ст. Порівняльний метод дав можливість визначити спільні й відмінні риси класичних і посткласичних ідеологічних течій. Системний метод дав змогу дослідити демократичні й, зокрема, посттоталітарні трансформації як комплексний багатоаспектний процес. Структурно-функціональний метод використано при дослідженні способів формування та функціонування ціннісної основи ідеологічних систем. Історичний метод дозволив виявити специфічні особливості внутрішніх змін в рамках окремих ідеологічних течій (консерватизм – неоконсерватизм, лібералізм – неолібералізм, соціалізм – соціал-демократія, глобалізм – альтерглобалізм та ін.), процесів переходу від епохи Модерну до Постмодерну, сутнісних трансформацій політичної свідомості і культури в історичній ретроспективі. Використання інституційного підходу дозволило провести аналіз тенденцій модернізації держави та громадянського суспільства, залучених у процеси глобалізації. Соціологічний, біхевіористський

методи застосовувалися як засіб глибшого розуміння нелінійних процесів ідеологічних трансформацій. За допомогою аналітико-прогностичного підходу підготовлені теоретичні та практичні рекомендації стосовно перспектив розвитку політичних ідеологій.

Використання зазначених методів у взаємозв'язку та взаємодоповненні дозволили виявити ключові суперечності, причинно-наслідковий зв'язок досліджуваних проблем, чинники й умови їх розв'язання, а також здійснити в рамках цієї основи відповідний прогноз розвитку політичної ситуації в ідеологічній сфері. Одночасне застосування різних можливостей методології сучасного політичного пошуку здійснено з дотриманням принципів науковості, цілісності, загального зв'язку, єдності історичного та логічного. Окрім наукового доробку вітчизняних авторів, теоретичну основу дослідження склали праці американських та європейських науковців. Поряд з вищезазначеним у роботі відображено спостереження автора за розвитком політичних процесів в умовах становлення незалежної України

Наукова новизна одержаних результатів дослідження визначається тим, що воно є першим у вітчизняній політичній науці комплексним аналізом стану, динаміки, засобів реалізації у політико-культурному просторі постклассичних ідеологічних течій та їх ролі в умовах соціально-політичних змін кінця XX – початку XXI ст. У рамках проведеного дослідження одержано результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист.

Уперше:

– обґрунтовано неможливість пояснення за допомогою традиційних політико-ідеологічних засобів і переконань перспектив глобалізації як соціоекономічного, соціокультурного феномену. З'ясовано, що відповіддю на виникнення нових викликів соціуму в умовах соціальної, гендерної і культурної нерівності стають постклассичні ідеологічні течії та рухи, які хоч і не мають значної соціальної бази, як класичні ідеології, але відзначаються здатністю привертати увагу до нелінійних суспільно-політичних процесів, нестандартних

модернізаційних змін, асиметричних стратегій і відповідних варіантів політичної поведінки;

– класифіковано основні різновиди постласичних ідеологічних течій, зокрема, проаналізовано сутнісні особливості формування і соціального впливу різних типів ідеологій: 1) неокласичних (неоліберальних, неоконсервативних, неокомуністичних, неонаціоналістичних, осучаснених соціал-демократичних); 2) ранніх постласичних (глобалізму, лібертаризму, комунітаризму, «нових правих», фемінізму, лівого радикалізму, релігійного фундаменталізму, правого екстремізму); 3) новітніх постласичних (екологізму, альтерглобалізму, транс-гуманізму);

– з’ясовано,що доповнення цінностей лібералізму цінностями, привнесеними новітніми постласичними ідеологіями не суперечить збереженню індивідуальної свободи як важливого ідеологічного принципу й сприяє розширенню просторових меж ринку на основі раціонального розподілу виробництва, управління рівнем попиту та ефективної кореляції політичної влади і економіки;

– показано особливості й наслідки формування постласичних ідеологій, зокрема, з’ясовано детермінанти, що стимулюють індивідуалізацію та інформатизацію суспільного розвитку. Визначено перспективи використання інформаційної експансії, пов’язані з налагодженням ефективного громадського контролю, удосконаленням механізмів зворотного зв’язку, активізацією політичної комунікації, переглядом і формуванням адекватної системи цінностей тощо;

– на основі аналізу постласичних політико-ідеологічних трансформацій визначено комплекс проблем, важливих для подальшого демократичного розвитку українського суспільства, а саме: виокремлення сутнісних ознак ідеологічної соціалізації як базової для ідейно-політичного виробництва у будь-якому суспільстві; з’ясування специфіки політико-управлінських аспектів функціонування ідеологічних систем; формулювання ключових засад новітнього

дискурсу в контексті визначення ідеологічної політики держави; осмислення основних параметрів формування партійної ідеології на демократичній основі.

Дістали подальшого розвитку:

– науковий підхід, згідно якого політологія має зосереджувати свою пізнавально-дослідницьку увагу на обґрунтуванні ідеології, здатної проникнути в глибинні пласти свідомості людей, які визначають її характер. Такий підхід набуває особливого значення в умовах безпрецедентної за масштабами і впливом глобалізації, постійного вдосконалення інформаційних і комунікаційних технологій, «метаморфоз» духовно-культурного середовища, що створюють якісно нову суспільну реальність, за якої існуючі політичні інститути і нормативно-правові чинники втрачають свою ефективність;

– теоретико-методологічні аспекти дослідження ідейно-політичного потенціалу епохи постіндустріалізму. Визначено, що політична ідеологія може стати тією соціокультурною основою, яка об’єднає суспільство з метою подолання соціально-політичних суперечностей, конфліктів, тому дослідження її інтеграційного потенціалу є одним із найактуальніших завдань у межах сучасної проблематики соціально-гуманітарних наук;

– методологічні аспекти залучення до вивчення проблематики політичних ідеологій соціокультурного підходу, який у поєднанні з історичним підходом дозволив обґрунтувати тезу про те, що на зміну класиці в усі переломні періоди розвитку людства приходять посткласика, неокласика, модернізм, постмодернізм та інші радикальні альтернативні ідеологічні вчення. На нинішньому етапі свого розвитку людство подолало просторово-часові форми буття і перейшло на соціокультурні взаємозв’язки, що постають як вічність і безкінечність;

– обґрунтування впливу постмодернізму на характер суспільного буття і людської життєдіяльності. З’ясовано, що постмодернізм точно відобразив той граничний стан суспільної свідомості, що передбачає переворот і переоцінювання цінностей, трансформацію ідеалів. Постмодерну як цивілізаційній добі властиві ускладнення системи соціальної ідентичності індивідів і зумовлені ним

індивідуалізація, фрагментація соціального цілого, а також криза традиційних соціальних інститутів.

Поглиблено:

– розуміння того, що сучасний сценарій співіснування цивілізацій є свідченням закінчення ери протистояння ідеологій у політичному і суспільному житті й виявлення фундаментальних відмінностей у цінностях різних цивілізацій, внаслідок чого незахідні країни постають не об'єктами культурно-цивілізаційного впливу Заходу, а активними суб'єктами власної історії і світового порядку загалом;

– підхід, згідно якого становлення стабільного демократичного суспільства неможливе без сильної і визнаної в суспільстві ідеї, здатної об'єднати громадянство задля його виходу на вищий рівень ціннісних орієнтацій. Доведено, що нехтування ідеологічною роботою породжує негативні наслідки, дія яких незрівнянно посилюватиметься, якщо ігнорування ідеологічної роботи постане нормою політичного життя, суспільного й індивідуального буття;

– політологічний аналіз глобалізації через уточнення споріднених з нею понять, зокрема, таких як «глобалізм», «антиглобалізм», «альтерглобалізм», «ринковий глобалізм», «справедливий глобалізм». З'ясовано, що глобалізм у його різноманітних модифікаціях покликаний подолати наслідки регресу соціальної реальності, розв'язати проблеми, породжені регламентацією діяльності традиційних політичних інститутів, і модернізувати економічний сектор задля виходу із капіталістичної кризи.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що дана робота є певним внеском у загальнотеоретичні сучасні дослідження проблем розвитку політичної культури та ідеології. Основні положення дисертації здатні слугувати теоретико-методологічною базою для подальшої розробки проблематики, пов'язаної з постклассичними ідеологічними трансформаціями. Сформульовані висновки дисертації можуть бути використані в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при оцінці змін у сфері

політичної культури, практичній розробці ідеологічних програм політичних партій, формуванні та реалізації державної політики.

Теоретичні розробки, практичні висновки і пропозиції, що випливають зі змісту дослідження, використовуються у навчальному процесі Запорізької державної інженерної академії у викладанні базового курсу «Політологія». Матеріали дослідження можуть бути застосовані при розробці спецкурсів для студентів з проблем політичної ідеології, політичних партій і партійних систем, політичної свідомості і культури, глобалізаційного розвитку, розвитку новітніх ідейно-політичних течій.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Окремі положення дисертації висвітлювалися у виступах на наукових конференціях і «круглих столах»: науково-практичній конференції «Національна ідея та національний інтерес України: єднання заради майбутнього» (Сімферополь, 18 грудня 2009 р.); міжвузівській науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку України» (Сімферополь, 14 квітня 2010 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Формування національно-культурних традицій молоді в умовах євроінтеграції і глобалізації» (Запоріжжя, 16 – 19 квітня 2010 р.); ІІІ міжнародній науково-практичній конференції «Освіта та наука в умовах глобальних викликів» (Сімферополь, 11 – 13 червня 2010 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Українське суспільство у вимірах глобалізації та євроінтеграції: тенденції та перспективи розвитку» (Запоріжжя, 20 – 21жовтня 2010 р.); XVI науково-технічній конференції студентів, магістрантів, аспірантів і викладачів ЗДІА «Теорія і тактика ефективного управління» (Запоріжжя, 11 – 15 квітня 2011 р.); IX міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми і тенденції розвитку сучасного суспільства» (Лондон – Київ, 28 вересня – 4 жовтня 2011 р.); IV всеукраїнській науково-практичній конференції «Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні» (Сімферополь, 6 – 8 жовтня

2011 р.); ІІ міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна політика: принципи та методи реалізації в контексті світового досвіду» (Сімферополь, 3 – 5 листопада 2011 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Стратегія розвитку України у глобальному середовищі» (Сімферополь, 17 – 19 листопада 2011 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Євроінтеграційна політика України в умовах глобалізації» (Запоріжжя, 21 – 22 листопада 2011 р.); ІІ міжнародній науковій конференції «Становлення держави і права в умовах глобалізації: теоретичний та практичний аспект» (Київ, 24 лютого 2012 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Освіта та наука в умовах глобальних викликів» (Сімферополь, 7 – 9 червня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Оновлення парадигми суспільного розвитку в XXI столітті» (Сімферополь, 11 – 15 вересня 2012 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Концептуальні засади стратегії розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації та євроінтеграції» (Запоріжжя, 22 – 23 листопада 2012 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Напрями удосконалення гуманітарного розвитку в Україні: соціоантропологічні, соціокультурні та соціосвітоглядні виміри» (Запоріжжя, 22 – 23 листопада 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Україна-Польща: діалог культур у контексті євроінтеграції» (Запоріжжя, 25 – 27 вересня 2014 р.); XIX науково-технічній конференції студентів, магістрантів, аспірантів і викладачів ЗДІА «Теорія і тактика ефективного управління» (Запоріжжя, 22 – 23 квітня 2014 р.); міжнародній конференції «Мультинаукові дослідження як тренд розвитку сучасної науки» (Київ, 28 березня 2015 р.); XX науково-технічній конференції студентів, магістрантів, аспірантів і викладачів ЗДІА «Проблеми економічного розвитку у сучасних умовах» (Запоріжжя, 20 – 24 квітня 2015 р.); круглому столі «Політичні партії і вибори в Україні» (Київ, 26 червня 2015 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені у 50 наукових публікаціях, у тому числі: 1 індивідуальній монографії (18 друк. арк.), 1 колективній монографії (22,44 / 1 друк. арк.), 22 наукових статтях,

опублікованих у вітчизняних фахових виданнях з політичних наук (з них 5 у співавторстві з А. А.Постолом; внесок авторів є рівнозначним), 4 статтях у зарубіжних наукових журналах, 22 публікаціях в інших наукових виданнях.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів (п’ятнадцяти підрозділів), висновків і списку використаних джерел (376 на 31 стор.). Загальний обсяг роботи – 405 стор., основна частина – 373 стор.

РОЗДІЛ 1
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ЗЛАМІ XX–XXI СТОЛІТЬ

1.1. Ідеологія як політичний феномен та її роль на сучасному етапі світового соціального розвитку

У сучасних умовах світового розвитку неможливо зрозуміти політичну діяльність, не намагаючись осягнути ідеї та уявлення, що спонукають людей до політичної активності. Саме ідеї є рушійною силою соціальних трансформацій. Сьогоденна реальність також демонструє зміни в системі поглядів, уявлень і суспільній свідомості загалом, відповідно і зміну політичних ідей, які мобілізують людей до політичної активності.

Зміни форми сучасного світу і його ідеологічної конфігурації є очевидними: людей уже не надихає бачення «доброго суспільства»; реальністю є сконцентрованість на збереженні ідентичності, захисті гідності та повазі інтересів соціальної спільноти. Суспільні трансформації зумовили розгортання дискурсу про «політику визнання», «політику ідентичності» і зменшення вагомості політичної ідеології. Про це, зокрема, пише Ч. Тейлор у своїй праці «Мультикультуралізм і “політика визнання”» [232], відзначаючи, що багато течій сучасної політики спрямовані на потребу і навіть на вимогу поваги до спільноти й особистості. Вимога надання аутентичності релігії, культурі і традиціям, забезпечення належної поваги до них поступово вивищуються над масштабнішими ідеологічними питаннями. Такі суспільні зміни мають своє пояснення у світі, який із складного біполярного перетворився на надскладний глобалізований, сповнений нових процесів, несподіваних сценаріїв та малопрогнозованих подій в усіх сферах людського буття.

Ідеї лібералізму, соціалізму і консерватизму, що пропонують загальні цілі, витворені на Заході й тому не завжди привабливі для інших культур, які не

приймають всезагальність «лівих» і «правих» ідеалів, прагнуть визнання власних ідей та ідентичності. Сучасні суспільствознавці, пояснюючи причини кризи ідеологій, стверджують, що провідні західні ідеології втратили здатність мобілізувати людей, оскільки їх ідеали та обґрунтованість були актуальні для індустріалізму і не здатні дати відповіді на безліч питань постмодерного мультикультурного світу, в якому панують багатоманітність і несхожість і який чутливіший до ідентичності, а не до ідеології.

У наукових і культурних колах постали дискусії про постідеологічну добу. Такі судження мають і безліч заперечень. Справді, окремі соціальні утворення, опікуючись захистом своїх прав та інтересів, досягають «маленьких цілей», намагаючись вирішити конкретну проблему «тут і тепер», не переймаючись побудовою нового суспільства, як це проголошують тотальні ідеології. Це сприяло поширенню думки про заміну ідеологічної політики політикою здійснення конкретних кампаній, політикою розв’язання локальних проблем чи політикою ідентичності. У довгостроковій перспективі такі акції докладаються до формування кращого майбутнього.

Знайти гідне обґрунтування будь-якій кампанії на користь розв’язання конкретної проблеми можна на основі загальної філософії – ідеології. Це дає змогу виокремити проблему в структурі більш глобальної ідеологічної політики, що позбавляє сенсу розмови про постідеологічну політику. Ідеологія нині справді переживає кризу, але не відходить у небуття. У зв’язку з цим варто проаналізувати засобами політології роль ідеології як політичного феномену на сучасному етапі світового розвитку.

Наприкінці 80-х років минулого століття у наукових колах й у середовищі громадськості побутувала думка про вичерпаність епохи панування ідеологій. У цьому дискурсі білоруський дослідник І. Антонович охарактеризував останні сто років як «вік ідеологій і століття кризової свідомості» [11, с. 313]. Більшість науковців, політиків і громадських діячів переконана, що суспільно-політичний розвиток сучасної цивілізації позначатиметься хвилями деідеологізації. Така точка зору спиралася передусім на дослідження процесів руйнування

тоталітарних й авторитарних комуністичних систем у країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Адже двадцять-двадцять п’ять років тому і науковці, і політики, особливо демократичного спрямування, були впевнені, що руйнування комуністичних систем (соціалістичного табору) неминуче призведе до відмови у всьому світі і від ортодоксальних, жорстких, доктринальних, і від ліберально-демократичних моделей розвитку – від ідеологізованих політичних програм і соціальних систем.

Програмною у цьому контексті є праця американського політолога Ф. Фукуями «Кінець історії?», в якій він стверджував, що завершення XX ст. позначилося тріумфом західного ліберально-демократичного доктринального світогляду: «Це століття… повертається тепер… до безперечної перемоги економічного і політичного лібералізму. У лібералізму не залишилося жодних життєздатних альтернатив» [249, с. 34]. Така ситуація, на його думку, засвідчує завершення ідеологічної еволюції людства, перемогу універсалізації у сфері ідей і свідомості цінностей західної ліберальної демократії, що приведе до суттєвих змін й у світі матеріальному [178, с. 700].

На початку XXI ст. зриміше окреслюється протилежна тенденція: значна частина країн сучасного світу опиняються в силовому полі конкретних ідейно-політичних впливів. Процеси ідеологізації помітні у багатьох державах Європи, Америки, Азії та Африки незалежно від типу політичного режиму, форми державного правління та інших соціополітичних чинників. Реально відбувається не деідеологізація суспільства, а посилення ідеологізації суспільно-політичної свідомості у більшості країн. Тому вивчення сутності процесу ідеологізації, дослідження чинників, що його зумовлюють, і аналіз новітніх ідеологічних доктрин стає одним із центральних та актуальних напрямів зосередження наукової уваги вітчизняних і зарубіжних політологів.

Концептуалізований розгляд цих тенденцій дає підстави для з’ясування сутності політичної ідеології та основних підходів до її тлумачення; висвітлення специфіки розгляду ідеологічного спектру в сучасній політичній науці; аналізу особливостей функціонування ідеологічних доктрин сьогодення.

До цього насамперед спонукають праці І. Антоновича «Соціодинаміка ідеологій», О. Кольєва «Політична міфологія: Реалізм соціального досвіду», Ч. Міллса «Новий лівий огляд», Є. Шацького «Утопія і традиція», антологія «Утопія та утопічна свідомість». Важливе значення мають також дослідження Ф. Фукуями, А. Нікітченка, Б. Каріпова, зосереджені на проблемах функціонування політичних ідеологій у сучасному світі, а також підручники і посібники з політології та політичної філософії Т. Алексєєвої, К. Гаджиєва, А. Мельвіля, Е. Хейвуда [11; 109; 261; 250; 251; 151; 97; 4; 50; 52; 174; 255].

У терміносистемі сучасної політичної науки термін «ідеологія» є одним із найважливіших і найуживаніших. Категорія «політична ідеологія» несе особливе емоційне навантаження, її активно застосовують як специфічну політичну технологію і засіб маніпулювання суспільно-політичною свідомістю. У політології виокремлюють такі її тлумачення: процес відтворення смислів, знаків і цінностей у соціальному житті; сукупність ідей, притаманних конкретній соціальній групі або класу; «хибні» ідеї, які сприяють легітимізації панівної системи влади; постійно спотворена комунікація; форми мислення, мотивовані соціальними інтересами; тип ідентифікації; соціально необхідні ілюзії; збіг установок влади з домінуючим суспільно-політичним дискурсом; діяльнісно-орієнтована сукупність переконань [174, с. 459]. Казахстанський дослідник Б. Каріпов пропонує розглядати політичну ідеологію як своєрідну інтелектуальну схему, засіб спрощення політики, інструмент формалізації суспільної самосвідомості. Ідеологія у його розумінні постає як нормативно-символічний складник політики; вона формулює схематичні й розгорнуті картини минулого, сьогодення та майбутнього, а також раціоналізує політику, адже через проектування політичного простору вибудовує певні конфігурації владних відносин [97, с. 283 – 284].

Ідеологія визначає спеціалізацію та професіоналізацію політики. На думку Б. Каріпова, «формування і поширення ідеологій стало прерогативою особливої професійної страти, що призвело до якісної перебудови політичного простору і перетворення діяльності з виробництва нормативно-символічних

конструкцій на самостійний ідейно-політичний процес»; «…ідеології визначили той етап розвитку політики, коли сутністю політичної гри, квінтесенцією налагодження відносин людини із владою виявився захист групових інтересів і заснованих на них індивідуальних прав. За цих умов політичну стабільність і розвиток став значною мірою визначати характер уявлень суспільства, які, у свою чергу, залежать від здатності тієї чи іншої ідеологічної конструкції логічно "перекинути" сьогодення і спроектувати майбутнє» [97, с. 285].

Формування ідейно-політичного «порядку денного» сьогодення багато в чому визначають саме професіонали «від політики» (політичні ідеологи, технологи, консультанти і власне політики), які пропонують суспільству ідеологічну модель розвитку, змінюють і корегують її залежно від умов соціального, політичного, економічного життя, національних традицій і менталітету, політичної історії країни. Тому ідеологія формує в сучасному світі подвійну сферу функціонування і впливу. Вона вбирає в себе потреби суспільства, пристосовуючись до змін. Її адаптаційний потенціал безпосередньо визначає її життєздатність. Водночас політична ідеологія конструює минулу, поточну і майбутню соціально-політичну реальність, примушуючи (м'яко або жорстко) соціум пристосовуватися до її ідеалів і цінностей. З огляду на це російська дослідниця Т. Алексєєва виокремлює два теоретичні фокуси розгляду проблематики, пов'язаної з функціонуванням та відтворенням політичних ідеологій у сучасному світі: 1) «міркування про політичну реальність і спроби глибше її зрозуміти, спираючись на політичні ідеали»; 2) «спроби формулювання нових ідеалів у вигляді розмірковувань про найкращі політичні режими та принципи організації суспільства» [4, с. 20].

При розгляді сутності політичної ідеології необхідно вказати і таку впливову в політичній науці традицію, як протиставлення ідеології та утопії. Один із найавторитетніших прихильників цієї позиції – німецький та британський філософ і соціолог К. Мангейм, який досліджував особливості функціонування у суспільстві ідеологічної та утопічної свідомості («Утопія та

ідеологія», «Утопія в історії соціальних ідей» та ін.). На його думку, головна відмінність між зазначеними явищами полягає в конструюванні утопії як трансцендентного щодо поточного соціального буття уявлення поза безпосереднім зв'язком із цим буттям. Ідеологія ж спирається на поточне буття, виходячи з нагальних завдань соціально-політичної дійсності. «Ідеологіями ми називаємо ті трансцендентні буттю уявлення, які de facto ніколи не досягають реалізації свого змісту. Хоча деякі люди часто абсолютно щиро керуються ними в якості мотивів своєї поведінки, під час цієї реалізації їхній зміст зазвичай спотворюють» [243, с. 113 – 114].

К. Мангейм докладно аналізує марксистське розуміння ідеології, виокремлюючи у ньому два базові значення – «часткову» і «тотальну» ідеології. «Часткова» ідеологія – це більш або менш усвідомлене спотворення фактів соціально-політичного буття, зумовлене соціальними інтересами суб'єктів. «Тотальна» ідеологія є віддзеркаленням специфіки структури свідомості соціальної групи, класу або навіть епохи. За його переконанням, ідеології є виявом мислення панівних у суспільстві соціальних груп. Тому вона не може не охоплювати оцінок поточної ситуації та проектувати майбутнє на основі наявних первинних умов. У своїй цілісній картині світосприйняття не можуть бути реалізовані на практиці. Тому К. Мангейм називає ідеологію «розвинутим політичним міфом» [243, с. 115 – 117]. Це твердження викликає евристичну довіру, адже вся політична історія XX ст. переконує в його правомірності. До того ж, аналіз панівних упродовж останнього століття ідейно-політичних світоглядних моделей доводить, що запорукою успішності й ефективності політичної доктрини є її здатність пристосовуватися до нестабільних умов.

Концепцією К. Мангейма послуговувався російський дослідник О. Кольєв, виділяючи три типи «чистої» ідеології (лібералізм, консерватизм і соціалізм), а також «зону абсурду», які впливали і впливають на суспільно-політичний розвиток світу. За його міркуваннями, «чисті» типи ідеології за умов стабільності трапляються зрідка, маючи неявний і неактуальний характер. У такі періоди домінантними стають проміжні форми політичних ідеологій,

скажімо, «національний соціалізм» або «національна демократія». При цьому виокремлюються політичні цикли, які постійно оновлюються та пов’язані з кризовими, перехідними періодами життя суспільства. Конкретному політичному циклу притаманне домінування конкретного типу ідеологічного світогляду [109, с. 215 – 216].

Усі політичні ідеології – сформовані ще у XVIII–XIX ст. і сучасні, модернізовані ідейно-політичні течії – спираються на політичні традиції реалізму або ідеалізму. Засновниками традиції політичного реалізму вважають Н. Макіавеллі й Т. Гоббса. Політичний реалізм спирається на скептичне ставлення до природи людини, що зумовлює раціональне ставлення до політики, а відповідно – висування більш поміркованих, емоційно нейтральних ідей, гасел і цінностей. Політичний ідеалізм бере витоки від ідей Платона, Г. Гроція та І. Канта. Він ґрунтується на ідеї про добру природу людини, яку псують соціальні умови, найліпшим шляхом подолання яких є подолання соціально-економічних і політичних недоліків суспільства методом реформістських або радикальних перетворень. Як свідчить історія, основу більшості ідеологій становили саме принципи політичного ідеалізму, який залежно від обставин набував форми «індивідуалізму, гуманізму, лібералізму, анархізму, інтернаціоналізму» [50, с. 214].

Політичний ідеалізм як основа ідеологічної доктрини передбачає формування певної аксіологічної системи. Цінності є невід’ємним компонентом ідеології, адже саме вони формують ідейне ядро доктринальної системи. Залежно від світоглядно-аксіологічного спрямування політичні доктрини можуть бути правими, центристськими чи лівими. Американський політолог Е. Хейвуд серед цінностей правих ідеологій виокремив владу, обов’язки, ієрархію, традиції, порядок, реакцію і націоналізм; серед лівих – свободу, права, рівність, прогрес, братерство, реформи та інтернаціоналізм [255, с. 313]. Центристські доктрини поєднують у певних комбінаціях деякі цінності правих та лівих ідеологій. У функціонуванні політичних ідеологій останніх десятиліть помітний ідеологічний симбіоз – сплетіння цінностей та ідеалів різних

доктринальних систем. З огляду на це Е. Хейвуд наводить три схеми розмежування політичних ідеологій сучасності: «лінійний політичний спектр», «політичний спектр “підкова”» та «двовимірний політичний спектр».

«Лінійний політичний спектр» горизонтально охоплює такі ідеології, як комунізм, соціалізм, лібералізм, консерватизм, фашизм, ілюструючи відмінності у ставленні прихильників цих доктрин до економіки і ролі держави. Відповідно до «лінійного політичного спектру», ліві ідеології виступають за втручання держави у справи суспільства і спираються на ідеали колективізму, а праві ідеології захищають цінності вільного ринку та ідеали індивідуалізму.

«Політичний спектр “підкова”» обґрунтований західними науковцями після Другої світової війни з метою принципового відмежування тоталітаристських, «моністичних» (антиплюралістських) тенденцій (фашизм і комунізм) від толерантних і відкритих ідейно-політичних течій сучасності.

У 60-ті роки ХХ ст. Г. Айзенк запропонував «двовимірний політичний спектр» з додатковою вертикаллю «авторитаризм-лібералізм» (репрезентує одну з центральних антиномій політики – влада versus свобода). Перевага «двовимірного політичного спектру» у створенні точнішої, об’ємнішої картини ідеологічного плюралізму сучасності та уможливленні відокремлення економічної вісі (уявлення про належну організацію економіки) від політичної (позиції щодо громадянських свобод) [255, с. 313 – 314].

Навіть відносно умовне групування сучасних ідеологій на праві, центристські та ліві спонукає уважніше приглянутися до найвпливовіших із них у сучасному світі.

У середовищі «нових правих» дослідницьку увагу приковує ідеологія та діяльність «нових технократів», переконаних, що з розвитком науки й техніки розширюються можливості для створення ідеальних, вільних від будь-яких вад систем. Основа таких систем – вдосконалені машини і техніко-організаційні засоби, а не вдосконалені люди. Можливості виправлення світу «нові технократи» вбачають у науковій його організації, побудові досконалого суспільства-машини. Прихильники новітніх технократичних ідеологій

наголошують, що новий технотронний порядок – єдиний справжній і надійний; немає такої царини суспільства, яку не можна було б перетворити за допомогою новітніх досягнень науки і техніки. Багатьма ознаками цей ідейно-політичний напрям виявляє себе як технократичний утопізм. Попри те, на думку польського дослідника Є. Шацького, технократичні утопії не передбачають миттєвого перетворення світу, стрибка у досконале суспільство; йдеться про досить тривалий процес, тому і сучасність, на відміну від інших утопістів, для технократів вже не є предметом дошкульної критики [261, с. 182 – 183].

Прибічники центристських ідеологій (неолібералізм, неоконсерватизм) провідною цінністю та метою своєї діяльності вважають демократизацію. Суспільно-політичний ідеал для них – максимальне розширення простору миру, свободи та справедливості у сучасному світі. Поширення демократії, пропаганду демократичних і гуманістичних цінностей проголошують головним завданням. Вони відмовляються від традиційного розуміння державного суверенітету, стверджуючи, що в останні десятиріччя XX ст. міжнародна система набула «самостійного» характеру і вже є не лише провідником імпульсів від держави до держави, а стає джерелом впливу на суверенні держави та їх внутрішнє життя.

Сучасні центристські політичні ідеології дотримуються засад тотальної універсалізації провідних суспільно-політичних ідей, форм політичної діяльності, способів організації держави і соціуму, символів і гасел. Національні держави сьогодні все частіше імітують взірці політичного, соціального, економічного та духовного розвитку. На початку XXI ст. почалося становлення світового (міжнародного) громадянського суспільства, формування міжнародної політичної еліти (переважно технократичного характеру) та міжнародних соціальних рухів. У теоретичній та практичній діяльності представників центристських ідейно-політичних течій роль міжнародного фактору стає провідною, особливо в синхронізації процесів у

різних країнах світу, а національні держави стають все більш «прозорими» [151, с. 59 – 60, 68].

У трансформації лівих ідеологій усе чіткіше простежується ідейно-політичний розкол між двома таборами «нових лівих». Радикальні групи та осередки «нових лівих» виступають із закликами до позапарламентської боротьби з владою, до створення позапарламентської опозиції, бо традиційна політична система «старих демократій», діючі політичні партії та профспілки дискредитували себе. Вони ведуть мову про революцію, але не про ту, до якої закликали К. Маркс, В. Ленін, Ф. Кастро, а про революцію свідомості, яка має на меті становлення нової людини нового тисячоліття. Помірковане крило «нових лівих» вже давно (50–60-ті роки XX ст.) відмовилося від закликів до соціальної революції, бунтів на користь ідеалів дебюрократизації та детехнократизації сучасної держави і людини. Критику «новими лівими» діяльності індустріальної та постіндустріальної держав деякі дослідники називають «романтичною», адже Р. Міллз ще у 1960 році зазначав, що ці дослідження у моральному плані тримаються на гуманістичних і світських ідеалах західної цивілізації, передусім ідеалах розуму, свободи і справедливості.

Усі провідні типи ідейно-політичних течій сучасності окреслюють різнопланові напрями і форми загальносвітового та національного розвитку, що приводять до змін на різних рівнях суспільно-політичного функціонування і в різних політичних системах. Основними є: зміни в природі влади; зміни в природі громадянського суспільства; зміни в цінностях та сприйнятті індивідуумів; зміни в національних і міжнародних системах. Головна проблема функціонування політичних ідеологій – їх нездатність (більшою чи меншою мірою) вчасно й ефективно реагувати на виклики часу.

Стан сучасного соціуму є результатом розгортання соціальних процесів, представлених постмодернізацією і глобалізацією. Радикальні перетворення не оминули жодну сферу суспільного буття. Спроби класичних ідеологій пояснити зміни виявили їх методологічну і ресурсну неспроможність, спричинивши

ідеологічну кризу й ускладнивши ідеологічний дискурс. Тим більше, що класичні ідеології і їх модифікації розвитку суспільства прив'язували до головного інституту політичної системи – держави, яка у процесах постмодерної глобалізації зазнала втрат, а разом з нею й ідея держави добробуту.

Технократичні ідеї під впливом НТП, розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, знаннєвої економіки і формування інформаційного суспільства внесли в ідеологічний дискурс тенденції деідеологізації, а згодом – і реідеологізації. Економіка обслуговування спричинила трансформацію соціальної структури через звуження рядів класу виробників, а тому зазнала втрат соціал-демократична ідеологія і порушено баланс між працею і капіталом. Усе це негативно позначилось на стійкості держави, її авторитеті, функціях, формі, вплинуло на зміну економічної і соціальної політики, а також політичного устрою.

Економіка обслуговування ознаменувала перехід від цінностей економічної безпеки до цінностей якості життя, які кожен розуміє індивідуально. Класовий та ідеологічний критерії структурування соціуму почали втрачати актуальність, поступаючись місцем індивідуалізму та ідентичності. Ідеологічну політику стали витісняти інституціалізовані в ідейних течіях і рухах політика ідентичностей і політика проблем, породжуючи ідеологічний плюралізм і фрагментарність суспільства. Це підсилюється конвергенцією класичних ідеологій, що є свідченням тенденції до інтеграції політичних цінностей і водночас ускладнює процес ідеологічної ідентифікації. За цих умов відбувається трансформація розуміння суспільних цінностей Модерну, зокрема солідарності. У сучасному розумінні солідарність – не колективізм. Вона трактує індивіда як особу, що діє свідомо і самостійно. Онтологічний статус солідарності засвідчується не в здатності людини до взаємодопомоги, а в її органічній потребі добровільно здійснювати дії щодо створення суспільного блага через взаємоорганізовані групи, громади й асоціації громадян [339, с. 48]. Об'єкт акцентування уваги – не соціальна група,

а індивід. Особливістю ідеологічного дискурсу є також розмежування ідеологій, що захищають ідеали гуманізму і демократії, і тих, що виправдовують насилля, фізичний примус і терор як основні методи реалізації ідей та цілей, провокуючи посилення напруги в суспільстві.

Багато чинників дійсності свідчать, що постмодерна цивілізація ставить нові вимоги і запити перед людиною та державою. Головним завданням постмодерної держави є подолання споконвічного відчуження особистості від держави і соціуму, створення всім групам можливостей і умов гідного життя, а також мінімізація соціальних ризиків. Держава має сформувати «комфортне соціальне середовище та передумови для самореалізації особистості і розкриття її творчого потенціалу» [102, с. 501], що під силу сучасній соціальній державі.

У науковій літературі поняття «держава загального добробуту» і «соціальна держава» часто фігурують як синоніми. Деякі науковці виходять з того, що соціальна держава виникає в результаті трансформації держави загального добробуту під впливом нових політичних і соціально-економічних умов. Справді, з 80-х років XX ст. під впливом демографічного й ідеологічного чинників почала швидко змінюватися філософія соціального захисту, а її нові підходи трансформували державу загального добробуту в соціальну державу – «державу можливостей» (Дж. Нейл). Актуальність цього процесу оцінили В. Маршал і М. Шрам, зазначаючи, що стратегія можливостей перетворює бідних із пасивних клієнтів соціального забезпечення на основних агентів їхнього власного розвитку.

Принципи соціальної держави здавна розробляли як обов’язки держави гарантувати всім громадянам гідний життєвий рівень, а також створювати рівні умови (можливості) для реалізації ними життєвих цілей. Досліджуючи розвиток ідей про соціальну державу Н. Хома зауважує, що концепція соціальної держави оформилася в працях німецьких вчених XIX ст.: Л. фон Штейна, Ю. Оффнера, Ф. Науманна, А. Вагнера, і позиціонувалась як проголошення нової ролі держави, що бере на себе відповідальність здійснювати не властиві раніше, але провідні у майбутньому, соціальні функції [257]. Визначальним в

теорії соціальної держави Л. фон Штейна є подолання підходу до державі як до арени класової боротьби. Н. Хома підкреслює, що на думку Л. фон Штейн, головна мета держави – збереження соціально-політичної стабільності шляхом встановлення балансу між різними суспільними інтересами. Ця мета включає в себе не «зниження соціальної нерівності», а зниження його гостроти за допомогою надання всім громадянам однакових можливостей для гідного існування. Шанс соціальної держави на існування в тому, що головна мета соціальної держави (збереження соціальної та політичної стабільності), не суперечить інтересам окремої особистості, оскільки лише в умовах стабільності можливе безпечне існування та вільний розвиток людини [257].

Концепція соціальної держави виникла як альтернатива теорії і практиці ліберальної політики, оскільки лібералізм виявився нездатним забезпечити всім проголошувані соціальні права і певний рівень добробуту, що особливо гостро відчули в повоєнній Європі. Термін «соціальна держава» вперше був ужитий 1949 року у Конституції ФРН, що стала результатом спільних зусиль лібералів, соціал-демократів і християнських демократів. Цей термін втілював синтез ідей парламентської демократії та ринкової економіки. В ньому виявились перші ознаки зближення ідеологій. Однак розуміння сутності соціальної держави, засобів розбудови, механізмів функціонування у різних ідеологічних проектах завжди мало відмінності. Це знайшло відображення у моделях держави загального добробуту: ліберальні (вільноринкові) держави загального добробуту (США), в яких забезпечення тих, хто потребує соціальної допомоги, здійснюється за залишковим принципом; консервативні корпоратистські режими, або режими з соціально-ринковою економікою (Німеччина), засновані на системі соціального страхування; соціал-демократичні режими, або держави загального добробуту (Швеція), де перерозподіл доходів здійснюється завдяки високому рівню оподаткування; змішані ліберально-колективістські або лейбористські режими (Велика Британія, Австрія). Теоретики феміністичної ідеології виокремлюють держави добробуту з пізньою активністю жінок, що не

заохочують працю жінок і не підтримують їх як домогосподарок (Іспанія, Швейцарія, Японія) [72, с. 26].

Сучасні дослідники соціальної політики надають пріоритет у розвитку соціальної держави соціал-демократичній моделі, яка найкраще врахувала суспільні зміни. Головна її перевага – в акцентуванні на більш активній ролі індивіда в процесі адаптації до нових умов життя, що має сприяти йому успішно «включитися» в суспільство. Основна мета мінливої соціальної держави, як слушно зауважують А. Сіленко та В. Коляденко, – досягнення високого ступеня соціальної включеності, що відкриває широкі можливості для суспільного розвитку й сприяє перетворенню соціальної держави на «державу соціальних інвестицій». Це означає появу нової функції соціальної держави – заохочення ініціативи, творчості й готовності до «нових викликів». Завдяки цьому суспільство може увійти в «нову еру керованості» й сприяти створенню «інформаційного суспільства», або суспільства, заснованого на знаннях [216, с. 353]. Сутністю соціальної держави є обов'язок сприяти самостійності й відповідальності кожної особистості, а також надавати соціальну допомогу громадянам, неспроможним (не зі своєї вини) відповідати за стан свого добробуту. У соціальній державі, на відміну від держави загального добробуту, наголошують на відповідальності індивіда за свій добробут. Дослідження становлення сучасної соціальної держави А. Сіленко і В. Коляденко фіксують особливості держави загального добробуту і держави можливостей як частково збіжні тенденції [216, с. 46 – 47] (табл. 1.1).

Є між ними і визначальна відмінність: «Якщо перша характеризується високим ступенем відповідальності уряду за соціальне забезпечення, то друга ґрунтується не тільки на відповідальності держави, а й на власних зусиллях, відповідальності громадян і неурядових організацій» [216, с. 47].

Існують відмінності між державою загального добробуту і соціальною державою (табл. 1.2).

Таблиця 1.1

Особливості держави загального добробуту і держави можливостей

Держава загального добробуту	Держава можливостей
Розширення соціальних прав	Поєднання прав з обов'язками
Опора на прямі витрати	Збільшення непрямих витрат
Трансферти у вигляді послуг	Трансферти грошові
Надання послуг суспільними агентствами	Надання послуг приватними агентствами
У центрі політики – людина	У центрі політики – сім'я
Матеріальна винагорода від споживання	Матеріальна винагорода від капіталовкладень
Зменшення економічної нерівності	Відновлення соціальної справедливості

Цит. за [216] : Сіленко А. О. Соціальна держава: тернистий шлях до визнання. Світовий досвід і перспективи України [Текст] : [монографія] / А. О. Сіленко, В. А. Коляденко. – Одеса : Астропринт, 2002. – С. 46 – 47.

Таблиця 1.2

Відмінності держави загального добробуту і соціальної держави

Держава загального добробуту	Соціальна держава
Перерозподіл прибутків, високі податки	Елементи перерозподілу і соціальне страхування
Пріоритетна роль держави у наданні соціальних послуг	Надання соціальних послуг державою, приватним бізнесом і неурядовими громадськими організаціями
Відповідальність уряду за соціальне забезпечення	Суспільна підтримка індивідуальної відповідальності
Пасивна соціальна політика, індивід – пасивний клієнт соціального забезпечення	Активна соціальна політика, індивід – агент власного розвитку
Мета соціальної політики – боротьба з бідністю	Мета соціальної політики – соціальна включеність
Акцент на соціальні права	Пошук балансу між соціальними і громадянськими правами
Відсутність безпосередньої залежності між правом на соціальний захист і спеціальними внесками на його одержання	Залежність між оплатою і благами

Цит. за [216] : Сіленко А. О. Соціальна держава: тернистий шлях до визнання. Світовий досвід і перспективи України [Текст] : [монографія] / А. О. Сіленко, В. А. Коляденко. – Одеса : Астропринт, 2002. – С. 50 – 51.

За основними ознаками-функціями соціальна держава гарантує всім людям реалізацію їхніх прав і свобод, рівні умови вільного розвитку й розвиток окремої особистості, соціальний захист нужденним, досягнення соціальної і політичної стабільності мирними засобами і в інтересах усіх членів суспільства. Саме в такій формі держава як соціально-політичний інститут здатна вистояти в сучасному мінливому світі.

За концепцією австрійського політичного філософа Е. Топіча, головним завданням ідеології є протиставлення ірраціональності світового впливу цінісно-раціонального порядку, який виростає з досвіду людей. Ідеологія дає людям «ілюзорну компенсацію», за допомогою якої компенсується те, що Фройд називав «тиском реальності», встановлюється рівновага, ліквідується невідповідність політичної реальності існуючим уявленням про неї. Ідеологія є картиною світу, що складається у процесі систематичного редукування складності політичної дійсності до ідеалів, відповідних соціальним замовленням груп, що виборюють монополію політичної влади [370, с. 44 – 54].

Оскільки політична ідеологія є вченням, що легітимує політичну практику, то редукування здійснюється не довільно, а через набуття ідеологією своєрідної функції – надання сенсу діям у межах, охоплених політичним порядком. Ціннісно-раціональний порядок, про який веде мову Е. Топіч, створюється в ідеальній моделі політичного світу, спродукованого (в метафоричному розумінні) політичною ідеологією. Як висловився Л. Сарджент, ідеологія «організує жахливу картину світу в дещо добре, просте і зрозуміле» [29, с. 89 – 92].

Політична ідеологія пропонує тлумачення політичної дійсності у формі стрункої й послідовної логічної системи. Одним із найважливіших елементів цієї системи є уявлення про рольову розстановку та ієрархію цінностей у політиці, а також про відносини суб’єктів політичного процесу. Політична ідеологія надає значущості політичній поведінці людей. Як зазначають англійські вчені Д. Меннінг і Т. Робінсон, «роль ідеології в політичному житті

полягає у конституюванні інституціональних відносин між людьми, котрі надають політичній реальності її політичної специфіки» [343, с. 23 – 26].

У процесі вивчення характерних особливостей певного явища вчені часто вдаються до моделювання певного ідеального типу, що вбирає в себе якісні характеристики об'єкта дослідження. Доволі цікавою щодо цього є створена німецьким політологом У. Матцем концепція архетипу ідеології, в якій він виокремлює такі її специфічні ознаки: ідеологія в принципі релігійно мотивована, за змістом секуляризувальна система орієнтацій – своєрідна «ерзац-релігія»; ідеології властива революційність; ідеологія є картиною світу, що складається в процесі систематичного редукування дійсності; ідеологічна політика має опору не в суспільстві, чиї структури і цінності виростають з його традицій, а в трансцендентному стосовно суспільства і в нав'язуваному йому принципі [341, с. 100 – 102].

Ідеологія як форма політичної свідомості має свою специфіку і внутрішню структуру. Чим розвиненіша політична ідеологія (критерієм розвиненості може слугувати рівень відображення в ній інтересів її носія, масштаб і рівень охоплення аналізом існуючої і бажаної політичної реальності, переконливість обґрунтування власних варіантів бажаних змін цієї реальності тощо), тим чіткіше виражена її структура. У літературі, присвяченій вивченню політичної ідеології, традиційно вирізняють такі її структурні компоненти:

1. Політичні теорії – форми наукових знань про політичну реальність, що є системами взаємопов'язаних тверджень і доказів, містять методи пояснення та передбачення розвитку явищ політичного життя.

2. Концепції політичного розвитку, що виконують пошукову функцію в процесі аналізу політичної дійсності. Концепція є знанням без строго заданої структури. Ядро її становлять розвинені тези, навколо яких накопичуються нові знання.

3. Політичні ідеї як вищі форми теоретичного освоєння політичної дійсності. Політична ідея містить створений теорією ідеальний об'єкт і алгоритм його реалізації. Вона визначає шляхи практичного втілення

ідеального об’єкта в політичну реальність. Тут сутнісні потреби, виражені в теорії, через інтереси, цілі й мотиви носіїв ідеології стають керівництвом до дії.

4. Політичні програми як форми реалізації політичної ідеї, що мають теоретико-прикладний характер. Політична програма є планом діяльності, який у впорядкованій формі викладає послідовність дій у політичній сфері, визначає завдання й цілі політичних перетворень, засоби і методи їх здійснення тощо.

5. Суспільний ідеал – специфічний різновид мети, яку визначає для себе носій політичної ідеології. М. Михальченко трактує суспільний ідеал як синтез особистих ідеалів, що виражають різні сторони бажаного, передбачуваного або прогнозованого соціального розвитку [144, с. 89 – 91]. Домінують у системі суспільного ідеалу соціально-політичні ідеали.

6. Політичні гасла – лаконічно виражені головні ідеї, завдання, вимоги політичних перетворень. Гасло має характер заклику до активної політичної діяльності, до певної політичної позиції. Його характеристики – імперативність і конкретність.

Політична ідеологія – складне духовне утворення, в якому політична активність представлена як символічна модель, спрямована на політичний ідеал. Вона функціонує на теоретико-концептуальному і програмно-політичному рівнях. На теоретико-концептуальному рівні формуються основні положення, що розкривають цінності та ідеали соціальної спільноти або прихильників певної мети політичного розвитку. На програмно-політичному рівні соціально-філософські принципи та ідеали трансформуються у програми, гасла і вимоги політичної еліти, що формують нормативну основу управлінських рішень і політичної поведінки громадян. Якщо політичні принципи передбачають дискусії прихильників різних цінностей, то програми налаштовують на безпосередню політичну боротьбу, що передбачає нейтралізацію опонентів.

Між концептуальними і програмними рівнями можливі певні суперечності. Вихідна функція ідеології полягає в можливості створення «алібі» – нав’язування людині ілюзії, згідно з якою вона перебуває у гармонії з

людським і світовим порядком. Ідеологія приховує розрив між орієнтаціями системи і орієнтаціями життя; вона створює видимість, начебто потреби системи випливають із життєвих потреб. Це своєрідний ілюзорний світ, який претендує на те, що є реальністю. Зумовлюють його багато економічних, політичних, гносеологічних та інших чинників. Їх дія може бути посилена неадекватним розумінням і впровадженням у життя різноманітних ідеологій, що своєрідно відображають реальність основних сфер суспільного життя, у тому числі політичної.

Можна погодитися з ученими, які вважають, що політика без ідеології не існувала й не існуватиме, хоч тисячу разів буде «плюралістичною». Доки люди мають звичку поділятися на групи за інтересами, залишається потреба в силовому, владному регулюванні їхніх відносин; вони підтримуватимуть владу або протистоятимуть їй, формуючи власні групові образи-поняття щодо місця у суспільстві, обстоюючи власний погляд на речі як найдостовірніший. І влада навряд чи відмовиться від звички обґрунтовувати свої дії апеляцією до загального інтересу [43, с. 67 – 71; 42, с. 85 – 86; 71, с. 44 – 54].

Ідеологія є необхідним структурним елементом політики як свідомої діяльності соціальних прошарків, груп та осіб. У процесі історичної практики суспільна свідомість дедалі більше диференціюється. З появою політичного життя, суб’єктів політики, її інститутів виникає і розвивається політична свідомість як одна із форм суспільної свідомості. Політична свідомість рухлива, у процесі еволюції фіксує різноманітні погляди, оцінки суб’єктів, пов’язані з їх інтересами. Ідеологія є частиною політичної свідомості, що відображає специфічність інтересів суб’єктів, їхню своєрідність, зведену до систематизації та впорядкування поглядів, характерних для соціальної спільноти. Вона дає людям розуміння їхніх соціальних інтересів, усвідомлення належності до певних соціальних спільнот. З цього випливає, що ідеологія відображає інтереси окремого соціального прошарку, групи, а не загальні соціальні інтереси. Водночас ідеологія як система поглядів, оцінок, цінностей певної соціальної групи чи спільноти «за певних умов може вийти за межі своїх

інтересів і набути якості загальності, яка не є незмінною, монопольною, абсолютною. У будь-якому разі ідеологія повинна не нав'язувати людям цінності, а допомагати розібратися у їх сутності, функціях та механізмах реалізації» [148, с. 44 – 46].

Політична ідеологія, відображаючи політичні відносини, включає систему поглядів, ідей, цінностей і теорій, в яких знайшли втілення інтереси політичних суб'єктів, цілі, завдання, методи і засоби політичної діяльності. Ідеї не можуть існувати без інтересів чи всупереч інтересам. Відображаючи сукупність теоретичних утворень, політична ідеологія, на відміну від інших ідеологій, безпосередньо відображає відносини влади, її види, а також політичні інтереси суб'єктів як їх волі до єдності та регулювання суспільно-політичного життя. Політична ідеологія не відривається від політичних відносин, емпіричного політичного досвіду та опосередковується політичною психологією. Її роль щодо влади не є однолінійною і на конкретно-історичному етапі суспільного розвитку може бути різною. Якщо спочатку ідеологія своєю дією «назовні» допомагає встановленню влади, відіграючи роль своєрідного алібі, то з того моменту, як вона стає загальноприйнятою, починає діяти «всередину» – як складник влади, що виконує роль головного інструмента ритуальної комунікації в апараті влади [43, с. 67 – 71].

Ідеологія як інтерпретація дійсності з позиції влади завжди підпорядкована владним інтересам, тому в її суті закладено тенденцію відриву від дійсності, породження ілюзорного світу, ритуалізації. Саме тому ідеологія відображає цінності, норми і принципи, що породжені гаслами, пропагандою і не сприймаються індивідуальною свідомістю людини. Щоб запобігти цьому, потрібні контроль мас за всіма видами політичної влади, її легітимність, відкритість і дієвість демократичних механізмів владарювання. Тоді політична і неполітична ідеології перестають ворогувати в державному і громадському житті, перетворюючись на духовні регулятори суспільної та індивідуальної свідомості.

Неполітичні ідеології відображають інтереси соціальних спільнот громадянського суспільства, а політична ідеологія збирає ці інтереси в цілісність, поєднуючи або роз'єднуючи їх, спрямовуючи діяльність мас до загальнозначущого результату. При цьому кожен суб'єкт, незалежно від того, виражає він інтереси більшості чи меншості, має право вільного вияву своїх поглядів і програм, однак повинен бути толерантним до іншої ідеології, її прихильників. Альтернативність політичних і неполітичних ідеологій на основі загальнолюдських фундаментальних цінностей дає змогу не конфліктувати, а знаходити консенсусні форми існування. «Нині це є ідеалом нашого розвитку, зародки його поступово впроваджуються у політичний процес. У демократичних країнах в останні десятиліття багато традиційних і нових ідеологій виявляють намір ширше представити загальнолюдські цінності, загальний інтерес, єдине людство, не понівечене середовище існування. Ідеології поступово привчаються до рефлексії – дослідження власних соціальних та ідейних передумов, критичного вивчення прийнятої методології пояснення та політичної дії. Так відбувається процес деідеологізації свідомості» [122, с. 28 – 29].

Деідеологізація свідомості не є відмовою від ідеологій, а радше – відмовою від ідеологічних стереотипів свідомості, наданням ідеологіям цивілізованого змісту, що відображає реальності демократичних політичних відносин. Відмова від конкретних дискредитованих ідеологій не є деідеологізацією. Суспільство, соціальні групи, політичні організації завжди потребуватимуть системних, теоретично оформлених поглядів і цінностей. Ідеться не про деідеологізацію, а про створення ідеологій, що відповідають інтересам суб'єктів, а також усвідомлені й сприйняті. У цьому разі ідеології стають засобом згуртування.

Зміст політико-ідеологічного впливу на маси і форми його реалізації задають нові суб'єкти політичного життя. Вони відходять від стереотипів належної поведінки мас, відкидаючи «авторитетні» настанови й вказівки. Основні постулати тотально-ідеологізованого суспільства – «все, що має бути,

здійснюється швидко і назавжди; важливо не те, що є, а те, що повинно бути; той, хто суперечить (або принаймні не сприяє) належному, порушує закони космосу і повинен загинути через ці закони» – вже не спрацьовують, хоч «не працюють» і нові політичні цінності та ідеї. Відбувається переоцінювання політичних цінностей і поява на їх основі нових ідеологій [15, с. 18 – 24].

Найбільшої ваги набувають цінності та ідеї лібералізму, а також національні, історичні й екологічні. У кожному регіоні, державному утворенні (національному, адміністративному) одна з них стає провідною. У межах деяких республік-держав наразі важко виокремити пріоритетну політичну цінність як системотвірний чинник політичної ідеології. У національно-державних утвореннях такою цінністю є по-своєму усвідомлена й реалізована національна ідея. Що ширше державне утворення, складніші національна і соціальна структури, то важче виявити стрижневу ідею та цінність політичної ідеології.

1.2. Переосмислення поняття «ідеологія» та ідейно-політичного розвитку в сучасній зарубіжній і вітчизняній політичній науці

«Ідеологія» – одна з тих категорій політології, яка має тривалу історію дослідження і досі є дискусивною щодо тлумачення її сутності. З’ясування особливостей її трактування може стати в нагоді при розгляді специфіки функціонування ідейно-політичних доктрин і течій. Ідеологічна невизначеність значною мірою гальмує модернізаційні перетворення у країнах перехідного типу, до яких належить й Україна, а тому поглиблене дослідження концепту політичної ідеології – одне з актуальних завдань політичної науки.

Із зарубіжних і українських учених системно до проблематики, пов’язаної з ідеологією, звертаються В. Андрущенко, З. Бауман, С. Бєлошицький, В. Герасимов, К. Гірц, В. Горбатенко, Т. А. ван Дейк, Ю. Ірхін, Ф. Кирилюк, В. Корнієнко, С. Куцепал, В. Лісовий, К. Мангейм, Ю. Манелюк, О. Малинова,

В. Мартьянов, М. Михальченко, О. Уткін, М. Фріден, Н. Чубур, Дж. Шварцмантель та інші.

Етимологічно поняття «ідеологія» походить з давньогрецької – «наука про думки». В історії політичної думки його пов'язують із діяльністю французького просвітника, філософа і громадського діяча А. Д. де Трасі, переконаного в тому, що ідеологія повинна надавати поради правителям щодо встановлення розумного суспільного ладу. Він вважав, що ідеологія як ціннісно-нейтральна і безпристрасна наука, що вивчає природу і походження ідей, поглядів й уявлень людей, з часом має посісти місце у переліку людських знань, подібне до місця біології чи фізики [275, с. 109; 138, с. 7].

Уявлення А. Д. де Трасі про призначення і сутність ідеології є дещо ідеалістичним, пов'язаним з ідеалами епохи Просвітництва. На першому етапі (кін. XVIII – перша пол. XIX ст.) історико-логічного розвитку ідеологію тлумачили як науку про ідеї, метадисципліну, що визначає цілі й орієнтири розвитку знання. Із другої половини XIX ст. ідеологією почали вважати концепції, що уособлюють переважно політичні ідеї, спрямування політичних діячів, партій і суспільних рухів. На сучасному етапі розвитку політичної науки ідеологія фігурує як предмет спеціальних досліджень й інструментальне поняття [138, с. 7]. Загалом у трактуваннях ідеологія – це складний шлях від ідеалістичних уявлень про її призначення та соціальне значення, породжених ідеями епохи великих революцій у Європі та Північній Америці, до прагматичного, навіть утилітарного розуміння її сутності у XX ст. – столітті ідеологій. В епоху постмодерну і становлення інформаційної цивілізації панівним стає синергетичне бачення ідеології як одного з варіантів та інструментів пізнання політичного і соціокультурного життя.

Детальний розгляд концепту ідеології потребує вивчення функцій, які вона має здійснювати. Щодо цього О. Малинова пропонує розкривати сутність поняття «ідеологія», спираючись на виявлення механізмів її функціонування, систем ідей, «ізмів». Відстеживши історію тлумачення терміна «ідеологія» з позицій функціоналізму, вона вирізняє шість основних підходів:

1. Ідеологія відіграє важливу роль у легітимації влади і політичного порядку, а значить – класового панування. Окреслена функція ідеології може бути розглянута негативно або нейтрально.

2. Ідеологія є одним із механізмів, що забезпечує можливість колективної дії.

3. Ідеологію можна розуміти як чинник, що сприяє формуванню і збереженню ідентичності на рівні групової й індивідуальної свідомості. За твердженням італійського мислителя А. Грамші, «…за своїм світоглядом людина належить до певного угрупування, і саме до того, до якого входять усі соціальні елементи, котрі поділяють те саме, що і вона, спосіб думки та дій…» [66, с. 25].

4. У середині 50-х років XX ст. ідеологію розглядали як своєрідні «ліки» від соціальної напруги і психологічних деформацій у суспільстві, зумовлених соціально-економічними стресами. За такого розуміння ідеологія є інструментом символічного виходу емоційної напруги суспільства.

5. Погляд на ідеологію як на символічну структуру соціальної дії, що здійснює інтеграційні функції. Американський соціолог і антрополог Кліффорд Гірц та французький філософ, теоретик герменевтики Поль Рікер вважали, що ідеологія є тією «мовою», яка уможливлює політичну комунікацію. На рівні соціальної психології це приводить до інтеграції індивідів на основі взірців політичної поведінки, пов’язаних з підтримкою або критикою політичної системи. На рівні політичної риторики ідеологія зумовлює формування спрощених стилів і символів, здатних оволодіти уявою громадськості й спонукати суспільство до колективних дій.

6. Ідеологія є і фактором демаркації політичного простору, що опосередковує різноманітні форми політичної участі. З цією функцією, на думку О. Малинової, пов’язані побоювання щодо зниження ролі ідеологій у сучасній політиці. При цьому ідеологією вважають більш або менш артикульовані «системи ідей» [134, с. 12 – 13].

У найближчі роки на розвиток ідеологій суттєво впливатиме розуміння значення функцій ідеології, запропоноване А. Грамші, адже політична культура і політична свідомість у багатьох країнах поєднують розмаїття політичних субкультур, які часто вибудовуються на ідейно-доктринальних баченнях майбутнього суспільно-політичного розвитку держави, регіону чи світу. Підхід до трактування ідеологічних функцій, сформульований К. Гірцем та П. Рікером, найтісніше пов'язаний із загальнофілософським дискурсом постмодерну, одним із центральних у якому є поняття «політична комунікація». Аналіз соціального призначення ідеології крізь призму політичної комунікації можна вважати одним із найактуальніших завдань сучасних політологічних досліджень. А тлумачення ідеології як опосередкованих форм політичної участі особливо важливе в контексті вивчення теорії демократії і процесів демократизації.

Оригінальний підхід у розумінні природи і сутності політичної ідеології на етапі кардинальних цивілізаційних змін окреслив наприкінці 90-х років минулого століття нідерландський вчений Т. А. ван Дейк. На його думку, ідеологічні уявлення становлять основу соціальної пам'яті конкретних соціальних груп. У межах однієї соціокультурної спільноти може функціонувати багато ідеологій, тому, за переконанням Т. А. ван Дейка, необхідно обмежити використання поняття «ідеологія» рівнем соціальних груп і рухів. Адже ідеологічні уявлення не є «фоновими», спільними для всього суспільства, а є основою суперечностей і конфліктів. У кожному суспільстві багато соціальних груп виокремлюється саме за критерієм спільності ідеологічних уявлень індивідів (соціалісти, націоналісти, феміністки, антирасисти) [56, с. 77 – 78].

Ідеології Т. А. ван Дейк вважав «базисними системами» уявлень, оскільки інші – специфічніші – уявлення можуть залежати від них або бути організованими за їх допомогою. Ідеологічні уявлення як базові для конкретної соціальної групи забезпечують цілісність сукупності властивих їй уявлень, реалізуючи інтегративну функцію. Ідеологічні системи спрощують

формування, засвоєння і поширення нових для конкретної групи соціальних уявлень, якщо вона має справу з принципово новими подіями і ситуаціями [56, с. 78]. Наприклад, посилення імміграції у країнах Західної Європи в останні десятиріччя спровокувало нову хвилю расистських гасел та ідей. Зростання впливу крайніх правих на суспільну свідомість і громадську думку не лише спирається на побоювання європейців щодо загрози втрати ними власної ідентичності, а й розширює ідеологічний дискурс, включаючи до нього уявлення про зв'язок імміграції та рівня злочинності, ксенофобські настрої тощо.

Важливим внеском Т. А. ван Дейка у дослідження концепту ідеології є розгляд взаємозв'язку між ідеологічними уявленнями і цінностями. Зважаючи на аксіологічне значення політичної ідеології, він відводить їй і цінностям фундаментальну роль у формуванні і функціонуванні соціальної пам'яті. Бачив він і суттєві відмінності між ідеологією та цінностями. Якщо ідеології часто є вузькосоціальними, викликають міжгрупові конфлікти і боротьбу, то цінності мають базисну культурну функцію, вони значущі для більшості соціально компетентних членів суспільства [56, с. 78 – 79]. Безперечними для всього суспільства є цінності людського життя, свободи і справедливості. Заперечення їх ставить індивіда чи групу поза суспільством, його нормативною системою, маргіналізує їх. Уявлення про специфіку досягнення ціннісних орієнтирів, шляхи їх утілення можуть бути різними, і саме вони визначають специфіку конкретної ідеологічної системи, доктринальної моделі розвитку суспільства.

Сучасна політична наука виробила різноманітні підходи у розумінні сутності політичної ідеології, які постійно еволюціонували. У цих процесах сформувалося шість основних напрямів вивчення ідеології:

1. Соціально-економічна теорія, марксистська концепція. Відповідно до поглядів К. Маркса та його послідовників, ідеологія є: ідеалістичною концепцією, згідно з якою світ становить собою реалізацію думок та принципів; типом розумової діяльності, що не усвідомлює залежність власних ідей від життєвих обставин і матеріальних інтересів класів; ілюзорним відображенням

дійсності у політичних, релігійних, моральних й інших формах (феномен «хибної свідомості») [138, с. 7]. Представники цього напряму були переконані, що ідеологія спотворює об'єктивну реальність, формуючи «ілюзорну свідомість». Тому ідеології вони протиставляли наукову свідомість, яка базується «…на ґрунті дійсної історії». Критику ідеології та аргументацію на користь «наукової свідомості» К. Маркс і Ф. Енгельс виклали у праці «Німецька ідеологія», визначивши, що ідеологія, підпорядковуючись закономірностям суспільної свідомості, має не абсолютну, а відносну самостійність. У розвитку будь-якої ідеології, писали вони, накопичується певний запас понять та уявлень – розумовий матеріал, який стає в нагоді у процесі створення нової ідеології. Тому існує спадкоємність ідеологій. Однак значення ідеологій у суспільстві дуже перебільшено, бо вони не виконують соціально важливих функцій [139, с. 25 – 37]. Не дивно, що К. Маркс і Ф. Енгельс не застосовували термін «ідеологія» для характеристики своєї системи соціально-політичних поглядів, вони називали марксизм «науковою теорією соціалізму».

2. Аксіологічний погляд на політичну ідеологію. Один із найяскравіших його представників – німецький філософ Ф. Ніцше, який вважав ідеологію культурним утворенням (системою цінностей), що створюється аристократичними і плебейськими кастами. При цьому первинною є сфера культури, де формується ідеологія [138, с. 8]. Цінністю є буття (онтологія), тому системи цінностей не можуть бути хибними. Справжніми є цінності, які виробляє каста панів, оскільки вони у процесі творення цінностей не користуються, на відміну від касти рабів, мотивами і принципами користі. Справжні ідеології є продуктом творчої діяльності аристократичних каст, а плебейські касти не здатні створити дієздатної ідеології [86, с. 333 – 334]. Концепція Ф. Ніцше є однією з ідейних засад доктринальної системи націонал-соціалізму (фашизму), тому її різко критикують і засуджують. Щоправда, вона не позбавлена актуальних ідей, що проявляються в розмежуванні справжніх і несправжніх ідеологій з огляду на принципи, за якими вони були сформовані.

У сучасному світі невиправдано вести мову про аристократичну та плебейську ідеології. Історія XX ст. довела, що деякі ідейно-політичні течії не витримали випробування часом і зникли з політичної сцени. Такі («нежиттєздатні») ідеології створювали, за термінологією Ф. Ніцше, «з позицій користі».

3. Психологічний (психоаналітичний) підхід. Ідеологію, на переконання представників цього напряму З. Фройда і В. Парето, можна розглядати як ментальну (раціональну) конструкцію, що приховує несвідомі імпульси людської психіки. Політичну ідеологію завжди розробляє панівний клас (політична еліта) з метою ефективного управління та маніпулювання масовою свідомістю [138, с. 8]. Попри те, що З. Фройд у своїй теорії не розглядав ідеологію, його ідеї про несвідомі імпульси людської психіки (теорія прихованих інтересів) були покладені в основу наукових розробок теорії ідеології. Італійський соціолог В. Парето, послуговуючись категорією «деривація», розглядав уплив неусвідомлених елементів людської психіки на політичну поведінку. «Деривації» – це похідні від почуттів інтелектуальні системи захисту, які створюють ілюзію раціональності висловлювань і вчинків особи. Вони є змінними величинами, «деривaціями» можуть бути теорії і концепції, що пояснюють почуття індивіда – їх називають ідеологією [86, с. 335]. В. Парето, як і К. Маркс та його послідовники, був переконаний, що ідеологія є хибним світоглядним утворенням, що уможливлює маніпулювання поведінкою людини за допомогою уявлень і віри.

4. Соціологічний напрям, що досліджує ідеологію як теоретично оформлене вираження самосвідомості групи, засіб захисту її інтересів, один зі способів пояснення дійсності, вияв хибної системи знань, що приховує від правлячих груп справжній стан справ у суспільстві [138, с. 8]. Одним із найвідоміших представників цього напряму був К. Мангейм, який збагатив науковий лексикон поняттями «часткова ідеологія» і «тотальна ідеологія». «Часткова ідеологія» є ідеологією епохи або конкретної історичної і соціальної групи, яка перетворює «ідеї» на функції їх носія і його соціального становища. Від «тотальної ідеології» її відрізняє розгляд як ідеології лише частини

висловлювань противника і тільки в їх змістовому аспекті. Для «тотальної ідеології» характерний системний аналіз світогляду противника, дослідження його змісту і категоріального апарату з метою розуміння його дій. «Часткова ідеологія» передбачає «функціоналізацію лише на психологічному рівні» (віра у наявність спільної основи з противником), «тотальна ідеологія» – «функціоналізацію на ноологічному (теоретичному) рівні» (загальне неприйняття ідей та вчинків, змісту і форми, програми і категоріального апарату противника). Поняття «часткова ідеологія» пов'язане із психологією інтересу, а «тотальна ідеологія» – з формалізацією зв'язків. Саме поняття «тотальна ідеологія» спрямоване на пізнання структури соціального буття, воно покликане шляхом аналітичного або морфологічного дослідження виявити відповідність між соціальним буттям і формою пізнання [118]. Розрізнення «часткової ідеології» і «тотальної ідеології» дає досліднику більш системне уявлення про концепт політичної ідеології і змогу виявити специфіку функціонування конкретних ідейно-політичних течій та їх конкуренцію (боротьбу).

5. Концепція «деідеологізації» суспільства, сформована у другій половині XX ст. на основі поглядів Д. Белла, С. Ліпсета, Р. Арона. Деідеологізація суспільства – це зменшення значення традиційних ідеологій у соціальному управлінні, відмова від орієнтирів на перебудову світу, втрата ідеологіями спроможності «власною мовою» формулювати сучасні проблеми, дерадикалізація інтелектуалів [138, с. 8]. На думку представників цього напряму, роль ідеології в політиці змінюється залежно від історичних умов, ситуації в країні, співвідношення соціальних і політичних сил. У 60-ті роки XX ст.

Д. Белл та Р. Арон, вважаючи, що в західному світі досягнуто взаєморозуміння політичних сил щодо основних питань (ролі «держави загального добробуту», децентралізації управління, політичного плюралізму та змішаної економіки), а також у зв'язку з виникненням масового суспільства («недиференційованої безлічі» людей), ієрархічною бюрократизацією та

іншими показниками суспільного розвитку, дійшли висновку про «кінець ідеології» і початок епохи деідеологізації [234].

Концепція деідеологізації суспільства безпосередньо пов'язана зі становленням дискурсу постмодерну і характерних для нього ціннісних орієнтирів: зменшення ваги й авторитету влади, поширення горизонтальних політичних і соціальних зв'язків, визнання толерантності базовою політичною цінністю тощо. Тому не дивно, що одним із центральних завдань політичної науки в епоху постмодерну є відхід, деконструкція класичних ціннісних доктринальних моделей, їх трансформація у прикладні політичні технології. У постмодерністському дискурсі відсутні надто ідеологізовані або навіть соціально-утопічні проекти побудови майбутнього суспільства. Постмодерн пропонує відмовитися від радикальних змін і розвиватися в напрямі «нормального демократичного суспільства». «Ідеології перетворюються на матеріал для постідеологічних конструктів», – зазначає В. Мартьянов [142, с. 149].

6. Концепція «реідеологізації» суспільства, пов'язана з діяльністю Франкфуртської школи західного марксизму (Ю. Габермас, Т. Адорно, Л. Альтюсер, У. Матц). «Реідеологізація» суспільства – це розуміння ідеології як найважливішого національного ресурсу, ключового чинника модернізації країни та зміцнення її становища у світі [138, с. 8]. Її прихильники акцентують увагу на модернізаційних аспектах політичної ідеології. Ю. Габермас переконаний, що в сучасному світі неможливо виокремити специфічні «класові світи», характерні для XIX – XX ст., тому на місце ідеології приходить «масова культура». Іншого погляду дотримується У. Матц: ідеологія виходить на політичну авансцену в період політичних криз [234].

Із плином часу суттєвих змін зазнало основне значення терміна «ідеологія» і пов'язане з ним емоційне забарвлення. Французькі діячі доби Наполеона Антуан Десют де Трасі та Етьєн де Кондільяк, впроваджуючи його в обіг, пропонували назвати ідеологією суспільну науку, яка б займалася дослідженням загальних принципів формування ідей, а також основ людського

знання. А. Д. де Трасі був послідовником сенсуалістичної гносеології Дж. Локка і вважав необхідним створення окремого вчення про ідеї – зокрема, загальні закономірності їх походження зі змісту чуттєвого досвіду. Ідеологія мала виступати основним джерелом принципів керівництва в науці і суспільному житті. Французькі вчені вбачали в ній майбутню систему знань з першооснов моралі, політики і права. Спроба запровадження науки-ідеології зазнала невдачі, оскільки А. Д. де Трасі і Е. де Кондільяк прагнули впливати через неї на волюнтаристську політику Бонапарта, в чому наштовхнулися на протидію. Наполеон заявив, що нерозумно намагатися замінити політичну реальність теоретичними абстракціями. Відтоді глузлива характеристика «ідеологи» стала синонімом поняття «демагоги» [252].

Ідеологія не розвинулася в самостійну науку, натомість цим терміном стали позначати різні світоглядно-ціннісні системи, переважно політичного характеру. Замість універсальної науки-ідеології виникли ідеології як замкнуті системи суспільно-філософських поглядів (часто конкурентних і ворожих). За сучасними уявленнями, ідеологія – це система концептуально оформлених поглядів та ідей, яка виражає інтереси різних соціальних класів, груп, товариств, усвідомлює й оцінює ставлення людей до дійсності та одне одного, а також санкціонує наявні в суспільстві форми панування і влади (консервативні ідеології) або обґрунтовує необхідність і шляхи їх перетворення (радикальні, революційні ідеології) [179, с. 322].

Ідеології виникають шляхом політизації філософії, науки і релігії з метою залучення суспільних цінностей, знань та уявлень до конкретних політичних програм. Ідеологія пояснює, як явища стали такими, якими є, і в якому напрямі вони розвиваються, наскільки потрібно цьому чинити опір чи сприяти. Кожна ідеологія претендує на визнання її як правильного і практичного знання про світ. Етичні системи координат і логіка причиново-наслідкових зв’язків в ідеологіях спеціально адаптовані для розуміння широкими масами прихильників, ці уявлення вони сприймають як мотивацію політичної

поведінки. Політичні ідеології відіграють важливу роль у житті суспільств, їхня головна функція полягає в об'єднанні людей заради спільних політичних дій.

Протягом тривалого історичного часу роль ідеологій виконували міфи та релігії. Подібність цих явищ спонукає деяких дослідників називати ідеології «громадянськими релігіями», а найбільш одіозні ідеологічні прояви – новітніми міфами. А один із дослідників ідеологій, Рой Мекрайдіс, вважає, що уникнути і побороти їх неможливо: кожен дотримується якоїсь ідеології, навіть той, хто категорично заперечує це [122, с. 54].

Критики ідеологій стверджують, що, на відміну від науки, ідеологія є не об'єктивною, а суб'єктивною; їй властиве не пізнання, а обстоювання спрощеної одновимірної і вигідної певним соціальним групам картини світу; вона є проектуванням колективних стереотипів, ілюзій та емоцій – страху, зневаги, заперечення, віри – на стиль політичної поведінки її носіїв. «Хибною свідомістю» вважав ідеологію К. Маркс, оскільки, на відміну від суспільної науки, вона приховує справжню сутність соціальних відносин, слугує інтересам правлячих класів і вводить в оману підлеглі суспільні верстви, розмиває їх класову свідомість [104, с. 396]. На думку У. Матца, ідеології – це специфічні системи цінностей, які виходять на авансцену під час суспільних криз і виступають як політичний світогляд, що має силу магічної віри, володіють особливо великим мобілізуючим потенціалом, а тому здатні приборкувати пов'язані з кризою процеси соціальної аномії. На його думку, значущість ідеологій у сучасному соціумі пояснюється здатністю догматизму потіснити наростаючі процеси суспільної дезорієнтації, а також подолати відчуття перетворення політичної діяльності на просте управління благами земного життя. У людях збереглося прагнення бачити в політиках духовних керівників, а в ідеологічних цілях – смисли, що проглядаються крізь рутинну «поточну політику». Ідеології, які стали домінантою політичної культури Заходу, не є функціонально необхідним елементом відкритого суспільства. Вони з'явилися як опора під час світоглядних криз і несуть у собі патологічний стан конфліктності, особливо в тоталітарних державах. Культура сучасного

суспільства, заснована на плюралізмі і терпимості, пред'являє ідеологіям такі високі вимоги, що їм доводиться, зберігаючи домагання на абсолютну значущість, відмовлятися від духу ворожості, від прагнення практичного утвердження за будь-яку ціну, миритися з видимим ослабленням своєї мобілізаційної і переконувальної сили. У майбутньому, стверджує У. Матц, відкрите суспільство має остаточно звільнитися від цих сурогатів справжньої громадянської віри [86, с. 340 – 343].

За переконанням В. Лісового, вадами ідеологій є примітивізм, тенденційність і когерентність. Примітивізм ідеологій пов'язаний із особливістю їх адресатів. Політичні ідеології – це загалом результат демократизації політики, вони означують вихід на історичну сцену масової людини. Тому витворені переважно інтелектуалами ідеї мають бути певним чином зрозумілі і прийнятні для суспільних верств і народів. Політична ідеологія мусить спрощувати концепцію політичної філософії (іншої когнітивної сфери), на яку вона спирається. При цьому ідеологія вдається до перетворення, а часто і до спотворення ідей, що правили їй за основу. Тенденційність ідеологій зумовлена їх спрямованістю на досягнення політичної мети. Ідеологіям властива схильність до хибних узагальнень і постійна верифікація явищ за власною ціннісною системою координат. Мірилом істини і прийнятності явищ для певної ідеології завжди є інтереси її носіїв. Через це різні ідеології є прийнятними лише для певних соціальних груп, і жодна з них не може задовольнити все людство. Когерентність ідеологій засвідчує їх претензії на вичерпне пояснення суспільних явищ наперед визначеними причиново-наслідковими зв'язками. При цьому вони ігнорують або заперечують ті точки зору, що розходяться із засадничими постулатами. Часто когерентність ідеологій набуває категоричної форми: «якщо наші ідеї суперечать фактам, тим гірше для фактів». Це пов'язано з тим, що врахування різноманітності і поліваріантності загрожує зруйнувати цілісність та системність ідеології і паралізувати її мотивувально-мобілізувальну силу [122, с. 73].

У XX ст. ідеології вивчали у межах соціологічного і психологічного наукових напрямів. Відповідно до ідей, розвинених у рамках соціології знання (К. Мангейм), ідеології є сукупністю заангажованих суджень, що виражають партикулярні, суб'єктивні інтереси різних класів, верств і груп населення; теоретично оформленим вираженням самосвідомості групи, засобом захисту її інтересів, системою узгодженого підходу до пояснення дійсності, завдяки чому зберігається домінантний статус стереотипних уявлень, які приховують від панівних груп справжній стан суспільства, але при цьому стабілізують його [137, с. 25–27].

Відповідно до психологічного напряму, ідеології – це ментальні (раціональні) конструкції, що приховують несвідомі імпульси людської психіки (теорія прихованих інтересів). Політичні ідеології виробляє правлячий клас (еліта) для управління та маніпулювання масовою свідомістю. Представники Франкфуртської школи розвинули критичні студії, вся їхня соціальна філософія була перманентною критикою ідеології (Ю. Габермас). К. Мангейм пояснював хибність поглядів ідеолога груповим характером його інтересів (класовою належністю), а Т. Адорно стверджував, що хибність свідомості потрібно пояснювати хибністю самої дійсності [2]. Т. Адорно, Ю. Габермас та інші франкфуртці розрізняли форму і роль ідеології в буржуазному суспільстві XIX ст. та в пізньокапіталістичному суспільстві. Вони переконані, що ідеологія більше не існує у формі політичної ідеології. З політичної теорії вона, завдяки політтехнологам, перетворилась на інструмент масової культури. Все більше зрощуючись з пропагандою та використовуючи різні комунікативні практики, ідеологія в такій формі формує «потрібні» смаки «людини – маси». Тобто ідеологію як вираження колективних інтересів витіснило свідоме і централізоване маніпулювання масовою свідомістю.

Очевидні недоліки ідеологій, разюча якісна відмінність пояснень, які дають ідеологія і наука щодо сутності суспільних процесів, часто підводили інтелектуалів до думки про необхідність або й неминучість деідеологізації людської свідомості. Ще Г.-В.-Ф. Гегель розглядав історичний процес як

послідовне звільнення людського духу від хибної свідомості, вищим виявом чого є абсолютна свобода [111, с. 262]. А. Д. де Трасі закликав розвивати ідеологію-науку як альтернативу волюнтаризму і колективним упередженням, які пізніше стали називати «ідеологіями». Відповідно до соціології знання К. Мангейма, із розвитком та поширенням наукових знань вплив ідеологій дедалі слабшатиме [136].

Серйозні теоретичні розмірковування про деідеологізацію почалися на Заході у середині XX ст., що було пов'язано із розмиванням традиційної класової структури суспільства, підвищенням добробуту й активізацією споживання, послабленням соціальної напруженості, переведенням суспільних конфліктів із політичної у правову площину. Соціальною базою прихильників деідеологізації став «новий клас» технократів і менеджерів, які намагалися звільнитися від зайвої опіки політиків та ідеологів, а також тиску традиційного середовища, що захищає свої цінності. Концепція ґрунтується на ідеї про те, що завдяки науково-технічній революції набагато легше досягти всього, що ідеологічно одержимі ліві обіцяли здобути за допомогою соціальної революції. Відчутний соціальний і технічний прогрес давав сподівання на модернізацію свідомості – подолання традиційного утопізму й ірраціоналізму. Вперше гасло про «кінець ідеологій» висунув американський соціолог Е. Шілз. Поряд із ним помітними теоретиками деідеологізації були Д. Белл, С. Ліпсет, Дж. Гелбрейт (США); Р. Арон, Ж. Фурастьє (Франція). Як стверджував С. Ліпсет, у середині XX ст. ідеології втратили ідейну спроможність, індустріальне суспільство здатне вирішувати свої проблеми поза ідеологічними догмами [152].

Адресати концепції деідеологізації – науково-технічна інтелігенція та обиватели – тип «споживацької людини». Для науково-технічної інтелігенції були значущими позитивістські установки деідеологізації – ідеал точного та інструментального знання, спираючись на яке, суспільство технократів піднімалося і захищалося від морально-ідеологічної цензури «традиціоналістів» – лівого і правого ідеологічного «кліру». Для споживача, взятого технократами в союзники у боротьбі із «традиційним менталітетом», деідеологізація означала

реабілітацію «принципу задоволення», ослаблення тиску старої жертовної моралі, що заважає долучитися до благ споживацького суспільства і «цивілізації дозвілля». У споживацько-гедоністичному варіанті теоретиками «цивілізації дозвілля» та індустрії мас-медіа були Л. Ловенталь, М. Каплан, Е. Морен та ін. [245].

Вихід на арену світової політики нових соціальних сил, активізація антиколоніальних визвольних рухів у «третьому світі» виявили примарність надій на швидку деідеологізацію. Це змушені були визнати навіть Д. Белл та С. Ліпсет. Починаючи від 70-х років XX ст., на Заході набула поширення концепція «реідеологізації», відповідно до якої ідеології не відступають перед освітою, а поступаються місцем новим та оновленим ідеологічним течіям. Концепція деідеологізації була відроджена у 90-ті роки Ф. Фукуямою як концепція «кінця історії», відповідно до якої протистояння ідеологій остаточно завершилося тріумфом західної ліберальної демократії [250]. Дискусії щодо ролі ідеологій у сучасному світі тривають і тепер.

Методологічно слід розрізняти поняття «нова ідеологія» і «сучасна ідеологія». До нових зараховують ідеології, які виникли відносно нещодавно. Сучасні ідеології не обов'язково мають бути новими, вони могли виникнути давно, але поширені і тепер. Маючи давнє коріння, вони розвивалися, пристосовувалися до нових політичних, соціальних, економічних і культурних обставин. Це означає, що сучасні версії традиційних політичних ідеологій мають ознаки нових і часто є такими. Наприклад, екологізм є новою ідеологією, а націоналізм існує від початку XIX ст.; ідеологія фемінізму еволюціонувала від останніх десятиліть XVIII ст. і стала надзвичайно популярною відносно недавно; аболіціонізм як ідейна течія нині повністю зник, оскільки його адепти домоглися основної мети – повсюдного скасування офіційного рабства.

Багато ідейних течій є не універсальними, як лібералізм, консерватизм чи комунізм, а локальними та дискурсивними. До таких належать єврокомунізм, неоосманізм, боліваріанізм, панчасіла, інші ідеології політичного єднання на наднаціональній, регіональній або традиційній основах, а також адаптовані для

конкретних умов варіанти універсальної ідеології чи їх синтезу. Таких ідеологій досить багато, серед них є нові і досить популярні, однак вони не мають претензій на глобальне поширення, тому залишаються менш відомими і впливовими для світової громадськості. Інші нові ідеології претендують на глобальне поширення, наприклад, різні версії ісламізму.

Сучасні ідеології також класифікують на праві та ліві. Точний набір ознак, за якими політичну ідеологію можна приписати до лівого чи правого спектру, важко визначити, оскільки ідеології залежно від політичної ситуації чи порівняно з іншими ідейними течіями можна трактувати по-різному, а будь-яку ідеологію можна порівнювати з іншими як більш ліву чи більш праву. Впливають на цей процес і соціально-політичні зміни.

Для лівого світогляду характерні вимоги егалітаризму, нетерпимість до ієрархічної структури суспільства, наполягання на швидких, рішучих і радикальних змінах, визволення «дискримінованих» груп, прагнення солідарності на універсальніших засадах. Правому світогляду притаманні ідеї збереження існуючого або відновлення колишнього (ідеалізованого і часто міфічного) ладу, скептичне ставлення до революційних соціальних інновацій і риторики прогресу, схвалення структуризації та ієрархії суспільства, відданість принципам солідарності на традиційних засадах. Зміни соціально-політичної ситуації переінакшують уявлення про традиції та інновації, а групи, що раніше вважалися дискримінованими, здобувають права і з часом стають противниками подальшого розгортання процесів емансипації, як це трапилося із буржуазними адептами лібералізму – противниками соціалістичного руху.

Ліві ідеології пропонують новаторські суспільні перетворення, натомість праві закликають зберегти політичний лад або відродити «попередній як кращий». Адресатами ідеологій є конкретні соціальні групи, після досягнення бажаного вони можуть перестати бажати подальших змін, їх ідеології перетворяться з лівих на праві. Найвиразнішою правою ідеологією, яка зазнала тривалої еволюції і яку брали на озброєння різні класи й суспільні групи, є

консерватизм. На прикладі еволюції консерватизму можна простежити діалектику розвитку ідеологій.

Як система мислення, європейський «протоконсерватизм» почав розвиватися починаючи з XVI–XVII ст., виступивши проти централізаційних державних тенденцій та абсолютизму, на захист середньовічного станово-корпоративного ладу із провідною роллю традиційної аристократії – дворянства. Від початку ця ідейна течія діяла опозиційно сильній одноосібній (тиранічній) владі. На відміну від лівого лібералізму, правий «протоконсерватизм» пропонував подолати монархічне свавілля не прогресом, а поверненням до традиції. Пізніше радикальна Французька революція змусила консерваторів стати на бік Контрреволюції та її уособлення – монархічного ладу в його абсолютистській редакції. У середині XIX ст. соціальні та політичні реалії Європи знову змінилися: дійсністю стали буржуазно-капіталістичний лад та зростання впливу соціалістичних ідей, створення організованого робітничого руху. Це вимагало переосмислення тактики та методів консерватизму. «Ліберальні» неоконсерватори прагнули відстояти принесені попередніми соціальними революціями буржуазні цінності, щоб не допустити реалізації радикальних лівих соціалістичних експериментів [110]. Завершення цієї мутації нині можна спостерігати в деяких країнах комуністичного (посткомуністичного) простору, де стійка відданість марксистсько-ленінським гаслам і практикам бюрократичної держави з командно-адміністративною економікою подібна на четверте покоління консерватизму. Відстоювання архаїчної соціальної системи під натиском глобалізації, заклики до відновлення соціалістичного ладу і радянської державності мають характерні консервативні ознаки. Можна здогадуватись, яким буде п’яте покоління ідеології консерватизму. Не вичерпуються також ліві ідеології, що закликають до емансипації все нових категорій «пригноблених» та чергової модернізації суспільства.

Ідеології підхопили політичну роль двох попередніх форм суспільної свідомості – міфу та релігії, однак їх не можна вважати прогресом, що дає

підстави для прогнозування майбутнього «без ідеологій». Інколи ідеології називають міфами і «громадянською» релігією, а давні міфи та релігії свого часу відігравали роль протоідеологій. Ідеології є постійним чинником суспільно-політичного буття, вони весь час розвиваються, занепадають, змінюють і поборюють одна одну. Виникнення і розвиток нових ідеологій підштовхується суспільними процесами, зміною уявлень про справедливість, свободу та сенс існування. Цей процес буде актуальним доти, доки зберігатиметься сутність політики – вольового перетворення соціального простору згідно з уявленнями, цінностями та інтересами людей.

1.3. Методологія дослідження ідейно-політичного потенціалу епохи постіндустріалізму

У межах методологічного забезпечення дослідження сучасної ідеології важливе значення має її осмислення в контексті політичної культури, котра як концепт тривалий час є найдосліджуванішою і водночас найневизначенішою. Ця невизначеність проявляється як «нечіткість», «аморфність» і «парасольковість» (Р. Фармізано) [247, с. 111 – 146]. «Парасолькові» поняття часто входять в моду саме через їх невизначеність і полісемантичність. «Політична культура» належить до термінів-пасток, що виконують роль «навмисно неясних зумовлюючих понять». Як зауважив Л. Пай, один із перших представників сучасної політичної науки, «термін “політична культура” здатний породжувати швидке інтуїтивне розуміння, так що людям доволі часто здається, ніби вони й без подальшого уточнення можуть проникнути в його зміст і користуватися ним» [150, с. 23].

Протягом минулого століття та останніх років інтерес до політичної культури не вщухав, хоч були періоди «піднесення» і «затухання» зацікавленості нею. Можна виокремити чотири періоди найбільшого інтересу до політичної культури: 20 – 30-ті роки ХХ ст., коли провідною була тема

досягнення соціальної стабільності; 60-ті роки, що вивели на порядок денний реформу політичної системи відповідно до потреб соціальної перебудови; кінець 80-х – початок 90-х років – розпад СРСР і «оксамитові революції» у Східній і Центральній Європі [54, с. 39]; початок XXI ст. – пошуки національно-політичної ідентифікації на постімперському просторі «соціалістичного табору» і в контексті глобалізації.

«Вічна актуальність» політичної культури зумовлена передовсім перебуванням її серед найбільш популярних і гнучких інструментів політичного аналізу. Теорія політичної культури допомогла подолати обмеженість інституціонального аналізу в політичних дослідженнях, неспроможних пояснити, чому, наприклад, однакові за формою інститути державної влади в різних країнах іноді діють зовсім по-різному. Зосередивши увагу на цінностях, локальній міфології, змісті символів і стереотипів, людській ментальності, теорія політичної культури уможливила дослідження мотивації політичної поведінки громадян та інститутів, виявлення причин конфліктів, які неможливо пояснити, спираючись на традиційні для політики причини: боротьбу за владу, перерозподіл ресурсів тощо.

Розгорнуті дослідження політичної культури, її систематичний опис припадають на 50 – 60-ті роки XX ст., оскільки попередні дослідження її втрачали наукову актуальність. Моделі політичних реформ, розроблені для одних країн, давали малий ефект або не працювали зовсім в інших. Саме тоді культурний аспект постав у центрі уваги політологів [34, с. 26]. Основний внесок у розвиток теорії політичної культури зробили Г. Алмонд, С. Верба, С. Ліпсет, Л. Пай, М. Дюверже, Р. Роуз, Т. Еліот, Дж. Кейсі, М. Каулінг та ін.

Започаткувала дослідження політичної культури публікація американського політолога Г. Алмонда «Корпоративна політична система» (1965 р.). Він запропонував розглядати політичну культуру як особливий тип орієнтації на політичні об’єкти. У спільній роботі з С. Вербою «Культура громадянина» вони доповнили це визначення, трактуючи політичну культуру

як «суб'єктивний потік політики, який наділяє значенням політичні рішення, впорядковує інститути та надає сенс індивідуальним діям» [7, с. 28].

У сучасному політологічному дискурсі склалося два основні підходи у трактуванні політичної культури. Одні вчені ототожнюють її із суб'єктивним змістом політики, маючи на увазі сукупність духовних явищ (Г. Алмонд, С. Верба, Д. Дівайн, Ю. Краснов та ін.). У їх трактуванні термін «політична культура» узагальнено характеризує суб'єктивний контекст владно-політичних відносин. Інша група вчених, вбачаючи в політичній культурі прояв нормативних вимог (С. Вайт), сукупність типових зразків поведінки (Дж. Плейн), спосіб політичної діяльності (У. Розенбаум), вважає її особливим, специфічним суб'єктивним ракурсом політики.

Високу активність у виробленні концептуальних розумінь політичної культури виявляють українські вчені. У контексті світового наукового дискурсу вітчизняна політична думка сформувала два теоретичні напрями її аналізу. До першого належать ті, хто політичну культуру вважає сукупністю знань, цінностей, політичного досвіду і традицій, принципів і способів політичної діяльності та функціонування політичних інститутів. Серед його представників – Л. Нагорна, В. Полохало, В. Потульницький, С. Рудницький, С. Рябов та ін. Прихильники другого напряму аналізують її під кутом зору політико-психологічних характеристик індивіда та його включення в політику. Цей напрям структурують своїми дослідженнями В. Бебик, В. Лісовий, М. Пірен, О. Рудакевич, В. Янів та ін. [34, с. 34 – 50].

Поняття «політична культура» виявилося дуже привабливим у зв'язку з багатозначністю й багатогранністю. Семантично воно виражає результати особистого досвіду людини, а також історію політичної системи, яка сягає корінням у суспільні події. Можна виокремити питання, на які найчастіше звертають увагу в процесі дослідження політичної культури: структурні складники; чинники формування політичної культури; суб'єкти-носії та об'єкти її прояву; функціональний зміст; нормативні аспекти у визначеннях. Найбільш диференційованими є уявлення про структуру і суб'єктів-носіїв політичної

культури. До структури політичної культури найчастіше відносять різні елементи політичної свідомості та поведінки. Більшість визначень як її суб'єктів фіксують різного ступеню спільності (від суспільства до особистості) [240, с. 20].

Культура – феномен свідомості, специфічний духовний регулятор, модус організації людської життєдіяльності, в якому закумульована історія людства і його сьогоденний досвід. На індивідуальному рівні культура постає як міра оволодіння людиною своїми відносинами із собою, суспільством, природою. Зберігаючи власну атрибутивність, вона характеризує всі регулятивні механізми громадського і особистого життя, детерміновані ідеально-духовними причинами.

Соціальність культури полягає в її впливі на організацію спільного життя людей і управління ним. На відміну від політики, культура не інституціоналізується як організаційна система і не має центрів влади, хоча її об'єктивовані у соціальному матеріалі форми можна розглядати як джерела чи локальні центри впливу [50, с. 112]. Соціальна організація означає вибір між свободою і несвободою, вона заснована на конкретній формі добровільного або вимушеного примусу. Культура допомагає зробити необхідний вибір і примушує до нього. Оскільки такий вибір досить не простий, культура зводить його, особливо на ранніх етапах соціальної організації, до спрощених колективних форм, до колективного вибору, бо свобода вибирати, як і будь-яка свобода – це тягар самостійних рішень. Культура означає вміння приймати і виконувати такі рішення, а також за них відповідати.

У доісторичних традиціях культура – це сувора регламентація свідомості і поведінки культурною нормою. Відповідно до неї життя оформляється як техніка спільних взаємодій – спільної праці, війни тощо. Символічний запис, код цієї культури теж технічний – це сувора система обрядів, ритуалів, свят, оформлення актів влади. Регламент цієї культурної символіки служить і регламентації реальної дії [112]. У нього включається і політичний регламент: сходження на престол, вступ на посаду, обряд посвяти, наближення до владної

особи тощо. Алгоритм такої культури означає усунення й попередження свободи думки і дій. Людина звільняється від вибору, але справжня свобода настає тільки тоді, коли вона розуміє, усвідомлює необхідність.

У пізніші часи проблемою культури стає відношення культури колективу та культури індивіда, виникнення громадянського суспільства. У політиці цим процесам відповідає поява держави Нового часу, а разом з нею – нової політики, яка витісняє родові відносини, прихильності, забобони, а також знеосібленість відносин людей, професійно зайнятих політикою. Звідси виникають проблема культури політичної праці й актуальність нової політичної культури. Її формування подолало в Європі епоху культурної та політичної боротьби, гострих конфліктів проміжної цивілізації, нових форм придушення і панування з його двоякою організацією: через колектив і безпосередньо через людину, що виходить з колективності. При цьому, «інтерес постає вирішальним мотивом, котрий мобілізує суб’єкт політики (суспільство, його частину чи окремого індивіда) на боротьбу за збереження чи зміну певних умов існування у соціумі і форми суспільно-політичної діяльності. Саме групові інтереси є найсуттєвішими: вони відіграють ключову роль у самоорганізації соціуму і виступають провідними політичними акторами. З одного боку виникає взаємозалежність між інтересами політичних лідерів і груп, з іншого – між специфічними інтересами сегментів суспільства і загальносуспільними, причому специфічні інтереси здатні конкурувати з загальними, що особливо стосується перехідних систем, де інститути громадянського суспільства ще не зміцніли» [213, с. 118 – 119].

За твердженням Ю. Пахомова, така організація породжує колективність щодо свободи вибору, організовану на нових політичних і культурних засадах. Одночасно відбувається і подолання перехідною цивілізацією особливо жорстокого деспотизму, що дисциплінував украй поляризоване суспільство. Завдяки цьому вдається подолати примітивні, репресивні функції культури, а її організувальні, нормативні та контрольні функції реалізуються новими засобами динамічної політичної та культурної стабілізації суспільства, що

приймає свободу вибору індивідом свого залучення до колективної культури як до обраного ним напряму політики. Моральні елементи культури – совість, порядність, здатність спілкуватися, взаємодіяти, усвідомлювати провину, спокутувати її – диктують не тільки колектив, загальна культура, політика і влада, а й індивід, що засвідчує його здатність до самопізнання, самооцінювання, самокритики і самовдосконалення [166, с. 28]. Політика може глибоко впливати на культуру: руйнувати, створювати і змінювати її форми, прищеплювати певні традиції тощо. Вона невідворотно контролює політику, що є однією з визначальних засад політичної діяльності.

Культура не менш імперативна, ніж політика, і може бути пояснена як спосіб життя, форма і зміст спільного та суспільного існування і діяльності людей. Культура – це основа розвитку, живильне середовище суспільно-політичних процесів, вона з'єднує природне («природне тіло») і суспільне начала людини. Культура – своєрідна терапія суспільства, що дисциплінує його, приборкує інстинкти і необдумані пориви, придушує емоції. Вона забезпечує безконфліктне спілкування, створює його клімат, позбавляє індивідуальних і колективних неврозів, стресів. Тому культура – це свідомість і поведінка, діяльність і її результати.

На відміну від моралі, культура не має абсолютних норм, універсальних принципів, таких критеріїв як справедливість, рівність, добро, благо, совість. Їй властиві спільні для різних середовищ орієнтири й еталони якості, близькі до моральних якостей. Культура – це така поведінка, яка допомагає влаштувати спільне життя людей, їх працю та спілкування, створити зручний і ефективний для всіх спосіб життя. Об'єднання найрозвинутіших культур допомагає створити цивілізацію як сукупність найзначущіших культурних зразків, соціальних, матеріальних і пізнавальних основ. На цій підставі існують об'єднувальні критерії цивілізованості, приємності, ввічливості.

Людина живе в умовах панування колективної культури та підкоряється її зразкам. Це обмежує її свободу і водночас дисциплінує її. Культурні стандарти виховують людину, виступають основою долучення до культури (акультурації).

Сучасна людина може обирати культурні зразки, як і політичні орієнтації. У свободі такого вибору здійснюється зв'язок політики і культури, формується особлива політична культура – спосіб орієнтації людини і колективу (соціальної групи). Не існує спільної для всіх епох і народів політичної культури. Але є низка загальних ознак, положень, принципів, що пов'язують культуру і політику. Вони визначають зразок політичних відносин у суспільстві, характер політичного спілкування (керівника і підлеглого, чиновника і громадянина, членів політичної організації, тон і атмосферу політичних зборів і дискусій, стиль роботи тощо); ставлення суспільства до політики, ступінь участі громадян у політичному житті суспільства та її форми (пасивні, активні, мирні, агресивні), такі явища як відчуження, байдужість, боротьба за / проти влади та ін.

Культура дає уявлення про те, як люди створюють політику, чому вони займаються політичною діяльністю або певним чином реагують на неї, якими є соціально-політичні якості людей, що беруть участь у політиці. Дослідження політичної культури допомагає повніше розкрити нові аспекти, тенденції в діалектиці суб'єктивного та об'єктивного в політичному процесі. Значною мірою він залежить від впливу особистих якостей суб'єктів. Одна і та сама мета у політиці може бути досягнута різними засобами, вибір яких зумовлений культурними характеристиками політичного суб'єкта. Характер його загальної та політичної культури впливає на вибір мети, способів здійснення політичного процесу, його соціальну ціну [244].

Політична культура існує як діалектична єдність політичної свідомості, що формує політичні знання, переконання, погляди, почуття, і політичної практики, опредметненої в політичних актах, в політичній мові, політичному тексті, політичних ритуалах тощо. Вона охоплює еталони політичної поведінки і сукупність базисних культурних орієнтацій, загальних для певного суспільства розпорядних норм цієї поведінки. Такі орієнтації визначають норми, уявлення про цілі політичної діяльності й засоби їх здійснення, стимулюють конкретну форму політичної поведінки та ін. [21, с. 119].

Співвідношення політики і культури важко оцінити поза їх взаємодією з мораллю. У тих сферах або процесах, де культура тотожна моралі або регулюється моральними принципами, виникають особливі якості культурності і моральності. Ці позитивні установки суспільної та індивідуальної свідомості об'єктивуються в поведінці. Культура, що формується в такий спосіб, перебуває під подвійним впливом процесів самоорганізації, що охоплюють її спонтанну передачу і відтворення, а також спрямований вплив інших регулятивних сфер і механізмів суспільства (ідеології, політики, економічних відносин, умов життя тощо). Подвійним шляхом самоорганізації та організації формується і політична культура, хоч він ще складніший, бо доповнюється співвідношенням культури з політикою та всім комплексом специфічних для неї явищ. Кожна організаційно-регулятивна сфера контролюється суспільством, і цей контроль також подвійний – з боку призначених для цього інституційних форм влади і з боку масових процесів самоорганізації. Контроль – частина організаційно-регулятивних процесів, механізмами якого є громадська думка, колективне судження, самоконтроль, що перевіряє відповідність думок і поведінки прийнятим нормам тощо.

Політична культура як чинник цивілізаційного процесу формує ставлення людини, соціальної групи і суспільства до його соціального і політичного життя, характеру держави, політичних і громадських подій, законів, засобів функціонування і здійснення політичної влади та ін. Відображаючи колективний та індивідуальний, історичний та актуальний соціально-політичний досвіди, політична культура створює своєрідний нормативний «каркас» політичного процесу. Володіючи відносною «рухливістю», вона впливає на характер, форми і способи становлення, функціонування та зміни політичної системи, визначає міру її стабільності.

Перехід суспільства від одного століття до наступного, тим паче, коли він збігається зі зміною тисячоліття, спонукає творчо-пошукову думку до аналізу минулого з метою виявлення властивих йому тенденцій і вироблення

прогностичних знань, необхідних для підсилення дії позитивних та ослаблення дії негативних силових ліній соціального поля.

Свого часу К. Маркс прогнозував оформлення людства як єдиного суб'єкта історичного розвитку, який прийде на зміну середньовічному «світу розділеного людства». Можна стверджувати, що тепер воно, попри суттєві відмінності між різними країнами та їх об'єднаннями, функціонує саме в такій іпостасі. У зв'язку з цим набули поширення різноманітні ідеологічні течії, покликані відобразити його як єдність різноманітного.

З політологічної точки зору суб'єкт – це певні соціальні структури як асоціації об'єднаних спільними інтересами та знанням способів задоволення їх громадян, покликані своєю активною та цілеспрямованою діяльністю забезпечити цілісність суспільного організму – від окремих держав до людства. У такому напрямі, очевидно, потрібно обґрунтовувати ідеологію його цілісності і розвитку у формаційному, цивілізаційному та соціокультурному аспектах. При цьому варто відзначати історичну заслугу тих мислителів, які передбачали подібний якісний стан людства. Інакше воно в кожний момент свого існування йтиме через спроби і помилки, не беручи уроків у незаперечних фактів історії та науково-пізнавального мислення. Тут має діяти методологічно орієнтований принцип позитивізму, сформульований О. Контом – засновником сучасної соціології, яка є духовно-практичним модусом політології, адже політичне є діалектичною протилежністю соціально-духовного, громадсько-колективного: «Знати, щоб передбачити, передбачити, щоб уникнути».

Минуле, в якого потрібно вчитись, не дане людині безпосередньо в її відчуттях, а постає в системі знання про нього. Тому завданням практичної політики є всебічне пропагування очевидної «практичності» теоретичного знання, яке задовго до того, як економіка об'єднала народи й держави в суб'єкт історичного розвитку, інтегрувало їх у суб'єктну розумно-вольову цілісність. Принцип «знання – сила» сприяв розвитку економічних, політичних і культурно-релігійних зв'язків між західноєвропейськими країнами, виражених поняттями «Новий час» та «Нова історія». Теперішня реальність – Новітній час

і Новітня історія. Це час створення у ХХ ст. Ліги націй, ООН на ідеологіях класичного типу. А вже формування Європейського Союзу як наддержавного об'єднання народів передбачає наявність посткласичних ідеологій як надбання масової свідомості, змістом якої є усвідомлення держави як політичного інституту, не обов'язково обмежуваного рамками національно-народних критеріїв її існування.

Звідси – різноманітні ідеологічні течії, спрямовані на подолання стереотипів класики, схильної до консерватизму. Саме це загальмувало розвиток іншого міжнародного об'єднання, яким була світова система соціалістичної співдружності народів. «Революційна діалектика» як метод вирішення теоретичних і практичних проблем, для якої, за Ф. Енгельсом, «немає нічого наперед заданого й установленого, оскільки на всьому та у всьому вона бачить сліди необхідного розпаду й переходу в інший якісний стан», ставши методологічною основою пізнання, не лише не з'єднала народи Радянського Союзу в нову історичну спільність, а досить швидко роз'єднала їх. Методологічна причина очевидна: монополізм в ідеології, яка пропагувала свою непримиренність з іншими ідеологіями, неприпустимий на тлі формування єдності різноманітного в житті.

Дві світові війни, якими ознаменувало себе попереднє століття, існування впродовж декількох десятиліть різних суспільно-політичних, соціально-економічних і соціокультурних систем, ідеології протистояння і стану «холодної війни» сприяли формуванню людства як єдиного суб'єкта історії, ідеології консенсусного плюралізму й толерантності. Традиційні складники суспільства, якими є економічне, політичне та духовне життя, попри властиві їм національні відмінності, показали себе об'єднавчими чинниками розвитку людства.

У теперішніх складних умовах домінувати має не протидія народів і людей, а співпраця на основі усвідомленого розуміння, що історія розгортається за об'єктивними законами розвитку. Ці закони діють як плюралістично оформлені в індивідуальній свідомості знання про єдність

різноманітного, а не як лінійно спрямовані закони природи. Охопити динамізм сучасних взаємозв'язків між людьми і народами засобами класичної діалектичної методології складно, попри те, що вона, за словами Гегеля, уможливлює пізнання світу. Інтегроване і водночас диференційоване сучасне людство слід пізнавати на основі поєднання синергетики, яка допомагає досліджувати суспільство крізь призму виявлення в ньому такого співвідношення порядку і хаосу, яке б давало змогу створювати атрактори як центри соціально-політичного, соціально-економічного та соціокультурного притягання народів, і діалектики, оскільки взаємосуперечливих фактів, що впливають на суспільне буття, значно більше, ніж у недалекому минулому, коли класичні ідеології були адекватні суспільним процесам.

Для розуміння єдності історичного процесу як цивілізаційно-культурного явища необхідно здійснити порівняльний аналіз сутнісних домінант, властивих ідеологіям, які в різні періоди історії визначали суспільний розвиток. Для цього потрібно розглянути класичні ідеології та виявити в них домінанти, які втратили детермінативну функцію в сучасних умовах, а також знайти в них непідвладні часу чинники.

Ідеологія лібералізму. Виникла як форма обґрунтування незаперечних прав людини на свободу совісті, оскільки такий її модус заперечували в добу, як писав Л. Фейєрбах, «політичного католицизму» з властивим йому монопольним правом на істину, проголошувану папським престолом. Характерними ознаками ідеології лібералізму є: прагнення до парламентської форми правління; створення ринкової економіки на засадах приватної власності; широкі демократичні свободи для всіх верств населення; рівні права всіх громадян, насамперед на участь в управлінні державними і суспільними справами; конституційне закріплення прав і свобод людини і громадянина; пріоритет прав людини над правами суспільства і держави, що формує її громадянську відповідальність на своєрідній договірно-правовій основі. На засадах лібералізму сформувалося суспільство вільної конкуренції – капіталізм [119].

Ідеологія консерватизму. Виникла одночасно з ідеями лібералізму як своєрідний захист від радикалізму революційних перетворень. Основні ознаки: при утворенні нового суспільно-політичного устрою необхідність збереження тісного зв'язку з попередніми принципами і засадами життя; пріоритет у функціонуванні суспільства морально-етичних і етико-правових норм життя перед нормами, зумовленими дією соціально-економічних чинників; опора на традиційні соціальні структури, які визначали життєдіяльність суспільства впродовж тривалого історичного періоду його існування; пріоритет закону у співвідношенні з правом, на основі чого зберігається усталений порядок в суспільстві [110].

Народно-демократична ідеологія. Оформилась у період активного виходу широких народних верств населення на арену політичного життя. Ці процеси також відбувалися у період зародження капіталізму і буржуазно-демократичних революцій. Основні постулати: обґрунтування народу як єдиного правомірного суб'єкта державотворення, носія суверенної влади; визнання парламентської республіки як найадекватнішої форми виявлення народної волі, на засадах якої має вибудовуватись політичний устрій; надання пріоритету у вирішенні проблем суспільного життя ідеї загальнонародного інтересу перед приватним інтересом людини та соціальних структур; поділ суспільства за ознаками автохтонних державоутворювальних народів і рівноправних з ними національних меншин.

Ідеологія націоналізму. Складність її для політологічного аналізу зумовлена тим, що кожен народ має право на державно-політичне самовизначення, однак не кожен має для цього об'єктивні умови і можливості. Імперії штучно перемішували народи з політичних, соціокультурних, релігійних міркувань, що спричинювало втрату ними ознак самоідентичності. Тому апелювання до них за етнічною ознакою не завжди спрацьовує, оскільки порушує інтереси народів, які в політичній самоідентифікації інших народів вбачають загрозу для свого політичного існування. Головними ознаками ідеології націоналізму є: всебічне обґрунтування народу як етнокультурної

цілісності; підняття етнокультурного рівня свідомості до націєтвірного і державотворчого; підпорядкування всіх проявів соціокультурного, економічного, політичного, релігійного життя людини і суспільства до надання їм статусу дії національно-історичного духу; формування патріотизму як політичної цінності на засадах етнокультурної та етнополітичної єдності суспільства [12; 218].

Комуністична ідеологія. За ключовими ознаками вона є непримиренною альтернативою націоналістичній ідеології. Її основою є положення про: соціально-класову домінанту в структуризації суспільства; всебічне обґрунтування інтернаціональної єдності людей у межах окремої держави і поза нею; виокремлення робітничого класу як провідної сили суспільства та наділення його всесвітньо-історичною місією визволення трудящих всіх країн від експлуатації; підпорядкування життєдіяльності суспільства економічному чиннику; визначення кінцевої мети історичного розвитку людства – побудови соціально однорідного безкласового суспільства на засадах самоуправління, у зв’язку з чим держава як політичний інститут відмирає [139; 217].

Ідеологія соціал-демократії. В її основі такі положення: утвердження в суспільному житті свободи, солідарності, справедливості та рівності; обґрунтування необхідності побудови демократичного соціалізму на зазначених засадах; пріоритет прав людини перед суспільством, покликаним функціонувати заради розвитку її здібностей та задоволення її потреб; створення «соціально орієнтованої держави»; заперечення революційного шляху розвитку суспільства та його підпорядкованості суто економічним чинникам.

Усім типам класичних ідеологій властива орієнтація на формування в людини свідомого способу життя як життя активного насамперед у політичній сфері. Як політична істота людина зобов’язана відповідно діяти. В іншому разі вона потрапляє в залежність від партійних, класових, кланових, групових та інших інтересів. Найбільше спільного у ліберальної та соціал-демократичної ідеологій, найменше у комуністичної та націоналістичної. Не випадково

«холодну війну» характеризували як протистояння двох світів, двох ідеологій, двох способів життя.

Методологія аналізу класичних ідеологій давно відпрацьована. При аналізі посткласичних необхідно враховувати сукупність конкретно-історичних умов, які приводять до трансформації класичних ідеологій в посткласичні. Класичні ідеології є своєрідною інтелектуальною дедукцією соціально-філософських аксіом, підтверджених тисячолітньою історією пізнання, а посткласичні враховують найближчу, майже безпосередню емпіричну дійсність, яка не має адекватного пояснення в понятєвому апараті класики, через що її сприймають як алогічну, ірраціональну, незрозумілу [345; 352].

Динамізм сучасного суспільного розвитку перевершує усталеність і повторюваність як очевидні характеристики закону. Це нагнітає відчуття кінця світу, хоч насправді виявляє обмеженість понятєво-категорійного апарату класичних теорій у поясненні процесів суспільного буття. Класика досліджує минуле як усталене об'єктивне, а неокласика (постклaсика) реагує на досить короткий проміжок минулого, яке для живих свідків є свідченням пам'яті про їх життя, в якому минулого немає: воно постійно присутнє, а не відсутнє в сьогоденні.

В аналізі постклaсичних ідеологій важливо використати не тільки визначальні, провідні і вихідні ознаки закону, а й похідні, залежні, значущі для безпосереднього буття людини в конкретно-історичному проміжку буття суспільства. Для розуміння сутності постклaсичних ідеологій потрібно зважати на діалектичні протилежності субстанційних ознак закону.

Закон як об'єктивне загальне є синонімом вічності, а модус закону як суб'єктивне й особливе окреме для людини означає вік її життя. Тому він уже не закон суспільного буття, а закономірність буття окремої людини, що представляє суспільну групу, суспільну структуру. З цього погляду можна адекватно пояснити, чому все класичне в певний період історії потребує переосмислення і стає постклaсичним. Звичайній людині, навіть високоосвіченій і здатній до високого рівня абстрагування від безпосереднього

буття на користь буття вічного (абсолютного), досить складно абстрагуватися від умов історії та свого життя. Тому вона адекватно реагує на ті суспільні процеси, в соціальному просторі й часі якого щоденно перебуває. Для неї її власне буття не тотожне буттю історичного суб'єкта, яким оперує класична ідеологія. Цю адекватність враховує посткласична ідеологія.

Необхідність в історії як її закономірна тенденція тотожна закону як прояву прямолінійності. Вона проявляє себе через випадковості, кожну з яких людина сприймає як прояв свободи власної волі від прямолінійності. В емпіричній історії конкретний індивід, навіть знаючи особливості суспільного пізнання, все-таки не може повністю залишити за собою право на свободу суб'єктивної волі, дія якої не збігається з дією необхідності такої ж дії для іншого живого індивіда. Тому кожен в емпіричному житті має схильність і бажання бути поза прямолінійністю й однолінійністю. Посткласичні ідеології, очевидно, є реакцією дослідників на своєрідні протести людей щодо акції, яку здійснює об'єктивна логіка історії. Уже К. Маркс як представник класичної ідеології негативно оцінював тиск минулого на сучасність, вважаючи, що досвід минулих поколінь, як кошмар, тяжіє над сучасниками.

Подібно діють і протилежності щодо визначальних ознак, якими є внутрішньо (сутнісно) зумовлена усталена повторюваність взаємозв'язків, охоплена поняттям «закон». У суспільному житті внутрішнє сприймається як зовнішнє, а сутнісне – як суб'єктивна амбіція людини. Усталена повторюваність для людини може бути нестерпною, оскільки суб'єктивно вона завжди перевершує своє зовнішнє втілення. К. Маркс вважав, що людина не є тим, чим вона себе уявляє. Його сучасник О. Конт, навпаки, вважав основним законом політичної соціології закон підпорядкування уявлення спостереженню. К. Маркс доводив, що людина в істинному сенсі споживає тільки тоді, коли споглядає об'єкт бажання естетично й умоглядно, а його сучасник Д. Мілль – що метою виробництва є задоволення споживчих потреб людини. Історія показала, що некласична філософія позитивізму виявила свою наближеність до безпосереднього суспільного життя людини, а тому дієва і для сучасного

суспільства, а класична комуністична ідеологія придатна лише для наукового аналізу історії суспільства.

В сучасних умовах важливо бачити причини виникнення постмодерних ідеологій і їх змістову спрямованість. Вони – реакція зацікавлених людей на проблеми буття, безпосередніми співучасниками яких вони є. За своїм соціально-психологічним складом вони живуть в сучасній історії, а не в історії, яку представляє її об'єктивна логіка. Тому постмодерні та інші модерністські течії в ідеології мають нетривалу історію свого буття. Та вони не менш цінні для суспільства, ніж науково-теоретичні концепції. Тут більш явно, ніж для класичних ідеологій, діє правило: «істина – донька часу».

Аналіз політичного розвитку українського суспільства неможливий у відриві від сучасних світових соціально-політичних процесів, найважливіші з яких – розпад соціалістичного табору і крах комунізму, розвиток світової капіталістичної економіки, становлення постмодерністського суспільства, зміна домінування і світоустрою, популяризація етнічного націоналізму та релігійного фундаменталізму, стрімке поширення міжнародного тероризму. Все це знайшло відображення у глобалізаційному дискурсі. І якщо для розвинутих країн зміни були більш-менш очікуваними і прогнозованими, то в постсоціалістичних суспільна свідомість виявилась не готовою до змін, що спричинило дуже суперечливий розвиток. Переконання і факти, які міцно трималися у суспільній свідомості, нині беруть під сумнів або взагалі заперечують. Це породжує кризову свідомість, яка намагається знайти відповіді на сучасні виклики через різні типи світогляду та ідейні течії і рухи. Попри дискусії щодо загибелі ідеології у постмодерному глобалізованому світі, вона доводить свою життєвість у різних формах, адже через ідеологічні уявлення відбувається пізнання світу, бо ідеологія є джерелом реального й ідеального в політиці. Деідеологізована політика поступово гине. Все це формує сучасний ідеологічний дискурс, однією з особливостей якого є міфологічність. Актуальність політичної міфології посилюється в критичні перехідні періоди, оскільки під час соціально-політичної нестабільності міф допомагає

впорядкувати і пояснити незрозумілі, нові для людини чи соціальної групи політичні явища і процеси.

Політичний міф, за визначенням Ф. Кирилюка, – «це стійкий помилковий, некритичний, емоційно забарвлений образ, уявлення про політичні події, явища та процеси». Політичний міф є «наймогутнішим засобом для маніпулювання політичною свідомістю» [102, с. 39]. Створюють їх умілі «майстри», зауважує Е. Кассірер, відповідно до правил, як і будь-яку сучасну зброю. Сутність міфу – не в безпосередньому поверховому сприйнятті, а в прихованому змісті, який через сукупність ретельно скомпонованих символів і знаків, що інтерпретують дійсність, впливає на людину, свідомість якої сприймає інформацію як незаперечний факт. Це може бути як конструктивним, так і деструктивним. Найпоширеніші міфологічні сюжети – про золоте століття, в якому було (буде) краще; про змову, де невдачі пояснюють дією таємних сил; про героя-рятівника, що наділяє окремих особистостей надзвичайними якостями. Криза цінностей, цілей та ідентичності характеризує сучасне розгублене українське суспільство, а критичні ситуації підштовхують до надзвичайних засобів, якими є політичні міфи. Володіння технікою міфотворення і застосування міфів стає ключем до панування.

За нездатності класичних ідеологій власними методологічними засобами пояснити соціальні перетворення і вибудувати несуперечливу картину суспільно-політичної реальності цю функцію перебирає на себе міфологія. Політична міфологія є результатом взаємодії ідеологічної доктрини і штампів суспільної свідомості. Відродження сьогодні міфу як засобу, що сприяє формуванню цілісного і зрозумілого світобачення, побачив Ю. Шайгородський. Привабливість конкретної ідеї, ступінь її сприйняття суспільством залежить, на його думку, від рівня її міфологічності, адже міф полегшує сприйняття закладених в ідеологію сенсів. Тому політичний міф використовують як інструмент конструювання політичної реальності, побудови нової ціннісної системи. Завдяки цьому ідеологія виявляється своєрідним результатом

соціокультурної міфотворчості, а її успіх залежить від «рівня» цієї творчості [260].

Міфотворчість пронизує всі види політичної діяльності. Це проявляється і під час виборчих кампаній – створення привабливої біографії (героїзації) кандидатів; формування програм партій, спрямованих на досягнення певної моделі суспільного устрою, кращої за існуючу; формулювання гасел, метафор і створення символів. Таку роль виконує протиставлення «своєї» системи ідей і цінностей – «правильних», іншим – «хибним», «неправильним». Міфологізуються сучасні соціальні явища і процеси, у тому числі глобалізація та її наслідки – перетворення соціальних і політичних інститутів на «оболонки», позбавлені змісту і функціональності, які стають символічними. Між тим, міф та ідеологія є сукупністю символів, формами символізації політичного простору. Сучасні соціально-політичні трансформації тільки посилюють ефект, а політичні технології, які все активніше використовують у політичній сфері засоби маркетингу, продукують нові символи. Як спостеріг З. Бауман, замість нормативного регулювання поведінки обивателя – зваблення споживача; замість насадження ідеології – реклама; замість легітимації влади – прес-центри і прес-бюро [20]. Інформаційні і телекомунікаційні технології активізують поширення символів і посилення їх значущості, визначають нове політичне поле – кіберпростір, характеристики політичної сфери – віртуальність, нові можливості – комбінаторність. Віртуальність здатна поєднувати непоєднуване. Віртуальний світ диктує свої правила соціальним явищам. Тому віртуальність починає виступати основою всіх інших світів (у їх потенційній формі). Виникає сприятливий ґрунт для створення нових міфологем, які миттєво поширюються віртуальним простором [260].

Багато чинників свідчать, що поступ сучасного світу відбувається в умовах постмодерної глобалізації, супроводжується суперечностями і кризовими явищами в різних суспільних сферах, що особливо гостро відчувається на постсоціалістичному просторі, зокрема в Україні. Суспільна свідомість, занурена у кризовий стан, через брак адекватного методологічного

інструментарію для інтерпретації дійсності звертається до нераціональних засобів, зокрема міфу, атрибутами якого є символи і знаки. Тому міф перебирає на себе функцію пояснення об'єктивної реальності, а якісна міфотворчість стає запорукою панування конкретних ідей. Міфологізується і політико-ідеологічна сфера, а політична реальність дедалі більше символізується.

З методологічного погляду при з'ясуванні характеру постласичних ідеологічних течій на особливу увагу заслуговують: «тотальні» і «часткові» ідеології; деідеологізація і реідеологізація в еволюції політичної ідеології; роль політичної ідеології в сучасному українському суспільстві; взаємозв'язок ідеології і групових інтересів; суспільно-політичні доктрини (ідеологічні течії) сучасності в контексті суспільних перетворень; межі рухливості основних ідеологічних доктрин («константи» та змінні складники, деформації і модифікації); конвергенція ідеологій у структурі суспільно-політичної динаміки; перспективи розвитку основних суспільно-політичних доктрин в умовах сучасних соціальних змін; ідеологічна криза в сучасній Україні як об'єкт політологічної рефлексії; причини виникнення деструктивних явищ на різних рівнях функціонування політичної ідеології; деформації найпоширеніших суспільно-політичних доктрин як чинник виникнення ідеологічної кризи; вплив глобалізації та інформатизації на розвиток ідеологічної кризи; інтегративний потенціал політичної ідеології, передумови і можливості його реалізації; ідеологічний діалог на державному, регіональному і світовому рівнях; протистояння «агресивних» (фашизм, радикалізм, шовінізм, фундаменталізм тощо) і «конструктивних» ідеологій; специфіка ідеології інформаційного суспільства.

Висновки до першого розділу

Провідні західні ідеології втратили здатність мобілізувати людей, оскільки їх ідеали та обґрунтованість були актуальні для індустріалізму і

виявили нездатність дати відповіді на безліч питань постмодерного мультикультурного світу, в якому панують багатоманітність і несхожість і який чутливіший до ідентичності, а не до ідеології. У наукових і культурних колах постали дискусії про постідеологічну добу. На початку XXI ст. значна частина країн сучасного світу опиняються в силовому полі конкретних ідейно-політичних впливів. Процеси ідеологізації помітні у багатьох державах, незалежно від типу політичного режиму, форми державного правління та інших соціополітичних чинників. Реально відбувається не деідеологізація суспільства, а посилення ідеологізації суспільно-політичної свідомості у більшості країн.

У функціонуванні політичних ідеологій останніх десятиліть помітний ідеологічний симбіоз – сплетіння цінностей та ідеалів різних доктринальних систем. Усі провідні типи ідейно-політичних течій сучасності окреслюють різнопланові напрями і форми загальносвітового та національного розвитку, що приводять до змін на різних рівнях суспільно-політичного функціонування і в різних політичних системах. Основними є: зміни в природі влади; зміни в природі громадянського суспільства; зміни в цінностях та сприйнятті індивідуумів; зміни в національних і міжнародних системах. Головна проблема функціонування політичних ідеологій – їх нездатність (більшою чи меншою мірою) вчасно й ефективно реагувати на виклики часу.

Економіка обслуговування ознаменувала перехід від цінностей економічної безпеки до цінностей якості життя, які кожен розуміє індивідуально. Класовий та ідеологічний критерії структурування соціуму почали втрачати актуальність, поступаючись місцем індивідуалізму та ідентичності. Ідеологічну політику стали витісняти інституціалізовані в ідейних течіях і рухах політика ідентичностей і політика проблем, породжуючи ідеологічний плюралізм і фрагментарність суспільства. Це підсилюється конвергенцією класичних ідеологій, що є свідченням тенденції до інтеграції політичних цінностей і водночас ускладнює процес ідеологічної ідентифікації. Багато чинників дійсності свідчать, що постмодерна цивілізація ставить нові вимоги і запити перед людиною та державою. Головним завданням

постмодерної держави є подолання споконвічного відчуження особистості від держави і соціуму, створення всім групам можливостей і умов гідного життя, а також мінімізація соціальних ризиків.

Методологічно слід розрізняти поняття «нова ідеологія» і «сучасна ідеологія». До нових зараховують ідеології, які виникли відносно нещодавно. Сучасні ідеології не обов'язково мають бути новими, вони могли виникнути давно, але поширені і тепер. Маючи давнє коріння, вони розвивалися, пристосовувалися до нових політичних, соціальних, економічних і культурних обставин. Це означає, що сучасні версії традиційних політичних ідеологій мають ознаки нових і часто є такими. Наприклад, екологізм є новою ідеологією, а націоналізм існує від початку XIX ст.; ідеологія фемінізму еволюціонувала від останніх десятиліть XVIII ст. і стала надзвичайно популярною відносно недавно; аболіціонізм як ідейна течія нині повністю зник, оскільки його адепти домоглися основної мети – повсюдного скасування офіційного рабства. Багато ідейних течій є не універсальними, як лібералізм, консерватизм чи комунізм, а локальними та дискурсивними. До таких належать єврокомунізм, неоосманізм, боліваріанізм, панчасіла, інші ідеології політичного єднання на наднаціональній, регіональній або традиційній основах, а також адаптовані для конкретних умов варіанти універсальної ідеології чи їх синтезу. Таких ідеологій досить багато, серед них є нові і досить популярні, однак вони не мають претензій на глобальне поширення, тому залишаються менш відомими і впливовими для світової громадськості. Інші нові ідеології претендують на глобальне поширення, наприклад, різні версії ісламізму.

При з'ясуванні характеру постклассичних ідеологічних течій на особливу увагу заслуговують: «тотальні» і «часткові» ідеології; деідеологізація і реідеологізація в еволюції політичної ідеології; роль політичної ідеології в сучасному українському суспільстві; взаємозв'язок ідеології і групових інтересів; суспільно-політичні доктрини (ідеологічні течії) сучасності в контексті суспільних перетворень; межі рухливості основних ідеологічних доктрин («константи» та змінні складники, деформації і модифікації);

конвергенція ідеологій у структурі суспільно-політичної динаміки; перспективи розвитку основних суспільно-політичних доктрин в умовах сучасних соціальних змін; ідеологічна криза в сучасній Україні як об’єкт політологічної рефлексії; причини виникнення деструктивних явищ на різних рівнях функціонування політичної ідеології; деформації найпоширеніших суспільно-політичних доктрин як чинник виникнення ідеологічної кризи; вплив глобалізації та інформатизації на розвиток ідеологічної кризи; інтегративний потенціал політичної ідеології, передумови і можливості його реалізації; ідеологічний діалог на державному, регіональному і світовому рівнях; протистояння «агресивних» (фашизм, радикалізм, шовінізм, фундаменталізм тощо) і «конструктивних» ідеологій; специфіка ідеології інформаційного суспільства.

РОЗДІЛ 2
ВИЗНАЧАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОЇ ЕКСПАНСІЇ

2.1. Сутність і специфічні ознаки глобалізації як загальноцивілізаційного явища

У дослідженнях людства як єдиного суб'єкта сучасної історії політологія зосереджує пізнавально-дослідницьку увагу на поясненні політичного радикалізму та обґрунтуванні ідеології, здатної проникнути в глибини свідомості людей, які визначають її характер. Часто політичні відносини між державами, що закінчувалися збройними конфліктами і тривалими війнами, визначалися особливостями свідомості політичних лідерів держав: війна США проти В'єтнаму та Іраку; війна СРСР в Афганістані; конфлікти між Росією та Молдовою і Грузією; війна Росії з Україною. Політична ідеологія має обґрунтовувати не тільки національні інтереси країн, а й інтернаціональні, загальнолюдські і їх змістом просвітлювати свідомість політичних еліт. Це вписується у філософські, соціологічні, політологічні концепції політичної історії як історії боротьби еліт. Місія еліт – обстоювати загальнолюдські інтереси, а не лише партійні чи національні.

Політичний світ радикально змінюється. Безпрецедентна за масштабом і впливом (позитивним і негативним) економічна глобалізація, постійне удосконалення інформаційних і комунікаційних технологій, «метаморфози» духовно-культурного середовища створюють нову суспільну реальність, за якої політичні інститути і нормативно-правові засади взаємодії між ними і з соціальними інститутами втрачають свою ефективність, що вимагає нових організаційних форм, а також методів, засобів і механізмів регулювання соціальних процесів.

У дослідженні глобалізації також потрібно враховувати, що політичні трансформації відбуваються не самі по собі і не відокремлено від інших систем. Як стверджує Р. Інглхарт, «економічний розвиток, культурні і політичні зміни йдуть пліч-о-пліч, утворюючи цілісні і навіть до певної міри передбачувані патерни» [82, с. 286 – 287]. Економіка і політика закладають інституційні основи розвитку соціокультурних процесів, переконує С. Катаєв. Модернізаційні процеси в економіці і політиці відбуваються під впливом соціальних і соціокультурних явищ, а тому знання закономірностей соціокультурної сфери сприяє більш усвідомленому вирішенню економічних і політичних проблем, врегулюванню соціальних конфліктів [99, с. 193]. Ідеться про взаємозумовленість та системність соціальних перетворень і про те, що на суспільство за певних суспільно-політичних, економічних і соціокультурних умов очікують певною мірою передбачувані зсуви.

Сучасні соціальні трансформації є черговим, історично зумовленим і прогнозованим етапом соціального розвитку, означеним як перехід від індустріального суспільства до постіндустріального (Д. Белл). Щоправда, в деяких суспільствах відбувається перехід від доіндустріального до індустріального суспільства або розв’язання завдань індустріального (модерного) і, частково, постіндустріального (постмодерного) етапів. Сучасний етап суспільного розвитку називають інформаційною добою (М. Кастельс), пізньою модерністю (Е. Гідденс), постнаціональною констеляцією (Ю. Габермас), плинною модерністю (З. Бауман), другою, або постнаціональною модерністю, яка виявляє себе у суспільстві ризику (У. Бек).

Сутнісні прояви глобалізації, культивуючись у різних ідейних, суспільно-політичних і наукових позиціях, що формують окремі школи і напрями дослідження, відтворюються у різноманітних теоріях, концепціях, моделях суспільного розвитку мегасоціуму. Консервативне мислення продукує негативне ставлення до глобалізації, її заперечення. Модернізаційна позиція пропагує позитивне, прогресивне сприйняття змін і пошук історичної перспективи, а неоліберальна ментальність орієнтована на поширення і

поглиблення капіталізму як сутності глобалізації. Суперечливе ставлення до глобалізації породжує і різне розуміння політичних перетворень. Об'єктивний аналіз глобальних політичних змін потребує виявлення природи глобалізації, репрезентованої різними поглядами. Як зазначає В. Горбатенко, глобалізація «визначається як загальносвітовий соціальний процес, що включає потоки ідей, капіталів, товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, які зумовлюють розвиток світу як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми» [65, с. 247].

З огляду на складність визначення поняття «глобалізація», оскільки різні питання цього процесу є предметом вивчення багатьох наук, кожна з яких має свій науковий дискурс, В. Воронкова зазначає: «…під терміном "глобалізація" розуміється взаємозв'язок процесів інтернаціоналізації економіки, розвитку єдиної системи світового порядку, змін й ослаблення функцій національної держави, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень як нових політичних акторів, формування спільної системи цінностей і принципів міжгрупових відносин. Під глобалізацією слід розуміти поступове перетворення світового простору в єдину зону, в якій безперешкодно переміщуються капітали, товари, послуги, вільно поширюються ідеї і пересуваються їх носії, стимулюючи розвиток сучасних інститутів та шліфуючи механізми їхньої взаємодії» [49, с. 56]. За словами Л. Герасіної і М. Панова, глобалізація – «процес планетарного поєднання усіх сфер людської діяльності, який охоплює виробництво, технологію, торгівлю, культуру, політичні та державні інститути» [207, с. 190]; «комплексне геоекономічне, геополітичне та геогуманітарне явище, що справляє могутній демонстраційний вплив на всі сторони життєдіяльності країни» [207, с. 191]. Інституційні і структурно-функціональні особливості при визначені глобалізації підкреслює І. Алєксєєнко: «етап розвитку соціальної реальності, що бере свій початок в 60-х рр. XX ст. й характеризується виникненням нових структур загальносвітового масштабу (економічних, політичних, інформаційних, зв'язку і транспорту і т. д.), які визначають появу нових функціональних відносин між

різними соціальними системами (міжнародні організації, держави і їх союзи і т. д.) і окремими людьми» [5, с. 39]. Загалом сучасні українські дослідники розуміють глобалізацію як загальносвітовий соціальний процес, що, поряд з інтегративними властивостями, демонструє потужний трансформаційний потенціал, реалізація якого має неоднозначний, суперечливий характер, у тому числі для політичної системи світового і національного рівнів.

У пізнанні сутності глобалізації важливо мати в полі зору ідейно-теоретичні напрацювання західної політичної науки. Термін «глобалізація», як зауважує А. Матляр, увійшов в обіг у 80-ті роки XX ст. для позначення процесу об'єднання економічної сфери і відображення загального стану планети [340, с. 80]. Сучасні форми глобалізації не мають аналогів в історії, тому держави й суспільства зазнають глибоких змін, намагаючись пристосуватися до взаємопов'язаного і взаємозалежного, досить непевного й непередбачуваного світу, де немає відмінностей між внутрішніми справами і зовнішніми. Внутрішні взаємозв'язки інтенсифікуються, розширюються і визначають «нові рубежі» розширення політичного, економічного й соціального простору, де і вирішується доля всіх спільнот [356, с. 4 – 5]. Думки про глобалізацію як провідну рушійну силу, що зумовлює прискорення економічних, політичних і соціальних змін, надає нових форм сучасному суспільству і сучасному світовому порядку, висловлюють М. Кастельс [285], Я. Шолте [361], Д. Гелд [320; 321], Р. Робертсон, Е. Гідденс [303; 304], Дж. А. Каммілеррі і Дж. Фольк [282], Дж. Г. Раггі, А. Лінклейтер і Дж. Мак-Міллан, С. Сассен [360] та ін.

Е. Гідденс трактує глобалізацію як розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони, в результаті чого місцеві події розвиваються під впливом просторово віддалених подій. Фундаментальні зміни світового порядку і розвиток високих технологій масової культури розмивають національні межі. За Е. Гідденсом, глобалізація – це наслідок модерності, а модерність – продукт Заходу. Модернізація виривала соціальні відносини з

контексту й розміщувала їх у більш широкі просторово-часові межі; глобалізація незмірно підсилює цю тенденцію [229, с. 255].

Суперечності глобалізації дали потужний поштовх для кристалізації та посилення впливу низки ідейно-політичних течій, які в недалекому минулому мали обмежену підтримку соціуму – екологізму, комунітаризму, фемінізму – і стимулювали появу антиглобалізму як ідейно-політичної течії, що синтезувала демократичні, ліві та альтернативістські ідеї. Відповідно до сфер розгортання глобальних процесів можна виокремити три напрями: соціологічний, що вивчає економічні та політичні світовідносини у глобалізованому світі; антропоекологічний, який досліджує відносини суспільства і природи, зосереджуючи увагу на проблемах виживання людства; культурологічний, увага якого спрямована на аналіз класичних та сучасних цивілізацій, на проблеми глобалізації культур, їх діалог та пошук можливостей формування глобальних культур на основі загальнолюдських цінностей. Водночас погляди на глобалізацію різняться за ставленням до її сутності й наслідків, на підставі чого виокремилися її школи (за Д. Гелдом): гіперглобалісти, скептики і трансформаціоністи. Дослідників глобалізації поділяють також на «світосистемників» і «цивілізаційників».

У межах одного напряму дослідження глобалізації можуть співіснувати різні, навіть кардинально протилежні, концепції. Жодна із провідних традиційних ідеологій (ліберальна, консервативна, марксистська, соціалістична) не має узгодженого розуміння перспектив глобалізації як соціоекономічного і соціокультурного феномену. Одні марксисти тлумачать глобалізацію як поширення монополістичного імперіалізму, інші – як радикально нову форму глобалізованого капіталізму. Ортодоксальні неоліберали мають різні погляди і доходять різних висновків стосовно динаміки сучасної глобалізації. Серед різних напрямів і шкіл спостерігаються розбіжності в методологічних підходах, нормативних засадах.

Неоліберал К. Огме розглядає глобалізацію як нову добу світового розвитку, за якої народи повсюдно підпорядковуються політиці світового

ринку. На його переконання, за цих умов традиційні нації-держави перетворюються на бізнесові утворення в глобальній економіці [346; 347]; світ постає як єдиний ринок, в рамках якого конкуруючі учасники створюють умови для людського прогресу.

Інші дослідники сходяться на тому, що глобалізація є потужною трансформаційною силою, яка змінює господарську і суспільну системи, інституції урядування та світовий порядок. Розглядаючи глобалізацію як сукупність трансформацій, вони наголошують на її нелінійності, невизначеності й непередбачуваності. Тому не беруться одночасно стверджувати про подальший розвиток глобалізації, як і не вважають її відхиленням чи аномалією природного розвитку світу. Глобалізацію вони розглядають як історичний процес, сформований кон'юнктурними чинниками. Визнаючи, що сучасний світ дедалі більше стає взаємопов'язаним і взаємозалежним, не погоджуються, що світ перетворюється на єдине глобальне суспільство.

У багатьох концептах глобалізація є посиленням капіталізму, в результаті держава перетворюється на проміжну інстанцію у місцевих, регіональних, глобальних механізмах управління і навіть може бути витіснена адекватнішими формами суспільної організації. Про «занепад» націй-держав ведуть мову гіперглобалісти – Е. Луард [336] і М. Альбров [270], зважаючи на зростання світової економіки, появу наднаціональних інституцій, а також деформацію національних культур. На їхній погляд, знижується здатність урядів контролювати процеси і події, які хоч і відбуваються на їхніх територіях, але вже не обмежені національними кордонами, адже регулюються регіональними і глобальними інституціями. Подібні думки розвивають С. Стрейндж [366] і Р. Річ [354], акцентуючи увагу на транснаціоналізації економічних структур, які починають домінувати над державами, значно обмежуючи їх роль і вплив на світові процеси, руйнуючи їх суверенітет.

Суттєве звуження суверенітету держав у глобалізованому світі відзначає і З. Бауман: «Сучасний політичний суверенітет держав є лише слабкою тінню

тієї багатогранної – політичної, економічної, військової та культурної – автономії держав минулого, що створювалися за зразком тотальної держави (totale Staat). Сьогоднішні суверенні держави мало що можуть зробити (а їхні уряди навіть не ризикують цього робити) заради протистояння тиску глобалізованих капіталу, фінансів і торгівлі (у т. ч. торгівлі в галузі культури). Якщо громадяни вимагатимуть від своїх керівників відновити колишні правила пристойності й норми справедливості, уряди більшості країн змушені будуть заявити, що не можуть нічого зробити, тому що побоюються «відлякати інвесторів», тим самим поставивши під загрозу зростання валового національного продукту й, відповідно, добробут як країни, так і всіх її громадян. Уряди заявляють, що правила гри, у якій вони змушені брати участь, вже встановлені (і можуть бути довільно змінені) силами, на які вони майже або взагалі не можуть вплинути. Що ж це за сили? Вони настільки ж абстрактні, як і терміни, за якими вони ховаються: конкуренція, вільна торгівля, світові ринки, глобальні інвестори. Це сили, що не мають певної адреси, екстериторіальні, на противагу чітким локальним повноваженням держав, вільно пересуваються по всьому світі, на відміну від державних інститутів, які, добре це чи погано, раз і назавжди, сьогодні, як і колись, прив'язані до певної території. Ці сили мінливі, хитрі, верткі й невловимі; знайти їх важко, а ізолювати неможливо» [18]. Очевидно, З. Бауман мав на увазі силу ТНК в усіх галузях суспільного відтворення та світові фінансові інституції.

Вплив ТНК на світові економічні, політичні і соціальні процеси, на думку Р. Бербаха і В. Робінсона, відбувається за сприяння держав, уряди яких слугують потребам транснаціонального капіталу не лише через його інвестиційний потенціал і їхню слабкість перед глобалізацією, а й тому, що в результаті такої співпраці виникає «органічна соціальна база для неоліберальної реструктуризації економіки» [281, с. 31]. Таке зауваження підкреслює, що сьогодні світовий капіталізм диктує неоліберальну економічну дисципліну всім національним органам влади, внаслідок чого «…політика, перестаючи бути «мистецтвом можливого», радше перетворюється на практику

«здорового економічного управління» [60, с. 26]. З огляду на такі трансформації, гіперглобалісти переконують, що відбувається денаціоналізація економіки і світ перетворюється на «господарство без кордонів». Це, на їхню думку, створює сприятливіші умови для міжнаціонального співробітництва на основі глобальних комунікацій, глибшого усвідомлення спільних інтересів, тобто виникнення «глобального громадянського суспільства». На важливій ролі глобального суспільства у підтримці глобальної економіки наголошує Дж. Сорос: «Глобальне суспільство не означає "глобальна держава". Скасувати держави було б нелегко і недоцільно. Проте, позаяк існують колективні інтереси, що виходять за межі державних кордонів, суверенітет держави повинен бути підпорядкований міжнародному законодавству і міжнародним інституціям» [223, с. 27].

Серед дослідників немає одностайності щодо впливу глобалізації на суспільство і державу: неоліберали (К. Огме) вітають перемогу ринкових принципів над державою; неомарксисти, радикали (В. Грейдер [308]), перебуваючи на гіперглобалізаційних позиціях, вбачають у глобалізації пригноблювальну сутність світового капіталізму. Такої позиції дотримуються і деякі представники антиглобалістів, за словами О. Бузгаліна, альтерглобалісти, які позиціонують себе противниками не інтеграції, а теперішньої моделі глобалізації, і виступають не проти відкритого суспільства, а проти конкретного типу цього суспільства [31, с. 29–64]. Серед учасників традиційних лівих сил він називає профспілки, соціальні рухи – екологічні, жіночі, молодіжні, дитячі асоціації, гуманітарні центри тощо, які виступають за розробку альтернативної ліберальній моделі, більш соціальної, орієнтованої на розвиток людей і їх середовища. Подібні ідеї розвивають К. Майданик [130; 129; 131], А. Вебер [44], А. Колганов [32], Л. Істягін [88], Б. Кагарлицький [89], І. Морозов [146], С. Амін [8], Р. Петрелла, К. Агітон [171] та ін.

Сучасні світові соціальні зміни є постмодерним явищем, а новітні рухи – не лише реакцією на глобалізацію, а й продуктом зсуву від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей (Р. Інглхарт). «Зсув від матеріалістичних до

постматеріалістичних ціннісних пріоритетів вивів на перший план нові політичні проблеми і багато в чому стимулював нові політичні рухи» [82, с. 290 – 291]. Залучення соціальних і політичних рухів та організацій до антиглобалістських акцій є реакцією на невиправдані очікування, виявом невдоволення якістю індивідуального життя або обмеженням можливостей самореалізації, причини чого вони вбачають у глобалізації. Найактивнішими учасниками антиглобалістських рухів є переважно громадяни постіндустріальних країн.

На противагу поглядам трансформаціоналістів і гіперглобалістів, деякі дослідники (П. Герст і Дж. Томпсон) вважають глобалізацію надуманою проблемою, міфом, за яким приховується справжня сутність міжнародного господарства, що дедалі помітніше поділяється на три головні регіональні блоки (Європа, Північна Америка, Азійсько-Тихоокеанський регіон), а національні уряди залишаються достатньо впливовими [323; 322]. Сучасний стан світу П. Герст, як і інші скептики глобалізації – Л. Вейсс [374] і Д. Гордон [306], – характеризує як регіоналізацію. Глобалізація для них означає досконало організований світовий ринок, на якому діє «закон єдиної ціни». Погоджуючись із тезою про збільшення світових потоків торгівлі, капіталовкладень і виробництва, скептики вбачають у цьому підтвердження зростання сучасної інтернаціоналізації як взаємодії національних господарств [322]. Крім того, П. Герст стверджує, що сучасний рівень економічної інтеграції ще не досконалий, і менший, ніж у добу класичного Золотого стандарту (від 1870 р. до 1914 р., а особливо наприкінці XIX ст.), а тому масштаби сучасної глобалізації надто перебільшені [324].

За концепцією В. Іноземцева, глобалізація як однополюсний світ неможлива через несумісність стимулів для розвитку різних країн, що поглиблює прірву між країнами індустріального типу і тими, які піднялися на постіндустріальний рівень. Для перших чинником є розвиток матеріальної бази індустріального типу, а для інших – інтелектуальний потенціал країни, здатність людей до співтворчості. З цього приводу В. Іноземцев зазначає:

«Принциповим моментом, що не дозволяє індустріальним країнам досягнути рівня постіндустріальних, є якісна відмінність джерел поступу тих і інших: у першому випадку це економічний тиск на людину як економічного суб'єкта, що виражається у максимізації вироблених ним інвестиційних благ; у другому – це вільний розвиток не економічно мотивованих особистостей, що виражається у створенні нових інформаційних благ і нових стандартів виробництва та споживання, нового типу соціальних зв'язків і нової якості життя» [84, с. 138]. Несумірність чинників спричинює поляризацію світу на країни, які засвоїли постіндустріальну систему цінностей і новий спосіб розвитку, і країни, що продовжують орієнтуватися на матеріальні цінності та індустріальний спосіб виробництва.

Про ціннісний розрив між суспільствами різних типів ведуть мову багато дослідників. Р. Інглхарт, порівнюючи їх соціально-політичну сферу, пише: «Постматеріалістам властива більш висока розвиненість, вони краще артикулюють свої позиції, політично більш активні у порівнянні з "матеріалістами". Тому їх політичний вплив значніший» [82, с. 293]. Стаючи самодостатнім, постіндустріальне суспільство зменшує залежність від країн з матеріальним способом виробництва, а тому вважає пріоритетним розширення економічних, науково-технічних, соціально-політичних і культурних контактів з одними країнами (постіндустріальними), ігноруючи інші. Вибірковий характер глобалізації підкреслює М. Кастельс: «…вона буде це робити вибірково, з'єднуючи значущі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не викликають інтересу на даний момент» [98, с. 508]. Зиск і економічна зацікавленість у контактах зі стабільними, розвинутими країнами посилюють поляризацію країн, роблять мізерними шанси на подолання прірви між ними. Всупереч моделям «навздогінного розвитку», об'єктивністю, на думку В. Іноземцева, є те, що країни з домінуванням матеріального способу виробництва не можуть «наздогнати» постіндустріальні країни через різні соціокультурні орієнтири. Головною перешкодою навздогінної моделі розвитку, на його думку, стало те,

що раніше вважали перевагою у конкурентній боротьбі, – мобілізація і використання дешевої робочої сили і нерозвинений внутрішній ринок [84].

З цієї позиції В. Іноземцев запропонував систему світоустрою. «Цілком очевидним є поділ сучасного світу на постіндустріальний центр і індустріальну, а почасти навіть доіндустріальну периферію, причому природна конвергенція цих складових уявляється сьогодні абсолютно нереальною» [84, с. 15 – 152]. Тому поняття «глобалізація» є не зовсім коректним. Визнаючи ознаки глобалізації, які наводять соціологи, політологи й економісти, В. Іноземцев стверджує: «…все це аж ніяк не означає, що глобалізація сучасного суспільства повинна розглядатись як безперечна даність» [84, с. 590]. Тому глобалізація – лише теоретична конструкція, що супроводжує формування однополюсного світу.

Американський дослідник І. Валлерстайн вважає, що завдяки капіталізму певні процеси, тенденції і феномени набули планетарного характеру, хоча, як і П. Герст, доводить, що товарний обмін між країнами менший, ніж був на початку XX ст. Панування капіталізму він пояснює перетворенням товарної економіки на капіталістичну «світ-економіку», де фінансові потоки відіграють визначальну роль. При цьому зазначає, що капіталістична система виробила певні механізми, які забезпечують її стабільний циклічний розвиток. Для функціонування такої світ-економіки світо-система створює необхідні політичні форми та інституції. «Неможливо усвідомити капіталістичну світ-економіку, чітко не проаналізувавши, які політичні форми вона породила, і як ці форми співвідносні з іншими реальностями. Міждержавна система не з'являється ззовні… вона є його (капіталізму. – *О. П.*) прямим виявленням на політичній арені» [39, с. 169]. Очевидно, що утворення міждержавних політичних форм та їх функціонування в глобальній капіталістичній системі можливе на основі принципів лібералізму.

Розкриваючи сутнісні характеристики світо-системи, І. Валлерстайн вказує на недоліки глобального лібералізму («духу» глобального капіталізму), які впливають на соціальні зміни, що також мають глобальний характер.

За І. Валлерстайном, «…прагнучи до раціоналізації та зменшення витрат, глобальний лібералізм породжує власну загибель. Стримування розповсюдження знань і досвіду все більше ускладнюється. Неминучим стає те, що підприємці, які приходять пізніше, згодом займають найбільш привабливі ринки з найсучаснішими технологіями та найновішим устаткуванням, підриваючи таким чином матеріальну основу виробничих переваг держави-гегемона. Далі внутрішньополітичною «ціною» лібералізму, який потребує забезпечення безперервного процесу виробництва за одночасного накопичення капіталу у глобальному масштабі, стає повільне підвищення реальних доходів як робітничого класу, так і висококваліфікованих кадрів держави-гегемона. З часом це знижує конкурентні переваги підприємств і фірм цієї держави. Тільки-но втрачається виробнича перевага, структура починає тріщати по швах» [39, с. 167]. Описаний сценарій є характеристикою фази «Б» кондратьєвського циклу, логічного продовження успішного розвитку світової економіки (фази «А»). Фазу «Б», що характеризується зниженням норми прибутку у всьому світі, скороченням зайнятості, міграцією капіталу у пошуках кращих умов і людських ресурсів у пошуках роботи та більших заробітків, що супроводжується перерозподілом у соціальній сфері і змінами політико-правової сфери, змінює третя стадія системи – її завершення і зародження нової системи [40, с. 114–122]. Однак капіталізм не схильний до соціальних поступок, які пом’якшують ризики ліберальної політики, адже лібералізм вважає проблеми соціального забезпечення приватною справою, тому людина в сучасній глобальній капіталістичній системі є безпорадною і незахищеною, особливо у кризові часи.

І. Валлерстайн звертає увагу на трансформації політичної боротьби, поширення антисистемних рухів під гаслом національного визволення і розвитку як реакції на невдоволення якістю життя і соціальним демпінгом. Він показує це на прикладі Заходу, де антисистемні рухи активізувались у 60-ті роки ХХ ст., наголошуючи, що соціалістичні чи націоналістичні рухи спрямовані передусім на отримання влади, а вже потім – на перетворення світу.

Тому вони будували риторику на викритті гегемонії США і критиці традиційних лівих, які не виконали своїх обіцянок. Подальша бездіяльність цих рухів викликала розчарування в них й ослаблення віри суспільства у зменшення соціально-економічної поляризації завдяки державним реформам. Реакцією стала активізація консерваторів і розгортання неоліберального курсу, виникнення маоїстських груп, а також «нових лівих» – рухів феміністок, етнічних меншин, зелених, рухів за свободу сексуального вибору тощо, які «шукають нову стратегію замість тієї, яка, на їх переконання, провалилась» [40, с. 118]. Сучасні соціальні рухи – не просто об'єднання за інтересами, а реакція на діяльність (бездіяльність) політичних сил, що перебувають при владі та їх політику. Тому трансформації капіталістичної світ-економіки з усіма її підсистемами і структурами І. Валлерстайн розглядає як закономірні, історично зумовлені циклічністю і розвитком інформаційних технологій, а отже, не схильний вбачати в новій добі якісно нові явища.

Скептики, заперечуючи глобалізацію, не погоджуються і з думкою про «обмеження держави», вважаючи, що сили національних урядів зберігають потужність у регулюванні міжнародної економічної діяльності. Визнаючи, що іноді умови міжнародної економіки можуть обмежувати уряди, вони не бачать виходу міжнародної економічної діяльності з-під контролю національних урядів, вважаючи регуляторну політику важливим інструментом економічної інтернаціоналізації. Національні уряди, на їх погляд, є головними архітекторами глобальної інтернаціоналізації.

У спростуванні тверджень про розмивання національного суверенітету та обмеження влади національних урядів скептики (П. Герст) доводять, що «глобалізація» є політично зручним обґрунтуванням непопулярних неоліберальних економічних стратегій, заперечують зближення макроекономічної політики і політики добробуту (Л. Вейсс, Дж. Шарпф, К. Арміджеон). У цьому вони розминаються із дослідниками, які вказують на зростаючу взаємозумовленість розвитку всіх суспільних сфер і зникнення держави добробуту. Всупереч думкам про «відмирання націй-держав» і про те,

що глобалізація надумана і нічого не змінилося, трансформаціоналісти зазначають, що на етапі інтенсивної глобалізації територіальні кордони зберігають політичне, мілітарне чи символічне значення, хоча дедалі більше стають проблематичними, а тому підлягають перегляду територіальність, суверенітет і державна влада. Д. Гелд, розмірковуючи про демократію, націю-державу і глобальну систему, звертає увагу на те, що новий «режим суверенітету» змушує переглянути традиційні уявлення про державність як абсолютну, неподільну, територіально визначену форму державної влади [321]. Дж. Г. Раггі та С. Сассен [360] також зазначають, що глобалізація поєднується з трансформацією відносин між суверенітетом, територіальною цілісністю і державною владою.

Трансформаціоналісти вважають, що національні уряди не втрачають головних позицій на власній території, хоча згодні з тим, що вирішення майже всіх проблем перетинається з юрисдикцією інституцій міжнародного управління і потребує узгодження з міжнародним правом. Якщо суверенітет залишається недоторканим, влада держави певним чином поділена між міжнародними, національними і місцевими органами. На це звертав увагу Дж. Розенау [356], наголошуючи, що держави-нації вже не є єдиними центрами врядування і влади. Це означає, що держави вже не контролюють монопольно всі процеси, явища і потоки, які проникають крізь її кордони. На його думку, глобалізація не призводить до «кінця держави», а спонукає до вироблення різних стратегій пристосування до нових умов і активізації держав, щоб не опинитися на узбіччі історії. Вона не послаблює влади національних урядів, а переформовує, реструктурує її відповідно до нової складності управлінських процесів і суцільної взаємозалежності [356]. Серед варіантів стратегій пристосування держав до глобальних умов трансформаціоналісти пропонують моделі неоліберальної мінімальної ролі держави, де уряд є головним захисником від економічної експансії, а держава сприяє скоординованим і колективним діям.

Зниження ефективності і підвищення вразливості держави як традиційного актора міжнародних відносин у конкуренції з новими акторами (наддержавними інституціями) побачила І. Алексєєнко, досліджуючи націю-державу в умовах глобалізації. За її словами, «глобалізація не зумовлює юридичного обмеження державного суверенітету. Навпаки, в силу якісного розвитку міждержавних відносин та інтеграційних процесів, глобалізація збагачує поняття суверенітету за рахунок розвитку об'єктивного складу регулювання міжнародного права» [5, с. 355]. Еволюційний розвиток держави як політичного інституту зумовлює зміну її форм відповідно до вимог світового розвитку, але не зникнення її.

При загальному сприйнятті глобалізації як розширення, поглиблення та прискорення світових взаємозв'язків в усіх сферах життя соціуму, існують істотні розбіжності у розумінні часу її зародження, причин, динаміки та наслідків. Представники різних наукових шкіл розглядають глобалізацію з різних методологічних позицій – економічної, екологічної, культурологічної, комплексної або крізь призму конфлікту між модерном і постмодерном, між Заходом і Сходом. Усі вони визнають глобалізм як планетарну реальність і необхідність спільних зусиль для подолання проблем та загроз, які постають у цій складній об'єктивній реальності.

Погляд на світ як певну цілісність сповідують представники світо-системного підходу. Концепції світо-систем розвивали І. Валлерстайн (єдина світо-система), А. Франк, Г. Джилс, У. Ганнерс, К. Чейз-Данн (декілька світо-систем, що історично змінюють одна одну) та ін. На думку Д. Мартена, Ж. Л. Мецжера і Ф. П'єра, не слід глобалізацію робити причиною всіх негараздів. Головне – зрозуміти витоки структурних ознак, спільних для багатьох суспільств, і причини цієї спільності. Сучасний стан світу вони вважають результатом не збігу стратегії акторів, а їх давнього бажання мобілізувати міжнародні сили для захисту чи підсилення національних владних позицій. «Так, щоб провести в країні непопулярну реформу (зумовлену міркуваннями внутрішньої політики), уряд може вийти на наднаціональний

рівень, де солідарність керівників інших держав сприятиме прийняттю рішень, які потім він подасть у себе в країні як йому нав'язані і неминучі» [140, с. 26]. Таке було під час структурних реформ у багатьох європейських країнах.

Глобалізація політики перетворює засади світового порядку, перебудовуючи традиційні форми суверенної держави і міжнародних політичних відносин. Суверенітет за таких реалій добивається визнання його в нових формах політичних повноважень і зосередження влади. Тому сучасний світовий порядок доцільно розглядати як складний, конкуруючий і взаємопов'язаний устрій, в якому міждержавна система є елементом регіональних і глобальних політичних мереж, які еволюціонують, у лоні яких визначається політична влада і формуються механізми багаторівневого управління.

Усі ідеологічні системи змінюються під тиском чинників глобалізації. Найвпливовішим із них є фінансовий, оскільки світовий фінансовий ринок, долаючи національні кордони, підкорює уряди з будь-якими ідеологічними переконаннями, змушуючи їх коригувати свої уподобання і нормативні засади під політику, яка є «дружньою до ринку» – вимагає стабільності цін, низьких державних дефіцитів і витрат, лояльного прямого оподаткування, приватизації і дерегуляції ринку праці. Тотальна лібералізація за ігнорування людини як вищої цінності перетворює ідеологію лібералізму на жорстку «ідеологію ринку», яка витісняє слабших і підносить сильних.

Прибічники економічної сутності глобалізації (гіперглобалісти) стверджують, що в добу глобальної економіки ідеологічна лояльність еліти і «працівників сфери знань» розвинулася до неоліберальної ортодоксії. Але і для тих, хто перебуває на узбіччі, споживацька ідеологія також пропонує нове відчуття ідентичності замість традиційних культур і способів життя. Планетарне поширення ліберальної демократії посилює відчуття глобальної цивілізації, яку характеризують універсальні норми економічної і політичної організації [60, с. 26]. Але, якщо неоліберали у глобалізації вбачають наближення до глобальної цивілізації, то для радикалів вона є глобальною

«ринковою цивілізацією», на що звертають увагу С. Джилл, В. Грейдер, Дж. Перратон.

Скептики глобалізації вважають, що глибока вкоріненість нерівності між розвинутими країнами і країнами, які розвиваються, може стати причиною конфліктів, найімовірніше – фундаменталізму і націоналізму, про що зазначає і С. Гантінгтон [254], але вважає малоймовірним. Замість «універсальної цивілізації» формуються окремі культурні й етнічні спільноти, які чіткіше виявляють належність до конкретної цивілізації. Р. Робертсон тлумачить глобалізацію як історичний процес зміцнення контактів між різними частинами світу, що задає одноманітність життя народів планети. Пов'язуючи становлення глобалізації з визріванням і поширенням капіталізму, він поділяє її історію на п'ять періодів, останній з яких називає фазою невизначеності, що почалась з 60-х років XX ст. Таку назву-характеристику Р. Робертсон дав цій фазі через суперечливість її впливу на розвиток людства, що знизило позитивний потенціал глобалізації. Разом із Р. Рудометофом та іншими представниками цивілізаційної школи він критикує гіперглобалістів і теорії «світо-систем» за ігнорування культурних аспектів. Як компроміс між зазначеними методологічними підходами Р. Робертсон і Р. Рудометоф пропонують звернення до теорії середнього рівня, вважаючи, що процес глобалізації слід подавати не лише як поширення особливого типу капіталізму та гомогенізацію світового простору. Глобалізація розгортається одночасно з «глокалізацією» – адаптацією культурних елементів до локальних умов на основі місцевих традицій. Тому відбувається не стандартизація, а гетерогенізація життєдіяльності, поєднання принципів культурної гомогенності і гетерогенності, що уможливлює збереження і відродження традицій.

З Р. Робертсоном і Р. Рудометофом погоджується М. Мелко. Нормативні принципи і праці щодо світо-систем, на його думку, не приділяють належної уваги культурі, віддаючи їй роль допоміжного інструменту у задоволенні матеріальних інтересів. Адже центральне місце у світо-системних теоріях належить економічним і політичним аспектам, саме взаємозв'язки, торгівля,

дипломатія та воєнні конфлікти утворюють мережу, яка формує основу історії [342]. Як єдине ціле розглядає світ У. Ганнерс у своїй теорії глобальної ойкумени, яка є простором постійної культурної взаємодії, обміну інформацією і переводу феноменів однієї культури на мову іншої. Глобальна ойкумена – конгломерат, який має складну, постійно розширювану асиметричну структуру зі спеціалізованими і регіональними центрами (США, Японія, Франція тощо).

Глобалізація має складний культурний вимір, на підставі чого С. Пролєєв наголошує: «Процес глобалізації – зустріч людства з самим собою як людством, це самопізнання людини і людської природи в універсальному вигляді всепланетної людської спільноти – всесвітнього людства. …Всепланетне людство – не стільки даність, певна безпроблемна наявність, скільки гостра проблема, небезпечний і ризикований виклик людській природі. Власне, це великий знак запитання: чи зможуть люди різних культур і рас мирно і продуктивно бути разом?» [208, с. 14]. Ця думка відсилає до ідеї про етос глобального суспільства і підтверджується сучасною соціальною дійсністю. Адже інформаційна і економічна нерівність веде до культурної інтервенції і, як стверджує У. Бек, до «культурної глобалізації», що може привести до соціальної напруги у світосистемі, поширення релігійного фундаменталізму, антиглобалізму, ідеології нових правих тощо. Стосовно формування етосу глобального суспільства І. Алексєєнко зазначає: «Найбільш важкою і тривалою за своєю можливістю розв’язання є проблема усвідомлення людьми, народами і культурами своєї духовної єдності і належності до глобальної спільності, що формується… До цього треба додати й ініційовану процесом глобалізації, що відбувається, необхідність для народів і країн обстоювати свою самобутність, особливості своїх традицій, звичаїв, мови і вірувань. Інакше кажучи, зберегти свою соціокультурну самобутність» [5, с. 68].

На аналіз проблем у межах теми-тандему «культура – глобалізація» спрямовані розвідки вчених усього світу, втілені в різноспрямованих напрямах і концепціях. Одні дослідники стверджують про гомогенізацію світу під тиском західної (здебільшого американської) поп-культури та споживацької системи;

інші тлумачать взаємодію культур і народів як появу культурних гібридів і нових культурних глобальних мереж. Дехто зі скептично налаштованих щодо глобалізації дослідників веде мову про поверховість і штучний характер глобальних типів культур порівняно з національними культурами, наголошуючи на дедалі більшій важливості культурних відмінностей, загостренні конфліктів на цій основі.

Дослідники культурної глобалізації акцентують увагу на просторовому, часовому і організаційному вимірах культурної глобалізації як сукупності міжрегіональних, трансцивілізаційних культурних потоків та інституцій. Прибічники культурного джерела глобалізації звертають увагу на те, що від змісту, ролі і долі культури в глобальному світі залежатиме доля економічної, політичної і соціальної систем. Вони зауважують, що глобалізація культур існувала завжди в різних проявах і на різних рівнях, а її історичний пік відбувся ще до доби модерну, утвердження націй-держав, маючи на увазі світові релігії та культури імперських еліт. Наприкінці XVIII ст. ці форми культурної глобалізації поступилися новоутвореним націям-державам, національним культурам і національно-культурним інституціям, а також розвитку і поширенню на Заході нових секулярних ідеологій і методів мислення – лібералізму, соціалізму і сциєнтизму. Попри космополітичний та інтернаціоналістичний характер цих ідеологій і методів мислення, розвиток нових технічних засобів передачі культурних артефактів, культурний вплив протягом майже двох століть працював на користь націй-держав і національних культур. Завдяки інформаційним і телекомунікаційним технологіям, утворенню міжнародних медіа-корпорацій це співвідношення змінилося, витіснивши національні культури і традиційні цінності та відповідні інституції з центральних позицій у визначенні ідентичності, зробивши процес культурної глобалізації інтенсивним і динамічним [60, с. 386]. Особливо незахищені від культурного тиску розвинутого Заходу незахідні і периферійні культури. У цьому контексті одним з головних питань взаємодії культур постає стирання культурних відмінностей (культурна уніфікація, масовизація).

Цю проблему глибоко аналізував іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гасет у творі «Бунт мас», який для характеристики сучасного йому стану соціокультурної дійсності знайшов такі слова: «У Північній Америці кажуть: бути відмінним – це бути непристойним. Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть. Та ясно, що ці "всі" насправді не є всі. "Усі" – це була складна єдність мас і розбіжних спеціалізованих меншин. Тепер усі – це тільки маса» [155, с. 20]. У цьому творі він зазначає, що основною ознакою сучасного світу стає сприйняття на віру всього почутого, а не виявленого самостійно.

Культурну уніфікацію Ю. Яковець вважає найнебезпечнішою для долі цивілізацій, «тому що соціокультурне ядро визначає їх генотип, їхню сутність і особливості… А втрата цивілізаційної і національної соціокультурної розмаїтості різко погіршила б життєздатність всього людства» [267, с. 29 – 30]. Більшість концепцій глобалізації не роблять однозначних висновків про неодмінне зникнення національної розмаїтості з особливими ідеями, цінностями, віруваннями і традиціями, про війну культур, залишаючи поле для дискусій щодо змінюваності культур та ідентичностей в міжетнічному, міжнаціональному, міжрегіональному та міжцивілізаційному діалозі.

Уявляючи світ як глобальну ойкумену, де взаємодіють різні культури – складні синтетичні утворення, У. Ганнерс визначає чотири напрями розвитку глобалізації: 1) «визрівання» – глобалізація без вестернізації, яка, уніфікуючи світ, веде в глухий кут «культурного імперіалізму». За цим сценарієм в ойкумені здійснюється перманентний рівноправний діалог культур і обмін інформацією, в які залучені центри культур і їх периферії. Метрополії виступають в ролі стимуляторів, що оживляють розвиток периферій і сприяють збагаченню місцевих культурних цінностей. Периферійні культури активно інтерпретують привнесені ідеї, суттєво модифікують культурний потік, впливаючи на культурні метрополії. Так відбувається «гібридизація» культур, прикладами яких є й іммігрантські культури; 2) «глобальна гомогенізація» –

домінування західної культури через культурну агресію за типом вестернізації; 3) «насичення» – периферії вбирають культурні зразки Заходу, спричинюючи зникнення через декілька поколінь місцевих традицій; 4) «периферійна корупція» – розкладання західної культури в процесі адаптації на периферії. Високоінтелектуальні досягнення Заходу відфільтровуються культурами периферії, залишаючи лише інформацію найнижчого рівня: популярну літературу, порнографію тощо – все, що називають масовою культурою [314, с. 65–75]. Результатом, за висловом В. Лукашевича, є утворення «культурного звалища» вестерна [125, с. 111, 205]. С. Удовик, розглядаючи різні сценарії процесу глобалізації, крім визначених У. Ганнерсом, наводить сценарій «мозаїчних культур», де світ утворюють з замкнені, захищені, конкуруючі і ворожі цивілізації [241]. Найприйнятнішим варіантом розгортання глобалізації видається «визрівання», оскільки не містить конфліктності.

П. Дж. Б'юкенен вбачає джерело конфліктів, які ведуть до глобальної кризи в тому, що «люди ідентифікують себе з тими країнами, звідки родом самі вони та їх предки; між тим транснаціональні еліти спрямовують суспільний розвиток у протилежний бік» [35, с. 15]. За П. Дж. Б'юкененом, конфлікти між національними або етнічними групами є наслідком міграційних процесів, спричинених економічною і фінансовою глобалізацією. С. Гантінгтон, а також С. Кримський, Ю. Павленко акцентують на посиленні міжцивілізаційних конфліктів, які виникають через несумісність ціннісних орієнтацій, закладених у культурах і релігіях різних цивілізацій. С. Гантінгтон розгортає панораму попередніх конфліктів і війн, і вказує на поступову зміну причин виникнення: релігійні розбіжності та війни династій; війни між державцями-імператорами, спрямовані на захоплення нових територій; з появою національних держав – війни народів; після революції 1917 року – війна ідеологій між фашизмом, комунізмом і ліберальною демократією, а потім між комунізмом і лібералізмом, які під час «холодної війни» визначали ідентичність двох полюсів.

З ослабленням впливу західної цивілізації на інші цивілізації відбувається і зменшення впливу ідеологій. Причину цього С. Гантінгтон вбачає в тому, що

Захід за весь період свого існування не створив жодної потужної релігії, а в розвитку незахідних суспільств визначальну роль відігравала релігія. Тому «внутрішньоцивілізаційне зіткнення політичних ідей, народжене Заходом, нині витісняється міжцивілізаційним зіткненням культур і релігій» [254, с. 70]. У XX ст. відносини між цивілізаціями просунулися від односпрямованого впливу однієї цивілізації на всі інші до фази інтенсивної безперервної взаємодії усіх цивілізацій. Обидві характеристики попередньої доби міжцивілізаційних відношень почали зникати [254, с. 69].

Історія свідчить, що цивілізації неодноразово взаємодіяли, результатом чого є культурні запозичення. Багато фактів підтверджують і «гіпотезу незмінності», яка доводить, що цивілізація має незмінне ядро, яке незалежно від форм і методів втручання залишається однаковим. Так, В. Лях зазначає: «Цивілізації вибірково запозичують окремі елементи у інших цивілізацій, пристосовуючи, перетворюючи і асимілюючи їх, щоб забезпечити виживання основних цінностей. Зокрема, свого часу Китай запозичив індійський буддизм, але це не призвело до “індуїзації” Китаю. Араби-мусульмани запозичили деякі надбання еллінської культури. Японія у VII ст. запозичила китайську культуру і трансформувала її у більш високу цивілізацію» [128, с. 131]. І з різною інтенсивністю «діалог цивілізацій» існував завжди.

Сучасний сценарій «співіснування цивілізацій» заснований на положенні, що із закінченням ери протистояння ідеологій у політичному і суспільному житті чіткіше стали виявлятися фундаментальні відмінності у цінностях сучасних цивілізацій. У результаті незахідні цивілізації постають вже не об’єктами культурно-цивілізаційного впливу Заходу, а активними суб’єктами власної історії та світового порядку. С. Гантінгтон вказує на зворотний бік глобалізації – «фракційність» планетарного соціуму, що свідчить про істотний поворот в історії міжцивілізаційних відносин, особливо з огляду на ставлення до модернізації і вестернізації. Слід погодитися з Гантінгтоном, що у XX ст. (а тим паче у XXI ст.) малоймовірне абсолютне відторгнення модернізації і вестернізації, враховуючи НТП і розвиток інфраструктур, хоч сценарій

«відторгнення» використовує іслам, ескалуючи «бунт» проти Заходу. Досвід XX ст. доводить, що модернізація не обов'язково супроводжується вестернізацією (сценарій «реформізм»), а це означає, що світ не рухався до одноманітності, тому окремі цивілізації, модернізуючись, не втрачають самобутності, вони починають протиставляти себе західному світу. «Спочатку модернізація і вестернізація міцно пов'язані, і незахідні суспільства, поглинаючи значущі елементи західної культури, досягають прогресу на шляху до модернізації. Однак з прискоренням темпів модернізації питома вага вестернізації зменшується і відбувається відродження місцевих культур» [254, с. 107–108]. Сценарій «кемалізм» в історії незахідних культур виявився безсилим проти вкорінених традиційних цінностей, тому і сьогодні малоймовірний. Дослідники спостерігають поширення у світі незахідних культур (культурних практик Сходу), які пропонують гармонійний розвиток людини, що полягає в гармонії душі з тілесною оболонкою і зі світом. Пересічні громадяни спостерігають і засвоюють ці практики – відвідування японських і китайських ресторанів, чайних церемоній під час зустрічей, захоплення східною музикою та витворами мистецтва, застосування східної медицини та рефлексотерапії, використання принципів фен-шуй у формуванні життєвого простору, заняття йогою і «східними» танцями, вивчення мов тощо. Зіткнення між цивілізаціями відбуваються не тільки у площині «Захід – Схід», а й між незахідними цивілізаціями, переважно східними. Це дає підстави стверджувати, що Азія є найбільш конфліктогенною територією.

У процесі досліджень полікультурності сучасного світу А. Перотті спостеріг, що в час інтенсивного продукування і поширення ідей, надзвичайної мобільності людей, спровокованих інформаційними і комунікаційними технологіями, за тенденціями «перетворення індивіда на людину з антенами» (з огляду на множинність можливостей і велику кількість цінностей, які пропонує сучасне суспільство), на відміну від людини з корінням (модель, що домінувала в суспільстві минулого), приховується масове повернення до регіоналізму та місцевого патріотизму, до розвитку колективних ідентичностей, піднесення

націоналізму та ствердження етнічних груп [170, с. 14]. На цій підставі А. Перотті акцентує, що сучасне суспільство не можна розглядати як глобальне, адже йому на зміну приходить «вузлове» суспільство: «індивід більше не належить до єдиного суспільства, а входить у численні мережі, які перетинаються, створюючи безліч можливих комбінацій» [170, с. 37].

Подібні міркування поділяють й інші дослідники, вважаючи найбільш однозначним елементом сучасної культурної глобалізації розвиток інфраструктури та інституцій, що забезпечують виробництво, передавання та сприймання продуктів культури та засобів комунікації, які у більшості випадків стали глобальними і транскордонними. Володіння ними, контроль і використання їх у різних країнах є дуже нерівномірним, що зумовлено різним співвідношенням і переплетінням таких взаємопідсилювальних елементів, як електронна інфраструктура (глобальні радіо- і телекомунікаційні мережі, поширення технологій запису та відтворення), мовна інфраструктура (бі- та мультилінгвізм з пріоритетом англійської мови), корпоративна інфраструктура (виробники та дистрибутивні мережі, які використовують технологічні і мовні інфраструктури, що визначають зміст і результат діяльності). Розширення глобальних ринків продуктів кіноіндустрії, аудіо- і телеіндустрії, інформаційної інфраструктури супроводжується розвитком індустрії мультинаціональних галузей культури, мультинаціональних телекомунікаційних корпорацій, різних альянсів і проектів, які об’єднують їх між собою. До цих змін можна додати поширену інфраструктуру міжнародних подорожей. Ці інфраструктури роблять значний внесок у розширення обміну ідеями, артефактами та образними формами на глобальному і регіональному рівнях. Усе це свідчить про значну зміну інституційного контексту розвитку локальних та національних культурних проектів, а також про певні зиски та втрати національної політики культурної автономії, політичного контролю або цензури [60, с. 431]. Більшість артефактів та образів, які циркулюють по світу, належать до конкурентної царини масової культури, але мультинаціональні корпорації пристосовуються до інтересів місцевих ринків з їх смаками і культурними особливостями.

Проблеми культурного значення транскордонних культурних мереж, організацій та потоків постають і в інших площинах – єднанні носіїв культур різних національностей або цивілізацій, які географічно роз'єднані, але завдяки діаспорам та сучасним засобам зв'язку – єдині. Транснаціональні мережі побудовані за принципом єдності світосприйняття або єднання учених різних спеціалізованих галузей, митців, спеціалістів різних професій. У багатьох націях-державах сформовані культурні та інтелектуальні мережі зв'язків та дискусій між осередками нових соціальних рухів – жіночого, руху за мир, збереження довкілля. Як зазначають автори дослідження «Глобальні трансформації», посилаючись на Д. Дікенсона, «виникли транснаціональні організації, що об'єднують ці рухи, політично їх мобілізують та надають їм інформаційну допомогу. Політичне співробітництво і нові способи проведення кампаній та аргументації розвиваються в контексті поширених цінностей та цілей, допомагаючи виробляти чітку транснаціональну перспективу» [60, с. 432–433]. Багато фактів свідчать, що в світі утворюються нові форми ідентичності, які можуть розвиватися за допомогою влади глобальної культурно-інформаційної індустрії, що проявляється у впливі на свідомість людей не завжди морально виправданими техніками.

Культивування у різних ЗМІ публікацій щодо ціннісних відмінностей, попри активізацію міжкультурного дискурсу, поглиблює прірву непорозуміння, «підігріває» конфліктні ситуації. Найістотнішим для долі світу науковці вважають конфлікт між західною та ісламською цивілізаціями. Аналізуючи відносини різних культурно-цивілізаційних систем, В. Лях пояснює специфіку їх ворожості глибинними відмінностями між ними: «Вчені розрізняють витончені культури і інструментальні. Для інструментальних систем характерна більш висока лабільність по відношенню до нововведень, які органічно включаються в традиційну систему цінностей. Витончені культури, навпаки, характеризуються високим ступенем єдності, просякнуті релігією як визначальним принципом пізнання. Такі системи ставляться вороже до

нововведень. Тому китайське і японське суспільства (як інструментальні культури) швидше пішли по шляху модернізації, ніж ісламське» [128, с. 131].

За С. Гантінгтоном можна виокремити дві форми міжцивілізаційних конфліктів: локальний рівень – на лініях розламу (між сусідніми державами, які відносяться до різних цивілізацій, або між різноцивілізаційними групами в межах однієї держави); глобальний рівень – між серцевинними державами різних цивілізацій. На думку С. Гантінгтона, війна між найбільш антагоністичними світовими цивілізаціями малоймовірна, але не виключена. Щоб уникнути міжцивілізаційних конфліктів в майбутньому, держави – центри цивілізацій – не повинні втручатись у сутички і конфлікти, що виникають всередині інших цивілізацій. А якщо це доречно і можливо – допомогти в їх урегулюванні [254].

Увага до таких концепцій підтверджує наявність у сучасних соціокультурних процесах конфліктного потенціалу, прихованого у сценаріях універсалізації, гомогенізації культури, а також її гетерогенізації, диверсифікації та локалізації. За певних умов можливе поєднання цих протилежних тенденцій, в результаті чого, як вважає У. Бек, «відбудеться ренесанс локального без опори на традицію» [22, с. 86]. Подібні міркування є й у Р. Робертсона, який стверджує, що за глобалізації процеси взаємодії і зіткнення відбуваються і між локальними культурами, які є елементами глобального. Для означення він пропонує поняття «глокалізація».

Система «культура – глобалізація» надзвичайно складна. У ній переплітаються різноспрямовані теоретичні конструкції і реальні тенденції. Попри інтерес до культурної асиміляції з боку Заходу (США) і тотальне насаджування образів західної культури, інші суспільства рідко втрачають всю свою культурну спадщину, а деякі навіть зберігають її недоторканою за нових умов. На рівні масової культури мали б проявитися процеси гомогенізації, насправді ж проявляються гібридні властивості, адже жодний культурний текст, естетичний артефакт або символ, будучи перенесеним у просторі і часі, потрапляє не в культурний вакуум, а у сформоване коло вподобань. У цьому

контексті жоден сценарій неспроможний передбачити і зафіксувати природу породжуваних зіткнень і взаємозв'язків, взаємодій і культурної креативності. Тому містить багато слушного думка І. Алексєєнко, згідно з якою глобалізований світ «не очікує перспектива стати більш одноманітним і простим. Від цього його має врятувати те, що і в культурі – цій сфері "людського виміру" життя на планеті – діалектика процесів уніфікації та диверсифікації відіграє одну з основних ролей» [5, с. 70 – 71].

Багато реалій свідчать, що сучасна глобалізація політики перетворює засади світового порядку, перебудовуючи традиційні форми суверенної держави і міжнародних політичних відносин. Поняття «суверенітет» за сучасних реалій не стає зайвим. Державний суверенітет бореться за своє визнання в нових формах політичних повноважень і зосередження влади. Сучасний світовий порядок доцільно розглядати як складний, конкуруючий і взаємопов'язаний устрій, в якому міждержавна система є елементом регіональних і глобальних політичних мереж, в лоні яких формуються політична влада і механізми багаторівневого управління. Однак, попри увагу науковців, суспільних і державних діячів до глобалізації як завершеного і загальновизнаного явища, її термінологічного визначення не вироблено. Причини – швидкоплинність обставин, мінливість умов сучасного розвитку, прояв усе нових її граней, неможливість фіксації однозначних фактів і сталих конструкцій. Звідси – різноспрямованість підходів у тлумаченні цього об'єктивного соціального процесу.

На сучасному етапі змінюються ідеологічні течії і розуміння самої ідеології, оскільки соціальну дійсність уже не можна пояснити за допомогою традиційних обґрунтувань, засобів і переконань. Відповіддю на виникнення нових викликів соціуму з боку природи, соціальної, гендерної і культурної нерівності тощо стають нові ідейні течії і рухи, які, на відміну від класичних ідеологій, ще не мають значної соціальної бази – цінність полягає у привернені уваги до наявних проблем, а також в ідейній і нормативній спрямованості, яка визначає вектор розвитку. Завданням при цьому має бути розроблення

гармонійної, а не однобокої концепції розвитку. Оскільки ідеї рухають світ, то всупереч тезі про зникнення ідеології можна стверджувати, що ідеологія має майбутнє.

2.2. Зміни у сфері державно-політичного розвитку та їх вплив на характер політико-ідеологічних орієнтацій

Об’єднане людство як суб’єкт сучасної історії перебуває в стані перманентних кризових ситуацій, зумовлених інтеграційними економічними процесами, спільним світовим ринком товарів і послуг, а також невідповідністю політичних режимів у багатьох країнах інтеграційним вимогам. Сукупність об’єктивних обставин спричинила у XX ст. крах світової колоніальної системи, що сприяло інтеграції людства. Однак постколоніальний світ дотепер переживає флуктуаційні збудження політичного характеру. Зазнала невдачі Британська співдружність народів, оскільки відносини колишніх колоній між собою і з метрополією дружніми не стали. Аналогічні події характеризують політичні відносини між державами колишніх СРСР, Югославії. Не все просто у об’єднаних високорозвинених державах. Наприклад, створення Євросоюзу є своєрідною альтернативою для того, щоб, маючи тісні інтегративні зв’язки зі США, Китаєм, Індією, Пакистаном, Росією та Бразилією, не потрапити до них у залежність.

Складність у відносинах між народами і державами потребує глибокого політологічного аналізу для формування спільної загальнолюдської ідеї, яку можна б узяти за основу досягнення політичної, економічної та соціокультурної єдності. Натомість у світі разом з усвідомленням гуманістичних цінностей виникають і модифікуються радикальні течії з відповідним ідеологічним обґрунтуванням.

Проблеми, які супроводжують політичну історію людства і народів, породжені і низькою самосвідомістю людини, умовами повсякденного

суспільного життя. Тому зміни політико-державних відносин слід розглядати принаймні у двох площинах: 1) негативний радикалізм, зумовлений здобуттям деякими народами державної незалежності без усвідомлення власної окремішньої політичної сутності – всього лише на рівні інституціалізації у державних установах; 2) позитивний радикалізм, що проявляється у сприянні державами становленню громадянського суспільства, за якого суб'єктами політико-державного життя є людина, свідома своєї політико-правової відповідальності.

Згідно із законом притягування подібного до подібного як однорідного і єдиносутнісного, радикалізм політико-державних відносин проявляється в розбіжностях розуміння їх змісту. Всередині країн, що отримали державну форму розвитку в результаті саморозпаду імперій, свідомих дій національної еліти, військових переворотів чи світових воєн, також постають проблеми радикальної трансформації свідомості в напрямку формування політично відповідальної правозобов'язувальної самосвідомості, супроводжуваної подоланням патерналістської психології. У політичних відносинах між державами також проявляються різні форми радикалізму: від розбіжностей в середині політичного керівництва певної країни до протиріч у переговірно-договірних процесах.

Свого часу К. Маркс зауважив, що ідеї неодмінно осоромлюють себе, як тільки вони відриваються від інтересу. Беручи політичні, економічні і духовно-культурні інтереси за визначальні в їх науковому значенні, не можна утвердити мир і взаєморозуміння між державами як мету політичних відносин. Потрібне розуміння специфічних особливостей, які визначають психофізіологічний і психосоціальний складники свідомості індивідуальних суб'єктів переговірних процесів. А також урахування того, що інтерес людини визначається її внутрішнім голосом, взаємодією її душевних схильностей – домінантами, які в конкретній ситуації проявляються як дух, що мотивує спосіб поведінки. Тому політичні керівники у своїй ментальності повинні бути максимально наближеними до об'єктивного духу народу.

Історичний шлях і сучасний стан людства характеризуються постійним напруженням інтелектуально-духовних сил суб'єктів державно-політичних відносин, підпорядкованих збереженню миру і спокою. Однак цієї підстави недостатньо. Тому навіть ті, хто розуміє об'єктивну первинність розуму як головного і єдиного чинника збереження рівноваги, вимушені будувати міждержавні політичні відносини на силі армії, а не на знаннях в їх світоглядно-мотиваційній детермінації. Усередині країн вони покладаються на поліцію чи міліцію.

Найвиразніше суспільні зміни почали проявлятися у країнах Заходу із другої половини XX ст. Характер цих перетворень позначають поняттям «постмодернізація». В її основі – зсув від цінностей «матеріалістичних», акцентованих на економічній і фізичній безпеці, до цінностей «постматеріальних», що актуалізують увагу на індивідуальному саморозвитку і якості життя. Перевагу здобувають «цінності постмодерну, які несуть із собою низку різноманітних соцієтальних змін, від рівноправ'я жінок до демократичних політичних інститутів та занепаду державно-соціалістичних режимів» [82, с. 288]. Як стверджує В. Горбатенко, «постмодерн пронизує усі ланки суспільного життя. У політиці він виявляється в деінституціалізації масового руху протесту, у спонтанних політичних акціях, які залишаються поза межами контролю скільки-небудь сталої організації; у значній перевазі емоційного, ірраціонального над раціональним; у постійному порушенні стабільності, одностайності» [65, с. 280]. Посилаючись на Р. Інглхарта, він доповнює характеристику постмодерну: «…у політичній сфері падає повага до влади, посилюється акцент на участі і самовираженні людини… В суспільстві постмодерну акцент зміщується з голосування на все більш активні форми масової участі. У цьому люди вбачають не самозахист, а особисту цінність. Нарешті, політику постмодерну відрізняє переорієнтація від політичного конфлікту на класовій основі до проблем культури та якості життя» [65, с. 281 – 282]. Сучасну політичну діяльність В. Горбатенко характеризує так: «Політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність,

гра в гуманізм, активність чи лояльність. За цих умов політика перетворюється у різновид підприємництва, де провокуються події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набуває самодостатнього характеру політична реклама» [65, с. 278 – 279]. Нові ціннісні пріоритети докорінно змінюють соціально-політичну і духовно-культурну атмосферу, визначають, як зауважує С. Катаєв, економічні і політичні процеси, а в глобальному масштабі – впливають на траєкторію розвитку людства. Стрімкий розвиток сучасних технологій прискорив, поглибив і поширив до глобального масштабу трансформацію всіх суспільних сфер, породивши глобалізацію.

Неоднозначність і суперечливість політичних процесів породжують гострі дискусії щодо сутності, проявів і наслідків політичної глобалізації у загальному процесі глобалізації. Це стосується розвитку демократичних процесів, зміни політичних інститутів і архітектури глобальної політичної системи, місця і ролі національних держав у світі, що глобалізується, а також характеру владних відносин, долі політичних ідеологій, джерел конфліктів тощо. Активізація теоретичної рефлексії політичної глобалізації набуває важливості, оскільки чітко окреслюється тенденція до зменшення ролі політичних важелів і заміщення їх фінансовими. Найбільше занепокоєння викликає те, що залежність урядів від інвестицій змушує замінювати соціально орієнтовану економічну політику ліберальною. З цього приводу Дж. Стігліц зазначає: «Ідеологія ринкових фундаменталістів – дуже велика сила. Політичні інтереси фінансистів, які вкладають гроші у передвиборчі компанії, – також. Проблема в тому, що політичні процеси в багатьох відношеннях недемократичні» [226, с. 10]. Це посилює загрозу не тільки політичним інституціям, а й демократії як умові справедливого і гармонійного розвитку людства.

Про посилення могутності наддержавних інституцій ведуть мову М. Кастельс, Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, Ф. П’єр. Вони стверджують, що держави, об’єднуючись, прагнуть сформувати політичні картелі задля колективного забезпечення взаємодопомоги і свого певного суверенітету перед

загрозою нового світового безладу. Це дає їм і змогу розподіляти між собою вигоди від такої солідарності. Завдяки цьому держави-нації прагнуть зберегтися, а не розчинитися в регіональних об'єднаннях.

Співпраця між країнами потрібна не лише на регіональному, а й на світовому рівні, адже для розв'язання глобальних проблем сьогодення потрібні продуктивна співпраця і діалог між країнами та культурами. Такий діалог передбачає використання нових, адекватних сучасному етапу розвитку світу засобів, підходів і принципів взаємодії, в основі яких має бути нове розуміння політики «як інструменту спілкування, як науки про співіснування людей у їх неповторності» [181, с. 666]. Таке розуміння політики вростає в основу нового світового порядку, за якого політичні процеси глобалізації можуть бути використані максимально ефективно.

Новий світовий порядок – ще одне спірне питання, породжене соціальними змінами останніх десятиліть. Як устрій світу він має забезпечити основні потреби держав-націй, регіональних асоціацій, міжнародних організацій та інститутів. За К. Ясперсом, світовий порядок – це прийнятий усіма устрій, що виник внаслідок відмови кожного від абсолютного суверенітету. Якщо міжнародний порядок задовольняє потребу держав у забезпеченні їх суверенітету, то світовий порядок – потреби людства, які виникають при адаптації до глобалізаційних процесів [181, с. 667]. Основні підходи в організації нового світопорядку – створення світового уряду; гегемонія однієї держави, яка за згодою інших держав виконує функції світового уряду, децентралізоване управління з горизонтальною координацією дій між державами і недержавними суб'єктами світової політики та ін. Велика кількість теорій світових систем підтверджує розбіжність поглядів науковців щодо світового устрою і шляху подальшого розвитку світової спільноти. Дехто вважає, що після руйнування біполярного світу забезпечити порядок і стабільний розвиток можливо лише шляхом гегемонії держави-лідера, яким мають бути США. Прихильники «однополюсності» (С. Краснер, Р. Кохен) стверджують, що супердержава має управляти міжнародною спільнотою,

попереджати конфлікти між країнами і зіткнення, у тому числі і цивілізацій, забезпечувати демократію і плюралізм.

Однополюсне лідерство США як супердержави лякає світ силовим диктатом, пануванням меншості над більшістю, появою нових форм залежності та експлуатації. Тому американській гегемонії намагаються протистояти інші сильні держави світу (між ними немає гарантованої солідарності) й організований опір спільнот, наляканих можливим втручанням у внутрішні справи держав. Проти однополярного світу виступають й американці, які не підтримують імперські амбіції уряду, що особливо яскраво виявилось після військових дій в Іраку. Про протистояння домінуванню США у світі пише у книжці «Вибір. Світове панування чи глобальне лідерство» З. Бжезинський, який після подій 11 вересня 2001 року по-іншому визначає механізми управління світом, віддаючи перевагу лідерству, заснованому на згоді, а не пануванню, базованому на силі. Проаналізувавши можливості основних гравців на світовій арені, він робить висновок про те, що альтернативи США у стримуванні сучасного світу від хаосу немає. «Європі, мабуть, під силу скласти конкуренцію США на економічній ниві, але пройде немало часу, перш ніж вона досягне того ступеню єдності, який дозволить їй вступити у політичне змагання з американським колосом. Зійшла з дистанції Японія, яку певний час бачили наступною наддержавою. Китаю, попри всі його економічні успіхи, схоже, доведеться залишатися відносно бідною країною протягом життя щонайменше двох поколінь, а тим часом його можуть підстерегти серйозні політичні ускладнення. Росія ж – більше не учасник забігу. Коротше кажучи, в Америки немає і найближчим часом не з’явиться рівної їй противаги у світі. Таким чином, немає жодної реальної альтернативи торжеству американської гегемонії та ролі могутності США як незамінного компонента глобальної безпеки» [27, с. 7 – 8].

Глобалізацію З. Бжезинський трактує як глобальну взаємозалежність, яка не означає і не гарантує рівного статусу або навіть рівної безпеки всім країнам. Вона передбачає, що жодна країна не має абсолютного імунітету від наслідків

науково-технічної революції, що безмежно розширила можливості людини у застосуванні насильства, поширила і зміцнила зв'язки, що поєднують людство в єдине ціле. Центром цілого, за З. Бжезинським, є Америка. Свою панамериканську концепцію він завершує такими рядками: «Америка опинилась у нових історичних умовах, які характеризуються надто тонкою взаємодією між її внутрішньою безпекою та загальною обстановкою в світі. Беручи до уваги її роль у забезпеченні глобальної безпеки та її виключну глобальну наскрізну присутність, Америка вправі вимагати для себе більшої безпеки, ніж інші країни. Їй потрібна сила, яку можна рішуче застосувати у глобальному масштабі. Вона має зміцнювати свою розвідку… зберігати всеохоплюючу технологічну першість… Але вона також має визначати свою безпеку в таких категоріях, які б відповідали інтересам інших. Це багатопланове завдання можна вирішувати набагато успішніше, якщо світ зрозуміє, що траєкторія великої американської стратегії веде у напрямку глобального суспільства взаємних інтересів» [27, с. 284]. Така точка зору автора є дещо тенденційною, демонструє прагнення видати концепцію «однополюсного» світу за єдино правильну.

З огляду на глобальну кризу, яка почалась у 2008 році в США і охопила практично весь світ, їх спроможність бути центром глобального управління видається сумнівною. Ще до початку кризи дослідники стверджували, що США не змогли добитись визнання з боку світової спільноти як «загальносвітового управлінця». Про втрату ними статусу центру світової політики пише і М. Злобін: «Сьогодні словосполучення "США – лідер вільного світу" неможливо вимовляти без іронії» [81, с. 70]. За його спостереженням, «світ вступив в епоху міжнародної дезінтеграції і швидко рухається від так і не встановленого однополярного світу в бік світу безполярного, в якому будуть відсутні домінуючі центри сили, а значення крупних держав, у тому числі Росії та США, буде значно меншим… Наддержави значною мірою перестають формувати глобальний порядок денний, стаючи заручниками політики малих країн і регіональних конфліктів» [81, с. 284]. З такою позицією можна

погодитись, адже в останні десятиліття США свої зовнішньополітичні зусилля спрямовують переважно на подолання конфліктів у різних країнах і регіонах. Втягується у конфлікти і Росія, про що свідчать події в Україні. Участь у конфліктах працює не на користь їх авторитету.

М. Злобін побачив зародження нової тенденції: «…ми підходимо не тільки до безполярного світу в глобальному масштабі, але й до безполярного світу в рамках тих або інших економічних моделей. Це і є універсальною основою нового світового порядку. Роль регіональної влади тільки зростатиме, будь-які спроби заважати цьому будуть підривати ефективність самої держави. …безполярний світ дуже складний, небезпечний і непередбачуваний. Це світ, коли перестають діяти договори і довгострокові обіцянки, це світ експромту в зовнішній політиці, короткострокових гарантій і неможливості стратегій. Це світ, де раптово кидають старих друзів і несподівано заводять нових, щоб незабаром розійтись… Всі країни … сьогодні вимушені повністю переглядати свої національні інтереси та пріоритети, підходи до зовнішньої політики та забезпечення своєї безпеки, через що ще більше зростає нестабільність і непередбачуваність світової системи» [81, с. 287]. Такий прогноз-сценарій викликає занепокоєння нестабільністю можливих реалій, хоч тенденція до регіоналізації може сприяти розв’язанню багатьох економічних, соціально-політичних та культурних проблем, що сприятиме і подоланню деяких конфліктів.

Різні моделі світового порядку глобалізаційної доби розглядає Р. Робертсон: 1) можливість створення світового уряду за уніфікації національних держав; 2) світ як мозаїка закритих цивілізацій (антиглобалізм); 3) відродження Царства Божого, запропонованого католицькою церквою, екологістами та ін.; 4) ієрархічність або егалітарність – взаємодія взаємовідкритих суверенних національних держав, між якими існує інтенсивний економічний, політичний, культурний обмін [355, с. 407]. Дискусії щодо формування і функціонування різних моделей світосистеми породжують різноманітні ідеї щодо створення світового уряду та регулювання світових

процесів. Їх розвивали Р. Робертсон, О. Гьофе, Х. Штайгер, А. Етціоні та ін., орієнтуючись на економічні, політико-правові, соціокультурні, мілітарні передумови. Зокрема, А. Етціоні необхідність створення системи глобального управління вбачає у неможливості національних урядів забезпечити національну безпеку громадян перед транснаціональними викликами [265].

О. Гьофе ототожнює глобалізацію з ідеєю всесвітньої держави. Глобальне врядування він розглядає у межах концепції «федеративної, субсидіарної, комплементарної світової республіки», побудованої на доктрині «кваліфікованої демократії», яка є «вимогами розуму», що мають універсальний характер, єдині для всіх народів норми і диктують створення демократичної світової республіки. На його думку, сучасне міжнародне право недосконале і слабке; забезпечити глобальний мир, право і справедливість можна лише примусовими повноваженнями публічної влади в глобальному масштабі.

З ідеєю О. Гьофе про всесвітню державу не погоджується Х. Штайгер, оскільки бачить регіональні і міжнародні структури, що створюють комплементарну наддержавність, в яку входять і держави. Регулювати і легітимізувати відносини між суб'єктами має не примус, а міжнародне право, яке потрібно розвивати і розширювати. Принципи наддержавної компліментарності, за його переконанням, спрямовані на підвищення внутрішньої демократичності й ефективності організацій, прискореного переходу держав від кооперації до інтеграції і створення єдиних організацій, зміцнення органів єдиного управління і контролю. Необхідні кроки на цьому шляху – створення загальнообов'язкової міждержавної системи правосуддя, доповненої глобальними та регіональними системами зі спеціальними компетенціями; чітке формулювання компетенції із забезпечення миру, перш за все – права використання сили.

Серед дослідників поширена думка, що наприкінці XX ст. деякі міжнародні організації виконують важливі політичні інтеграційні функції, тому

їхні дії можна розглядати як певні ознаки «всесвітнього уряду», але вважати ці інституції світовим урядом підстав немає.

Опоненти світового уряду наголошують на неможливості і недоцільності створення такої інституції через величезну кількість учасників, між політичними, економічними, культурними і релігійними системами яких є значні розбіжності; через невизначеність суб'єкта, який має право наділяти цей уряд повноваженнями; через боротьбу за світове лідерство. Скептики глобалізації, переконані у поглибленні нерівності між багатими країнами і бідними, керуючись тезою про можливість «зіткнення цивілізацій», наголошують на неможливості створення «універсальної держави» і «глобального врядування», називаючи цю концепцію проектом Заходу, спрямованим на збереження за ним пріоритету. За їх переконанням, навіть якщо припустити наявність такої інституції, існування її не може бути тривалим, адже вона не усуває і не послаблює боротьбу за світове лідерство. Вони заперечують можливість реформування ООН на підставі того, що її структура – з реалій минулої епохи.

Як стверджує М. Злобін, ООН вже не спроможна розв'язувати основні політичні проблеми сучасності, природа яких радикально змінилась. Вона практично безпорадна у військових конфліктах (Чечня, Близький Схід, Афганістан тощо), тому боротьба з міжнародним тероризмом може почати остаточний крах ООН [81, с. 274]. На його переконання, традиційна ООН «віджила себе давно і вже не відповідає реаліям нового світового порядку… Але заміну ООН ніхто не шукає, тому що ті країни, які відіграють головну роль у цій організації, не хочуть втрачати важелі впливу… Альтернативи на сьогодні немає. ООН …є організацією, що принципово не реформується, а з іншого боку, саме вона є головною перешкодою для створення альтернативи самій собі» [81, с. 275–276].

Деякі дослідники (Д. Медоуз, Й. Рандерс) вважають, що для розв'язання глобальних проблем потрібно налагодити наукове співробітництво, організувати форуми, укласти відповідні угоди, і світовий уряд для цього не

потрібен. На думку П. Куусі, потрібне світове соціальне співтовариство, метою якого має бути створення безпечного життя для бідної більшості [116, с. 337]. Багато вчених, які досліджують сучасний світоустрій, також не вважають необхідним створення світового уряду або вважають це неможливим. Деякі вважають наднаціональні системи регулювання небезпечними. Перетікання влади із структур демократичної держави на наднаціональний мегарівень, на думку Т. Пояркової, приховує кризу демократії: «Наднаціональні утворення стають монстрами, що поглинають у собі колишні соціальні об'єднання. Делегування рішень на наднаціональний рівень суттєво обмежує вплив громадян на політичну систему власної країни. Звичайні канали артикуляції інтересів та механізмів контролю за її втіленням стають більш формальними та втрачають дієвість… Іншими словами, глобалізм є небезпечним саме для демократії, оскільки значна частина соціуму не може бути задоволена елітою, яка повинна представляти народ у демократичній системі» [204, с. 152 – 153]. Подібну думку щодо дієвості демократії в глобалізованому світі висловлює Н. Рогожина, переконана, що «…в умовах глобалізації система західної демократії не забезпечує рівною мірою доступ організаціям громадянського суспільства до механізмів прийняття рішень на національному і глобальному рівнях. Відповідно скорочується і їх можливість прямого впливу на політику. Глобальні інститути влади стають непідконтрольними національним організаціям громадянського суспільства і перетворюються на об'єкт їх прямого політичного впливу» [210, с. 33].

Світовий устрій майбутнього поки ще не відомий, але незаперечне те, що він має бути демократичним. Хоча б тому, що саме глобалізація з її наскрізним характером сприяла поширенню демократії світом. Навіть ісламські соціуми «відчули подих світових процесів демократизації і глобалізації» [118, с. 29].

На демократизацію суспільства як особливість постсучасності, за спостереженням В. Горбатенка, впливають:

– втрата привабливості і делегітимізація авторитаризму як моделі національно-державного розвитку внаслідок виявлення його економічної неефективності як інструмента модернізації суспільства;

– глобалізація територіального поширення сучасної демократичної хвилі й масове зростання у світі привабливості демократичних моделей та зразків політичної поведінки внаслідок культурних впливів, що йдуть від західної цивілізації;

– наявність міжнародно-правових стандартів, а також специфічних універсальних чинників (високий рівень індустріального, економічного розвитку, урбанізації; розвинутість масових комунікацій; наявність ринкової, конкурентної економіки; соціальний плюралізм; масовий характер освіти), які підтримують демократичні імпульси в різних країнах [258, с. 307 – 308].

Поширення демократизації по всьому світу, яке супроводжувалось іноді суспільними катаклізмами, є важливим чинником сучасних соціальних змін. Водночас слід мати на увазі, що демократія за час історичного розвитку змінила свої контури і характеристики, інституції і форми. Теперішня демократія відрізняється від тієї, що була в Античний період, у Середньовіччя і Новий час, що зумовлено зміною ідеалів, норм, умов і принципів розвитку тощо. Усе це унеможливлює результативність намагань визначити завершену форму демократії. Щодо цього О. Бабкіна звертає увагу на думку американського політолога Р. Даля про небезпечність ілюзій сформувати раз і назавжди сучасний демократичний ідеал: «Демократія, в його розумінні, – це процес розширення, оновлення ідеалів і принципів, інститутів і процедур. Отже, в такому розумінні демократія – це процес, що постійно відбувається і трансформується. Це мета, що постійно вислизає, якої прагнуть, але повною мірою ніколи не досягають» [15, с. 19]. На постійному розвитку демократії, яка одночасно є ідеалом і реальністю, наголошує і О. Скрипнюк: «…описуючи демократію як вектор, ми завжди маємо спрямовувати його у майбутнє. Більше того, демократія залишатиметься собою лише у тому разі, якщо рух у напрямі, що здійснюється цим вектором, ніколи не припинятиметься, оскільки

зупинення демократії означає не лише відмову від її вдосконалення, а й відмову від демократії як такої. Тому можна стверджувати, що демократія не може набути своєї закінченої форми… У цьому сенсі специфічною властивістю демократії є те, що майже всі її негаразди, на які неодноразово вказували численні критики, можуть бути подолані лише одним способом – її розвитком та вдосконаленням» [218, с. 192].

Розвиток демократії в умовах постмодерності перебуває під тиском процесів індивідуалізації та інформатизації, що позитивно і водночас негативно впливає на зміни форми демократії та характеру демократизації. Найпроблематичніше впливає на демократію ринковий фундаменталізм, порушуючи основні принципи демократії, що проявляється у «пріоритеті безособової демократії або “влади інтелектуальної еліти і світових банкірів” як на національному, так і на глобальному рівнях. Інститути демократії витискаються владою ієрархії» [118, с. 20]. Ідеться про витіснення політичних важелів влади фінансовими та її роззосередження між різними носіями. Про поліцентричність влади як особливість демократизації в сучасному світі веде мову В. Горбатенко: «Сучасна демократизація суспільства поєднує в собі класичні риси демократичного розвитку і особливості, що випливають із характеру плюралістичного постмодерного суспільства. Найбільш відповідним йому є розуміння демократії як “поліархії”… Сучасними вченими поліархія розглядається як політичний порядок, який характеризується розподілом та роззосередженням влади між її різними центрами і носіями. В умовах постмодернізації зазначене поняття, на відміну від класичного тлумачення демократії, дозволяє включити в сучасну теорію демократії нові політичні аспекти і феномени, що постають з динамічного розвитку постмодерного суспільства: ідейний і організаційний плюралізм, співвідношення вертикального і горизонтального вимірів демократичної політики, конфліктогенні чинники і рушії постмодернізаційного процесу та ін.» [65, с. 259 – 260].

Особливості сучасного розвитку демократії, активізація соціальних рухів з їх транскордонною властивістю та глобальним за розміром масштабом, дискусії щодо четвертої хвилі демократизації на тлі прискорення глобалізації породили полеміку щодо концепції глобальної або «транснаціональної» демократії. Дискусії з цієї теми точаться навколо таких питань, як «нормативні принципи, моральні ідеали та інституційні умови, необхідні для її ефективної реалізації» [118, с. 24], а теорії, що розвивають ці проблеми (космополітична демократія, ліберал-інтернаціоналізм, ліберальна плюралістична демократія, дорадча демократія), спираються на «політичний космополітизм, який намагається виробити загальні принципи, структури і практики, потрібні для побудови набагато гуманнішого світового порядку… поділяють віру, що за умов сучасної глобалізації транснаціональна демократія – потрібний, бажаний і політично здійсненний проект» [118, с. 24]. Такі дискусії надають сучасному розвитку демократії і процесу демократизації більшої впорядкованості, осмисленості і спрямованості на конструктив, що сприятиме консолідації суспільства, створенню системи глобального регулювання і регіонального врядування.

У різних країнах демократизація відбувається по-різному. Перенесена в результаті деколонізації або зміни державного режиму на певний національний ґрунт, демократія в різних країнах розвивається за відмінними сценаріями, у тому числі під впливом думок і концепцій національної політичної і наукової еліти. Така демократична «індивідуальність» не означає відособлення від решти світу, а, засвідчуючи поліваріантність самого демократичного транзиту, підкреслює плюралізм і гнучкість демократії, виховує толерантність, що розширює засоби демократичної співпраці, сприяючи поліпшенню взаєморозуміння між країнами. Як зазначає Н. Латигіна, «можливість суспільної консолідації, оптимізації управління і взаємодій соціальних і політичних суб’єктів (акторів), котру створює тонка, диференційована, налагоджена система демократичних представницьких інститутів, значно підсилює той виграшний суспільно-політичний стан, який дав Заходу

ефективно працюючий ринок. Це пояснює перетворення парламентсько-представницької демократії, яке відбулось у кінці ХХ століття, у свого роду еталон сучасних політичних інститутів, що в значній мірі породило хвилю інституційних перетворень в багатьох країнах усіх континентів» [118, с. 19].

Незаперечний факт – становлення демократії на тлі ефективного ринку. Такої основи для її поширення і розвитку постсоціалістичні країни не мали. Не мали вони і розвинутого громадянського суспільства. Тому, як зазначає Н. Латигіна, «унікальність змін, які переживають колишні соціалістичні країни, пов'язана із здійсненням ними не одного, а одразу декількох складних "переходів"… На відміну від демократизаційних переходів у Південній Європі і Латинській Америці, в постсоціалістичних суспільствах ці переходи виявляються в одночасності навіть не трьох, як вважали раніше, а чотирьох різних процесів: побудова національної держави, політичне запровадження ринкової економіки, демократизація політичної системи і побудова громадянського суспільства. Разом з цими особливостями можна відзначити і величезну швидкість, з якою країни Центральної та Східної Європи розпочали цей процес» [118, с. 20 – 21]. Невкоріненість демократичних традицій у свідомості громадян, відсутність досвіду побудови демократії знизу і відповідної політичної, громадянської культури, неготовність до ринку і недостатнє розуміння його механізмів, доповнені нечіткістю стратегічних пріоритетів подальшого розвитку, переросли у деяких країнах у системні кризи. За цих умов тільки чіткість стратегії суспільного розвитку країни, створення відповідних ефективних структур для її реалізації, дієві демократичні процедури, просвітницькі заходи і зміна свідомості народу зможуть виправити недосконаліть форм і механізмів політичної організації, що сприятиме сталому їх розвитку та інтеграції у світові структури.

Важливим соціально-економічним і політико-правовим питанням, яке постає перед урядами країн і світовим співтовариством, є міграція. У сукупності її причин – економічні, мілітарні, політичні, культурні чинники; найпоширеніша сьогодні – економічна міграція. Це складне, суперечливе явище

не має однозначної позитивної або негативної оцінки. Наприклад, у повоєнні роки приплив робочої сили до Європи був бажаним, оскільки йшлося про відбудову економік країн; сьогоднішня міграція до розвинутих країн викликає в їх урядів велике занепокоєння, оскільки обтяжує соціальну систему, впливає на виробництво і структуру ринку праці, порушує політичну стабільність, змінює етнічну структуру і навіть світогляд суспільства. Залучення кваліфікованих працівників в рамках міжнародних програм допомоги відсталим країнам є позитивним явищем. Все це не тільки актуалізує питання статусу іммігрантів, а й породжує дискусії і розробки проектів щодо наддержавного громадянства, політичних і цивільних прав і свобод, соціальних прав і соціального перерозподілу тощо.

Негативними наслідками глобальної міграції різного походження і структури, інтенсивність та екстенсивність якої підвищується завдяки розвитку транспортної інфраструктури та «прозорості» державних кордонів, стають культурні, етнічні, релігійні конфлікти, що набувають політичного характеру. На думку М. Вавринчука, міграції можуть загрожувати політичній стабільності, національній і міжнародній безпеці: «Як свідчить світовий досвід, існує як прямий, так і опосередкований зв’язок між міграцією та національною, а також міжнародною безпекою. З одного боку, масові переміщення населення часто є наслідком конфліктів та соціально-політичної нестабільності, з іншого – вони можуть породжувати як внутрішні, так і міжнародні конфлікти» [36, с. 74]. З огляду на те, що переселення людей є водночас рухом нових ідей, релігій і вірувань, невіддільних від ментальності переселенців, «етнонаціональна політика тієї чи іншої держави має враховувати намагання іммігрантських общин (етнічних груп) зберегти свою етнічну самобутність. Адже позитивне ставлення до “власних” цінностей – цілком об’єктивний процес і навряд чи його варто гальмувати, оскільки це може привести до етнічного конфлікту. Тобто до представників нових етносів слід ставитись як до “своїх” національних меншин: з глибокою повагою, розумінням та всебічною підтримкою» [36, с. 78].

Утворення постколоніальних держав і громадянські війни спричинюють збільшення кількості міжнародних шукачів притулку, біженців і регіональних мігрантів, які вдаються до нелегальних міграцій. Неконтрольована міграція є найнебезпечнішою, оскільки становить серйозну загрозу національній безпеці, що може призвести до небезпечних явищ у різних сферах життєдіяльності, і потребує негайного вжиття заходів щодо ліквідації цього явища [149]. «Нелегальна імміграція привнесла б з собою торгівлю людьми, наркотичними препаратами і речовинами, стратегічною сировиною тощо» [36, с. 77]. А це свідчить і про глобалізацію кримінальної діяльності. Такі небезпеки підстерігають як розвинуті країни, так і країни, що розвиваються, тому проблеми міграції перебувають на порядку денному держав і наддержавних (урядових і неурядових) організацій, які спільними зусиллями намагаються розв'язувати їх на міжнародному рівні, створюючи правові режими, системи контролю і регулювання міграції.

Міграція є насамперед переселенням людей, а не робочої сили, хоча її рух як результат коливання ринкових сил є найчастіше причиною міграцій. Основні міграційні потоки останнім часом мають економічний характер – про це ведуть мову всі дослідники міграції. Із середини 40-х років XX ст. економічні міграції до країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) мали перманентний характер, у 70 – 80-ті роки глобальні та регіональні міграції відбувались і на Близький Схід з Північної Африки, Північно-Східної Азії, що було спричинено змінами у світовій економіці та нафтовою кризою. У сучасних міграційних потоках стрімко збільшується кількість висококваліфікованих економічно зацікавлених мігрантів, які поповнюють персонал ТНК. Оскільки ТНК переважно розташовані у країнах ОЕСР, то ця міграція означає і «переміщення мізків» з Півдня на Північ, з країн, що розвиваються, до розвинутих капіталістичних країн.

Постіндустріальна епоха змінила і якісну структуру міграції. Дослідники інтернаціоналізації міграційних потоків (Ю. Салт, А. Фаіндлей, Р. Форд) зауважили стабільність потоку висококваліфікованих досвідчених

професіоналів, які становлять елітну міграцію. Стимульована діяльністю транснаціональних корпорацій, міграція висококваліфікованих працівників відбувалась за сприянням національних іммміграційних служб, а тому динамічно зростала.

Послуговуючись даними ООН, А. Сігал стверджує, що міжнародні корпорації залучили у повоєнні роки 300–400 тис. мігрантів із Індії, Китаю, Шрі-Ланки, Гани. США поглинули 120 тис. «елітних» мігрантів, Англія та Канада – понад 80 тис. кожна [362]. З 70-х років XX ст. головними імпортерами висококваліфікованих кадрів були держави Перської затоки, потоки на Захід складались переважно з вихідців із Філіппін, Пакистану, Бразилії та Аргентини. Сьогоденна міграція «вершків» не зменшується, сприяючи збагаченню ТНК та продовжуючи інтелектуальне збіднення країн-джерел.

«Відтік мізків» з країни і негативні наслідки міграції фіксують і українські дослідники. Зокрема, В. Олефір зауважує: «негативним наслідком міграції для України останніми роками є втрата населення, трудових ресурсів, у тому числі висококваліфікованих працівників у найпродуктивнішому віці внаслідок виїзду за кордон. Небезпека цих втрат збільшується через складну демографічну обстановку, позаяк природне відтворення втраченого населення не відбувається. Не випадково в Концепції національної безпеки України… серед загроз безпеці держави названо відплив з України інтелектуальних ресурсів. Такою загрозою може вважатись відплив населення взагалі, оскільки доведено, що до міграції вдається якраз найпідприємливіша, найактивніша його частина, втрата якої є особливо відчутною. Крім того, відплив населення негативно позначається на міжнародному іміджі держави, може викликати непорозуміння та загострення відносин із сусідніми країнами» [154, с. 845].

Сучасні міграційні потоки структурують і працівники зі спеціальною підготовкою, а також низькокваліфіковані заробітчани. Дедалі більше мігрантів знаходять місце роботи у сфері обслуговування й приватному секторі промисловості, що супроводжується збільшенням кількості жінок-мігранток. Це свідчить і про підвищення трудової та соціальної активності жінок, що

характеризує сучасні соціальні зміни. Це підтверджують феміністичні рухи, які, поряд з відстоюванням гендерної рівності, пропонують альтернативні ідеї, моделі розвитку суспільства, його окремих сфер, а також механізми їх реалізації.

Свою міграційну політику відповідно до міжнародного права формує Україна. «Першорядна мета Державної міграційної політики України полягає в регулюванні міграційних процесів, подоланні негативних наслідків процесів міграції, що розвиваються стихійно, створенні умов для безперешкодної реалізації прав мігрантів, а також забезпечення гуманного ставлення до осіб, що шукають притулку в Україні. Серед основних завдань державної міграційної політики України слід вважати регулювання міграційних потоків з урахуванням соціально-економічного розвитку приймаючого регіону, національної сумісності, специфіки психології мігрантів та кліматичних особливостей місця розселення. Основні принципи державної міграційної політики України полягають у виборі мігрантами місць проживання та видів зайнятості відповідно до державних та регіональних програм міграції. Основу міграційної політики України при розселенні складає комплекс заходів, спрямованих на розв’язання проблем організованого залучення населення до відродження малообжитих районів та сіл, для реконструкції та модернізації підприємств, інтенсифікації виробництва та розвитку сфери послуг у містах» [36, с. 75 – 76]. Найвищої ефективності, з огляду на глобальний характер проблем міграції, можна досягти лише у співпраці національних органів регулювання і контролювання міграції з відповідними міжнародними інституціями, на основі спільної концепції і механізмів її реалізації.

Глобалізація змінює зв’язки держави і ринку: держава стає слабшою, ринок – сильнішим. Сучасні нація-держава і держава добробуту опинилися під тиском глобальних сил. Основні сучасні розуміння нації-держави зосереджені у поглядах на її перспективи: кінець нації-держави (гіперглобалісти – К. Огме, М. Албров, Р. Б. Райх, С. Стрейндж (умовно У. Бек, З. Бауман); незмінюваність нації-держави (П. Гірст, Г. Томпсон, Л. Вейс, Р. Боєр, Д. Дрейч, С. Креснер,

Дж. Грей та ін.); фундаментальна трансформація нації-держави (Е. Гідденс, М. Кастельс, С. Сассен, Я. А. Шолте, Дж. Розенау, Д. Гелд, Е. Мак Грю, Д. Голдблат, Дж. Перраттон та ін.).

Трансформації незворотні. Вони свідчать про нову епоху співвідношення соціального й економічного, і ці зміни відбуваються не на користь традиційної післявоєнної кейнсіанської держави добробуту та нації-держави. Майже всі дослідники сучасних трансформацій першочерговою причиною їх вважають глобалізацію. «Виникає новий вид капіталізму, економіки, глобального порядку, суспільства і приватного життя – всі вони разюче відрізняються від попередніх фаз розвитку», – зазначає У. Бек. У його трактуванні глобалізація означає передусім «денаціоналізацію, тобто ерозію національної держави або її можливу трансформацію у транснаціональну державу» [276, с. 14]. Е. Гідденс зазначає: «…куди тільки ми оглядаємося, скрізь бачимо на видноколі інститути, котрі зовні здаються тими самими, що й раніше, і носять свої старі назви, але внутрішньо вони сильно переродилися. Як і колись, ми говоримо про націю, сім'ю, роботу, традицію, природу, немовбито вони такі самі, що й у минулому, але ж вони зовсім не ті... "інтер'єр" змінився... Їх я називаю "інститутами-оболонками" – це інститути, що втратили адекватність завданням, виконувати які вони були покликані від початку» [58, с. 18].

У глобалізованому світі нація-держава втрачає осьову роль у соціально-економічному розвитку нації; відбувається переформулювання функцій традиційної кейнсіанської держави добробуту, зокрема ревізія масштабів фінансування нею соціального сектора (демонтаж держави добробуту); вторгнення економічної раціональності й корпоративної культури у державний сектор. Глобалізація проявляється в експансії економічної раціональності й ринкової ідеології: встановленні примату економіки над політикою, громадським благом і колективними (соціальними) інтересами. Усе це свідчить, що неоліберальна, ринкова ідеологія застосовує до всіх сфер суспільного життя запозичені зі світу бізнесу механізми.

У глобальному контексті державі відводять роль «куратора», «регулятора», «партнера» й «каталізатора», а не безпосереднього гаранта росту й постачальника соціальних послуг. Це означає перегляд її обов'язків перед суспільством і надзвичайну вибірковість стосовно видів діяльності, які підтримуватиме держава зі своїх фондів. Як зазначає У. Бек, «цілий концептуальний світ національного суверенітету занепадає – той світ, який передбачав угамування капіталізму в Європі засобами післявоєнної держави добробуту» [276, с. 17].

Дослідники глобалізації і дослідники постмодерності стверджують про кінець колективної соціальної залученості на національному рівні, відзначаючи інтенсифікацію взаємодії на глобальному рівні і тенденцію до індивідуалізму. Дехто з них вважає, що скоротити державне втручання в певних сферах соціального забезпечення і зберегти довіру громадськості до держави (втримати її легітимність) можливо за допомогою політичних заходів, що відповідають національній культурі та історії. Різна культура та історія країн зумовлює відповідний вплив глобальних ефектів на національні, соціальні, економічні і політичні процеси. У такому контексті не всі науковці погоджуються з тенденцією конвергентного розв'язання проблем нації-держави та держави добробуту.

У центрі випробувань опинилися легітимність модерної, ліберально-демократичної держави добробуту і лояльність до неї, національна ідентичність, яку потрібно відрізняти від інших форм ідентичності (професійної, релігійної, статевої тощо). Глобалізація підриває «вестфальську модель» міжнародних відносин (європейський політичний порядок за Вестфальським мирним договором 1648 року, підписаним у Німеччині після закінчення Тридцятирічної війни, який запроваджував право кожної держави на автономію і незалежні дії), оскільки нинішня концепція міжнаціонального порядку значно змінює роль націй-держав у сучасному глобальному світі та їх суверенітет у здійсненні національної політики. На думку Е. Мак-Грю, основу вестфальського ладу становили чотири нормативні принципи: територіальність,

суверенітет, автономія і законність. Поступове їх розхитування призвело до руйнування цього ладу. Тому Д. Гелд стверджує, що за післявестфальського порядку держава неспроможна визначати свою долю.

К. Огме також вважає, що сучасні зміни мають фундаментальний характер, оскільки руйнують усталений світовий порядок. Нації-держави стають архаїчними, оскільки перестали бути значущими учасниками глобальної економіки в безкордонному світі – вони мало що можуть запропонувати глобальній економіці, перетворившись на дрібних акторів для неї: «Діяльність націй-держав у ролі економічних одиниць зазнає ерозії, як і їхня релевантність культурним трансформаціям глобального розмаху: процес конвергенції проходить швидше й сягає глибших пластів, ніж можна було уявити, торкаючись нашого світогляду, складу розуму й навіть мисленнєвого процесу» [346; 347].

Інтегрований вільний ринок Дж. Грей вважає утопією, про що пише у книзі «Облудний світанок. Ілюзія глобального капіталізму» (1998 р.). Його міркування, що ідея саморегульованого ринку – чистісінька утопія, збігаються з поглядами К. Полані. Така інституція не може тривалий час існувати, не підірвавши людську й природну базу суспільства. Оскільки суспільство вживає заходів для захисту себе, вони неодмінно порушують саморегуляцію ринку, розладнують промислове життя, чим створюють нові загрози суспільству. Ця дилема, на думку К. Полані, деформує розвиток ринкової системи і підриває засновану на ній соціальну організацію. Такі переконання дають Дж. Грею впевненість, що капіталізм втрачатиме стійкість, а проект ідеології вільного ринку приречений на провал [307, с. 235].

Погляди Дж. Грея відрізняються від поглядів інших скептиків (П. Гірст, Г. Томпсон), не згідних з його думкою про кінець соціал-демократії і завершення проекту держави добробуту як результату дії глобального ринку капіталу. Вони вважають, що сили глобалізації піддаються контролю й управлінню, а тому стверджують, що соціал-демократія не втратила життєздатність. На думку Дж. Грея, сучасне людство вже не живе в закритих

економіках, на яких трималися соціал-демократія і європейські держави добробуту, а відкрита економіка унеможливлює реалізацію основних політичних заходів соціал-демократичного проекту. У ній егалітарні принципи стають непридатними у зв'язку із свободою переміщення капіталу, у тому числі людського [307, с. 89 – 90].

У дискусії щодо сучасних умов, у яких функціонують держави, Дж. Грей не погоджується ні з гіперглобалістами, які вважають, що світом керують «бездомні безособові потужні сили», ні зі скептиками, які називають теперішні перетворення посиленням інтернаціоналізації і регіоналізації. Він переконаний, що нації-держави діють у світі докорінної, безмежної непевності, а найнекерованіші сили є результатом технологічних новацій і впровадження сучасних технологій, які породжують глобальну економіку. При цьому він зауважує, що потік винаходів, які рухають глобальну економіку, неможливо контролювати так, щоб мати справу тільки з її вигодами [307, с. 206].

У тому, що міжнародна економіка стає глобалізованою, не погоджуються з гіперглобалістами П. Гірст і Г. Томпсон. При цьому вони визнають, що держави-нації втратили ексклюзивний контроль над економічними і соціальними процесами на своїх територіях і менше здатні зберігати національну самобутність і культурну однорідність; мають значно меншу владу над думками людей, хоч зберігають контроль за їх рухом через кордони і за кордонами загалом; володіння засобами легітимного примусу вже не є визначальним для їх існування; у світі продовжують домінувати сильні держави і найрозвинутіші нації [323; 322]. Сучасні нації-держави можуть пропонувати, легітимізувати й інспектувати різні форми врядування, зберігають за собою функції законотворчості і забезпечення конституційного порядку в межах своєї території, виступають головним арбітром та джерелом міжнародного законодавства. З цього П. Гірст і Г. Томпсон роблять висновок, що держави-нації залишаються потужними акторами на міжнародній арені.

Л. Вейс у книзі «Міф про безсилу державу» (1998 р.) наголошує, що масштаб змін у сучасному світі надто перебільшений, глобалізацію називає

«ідеєю, що спирається на хиткі підвалини» [374, с. 212], а трансформації держави – її пристосуванням до нових умов. Тому вважає хибними уявлення про безсилу державу та дискусії про занепад держави добробуту і кінець промислової політики.

Скептики наголошують на тому, що ринок не всемогутній, особливо в координації суспільних відносин; державне втручання вносить організацію в ринки, а не навпаки. Сам по собі ринок не здатен гарантувати ефективне довготривале функціонування держави, що робить неминучим повернення від проринкових стратегій до державного втручання, тому XXI ст. буде добою приборкання націями-державами ринкових сил і нагляду за ними. Загалом вони вважають можливим повернення кейнсіанства, попри те, що глобалізація суттєво переозначила роль нації-держави в управлінні національною економікою.

Помірковані (трансформаціоналісти) не очікують виникнення єдиного світового суспільства і не бачать доказів глобальної економічної, політичної та культурної конвергенції. Вони ведуть мову про нові моделі глобальної стратифікації, в яких одні держави і суспільства займають центральні позиції, інші стають маргіналами глобального устрою. В основі їхніх поглядів – переконання, що глобалізація перебудовує владу, функції й авторитет національних урядів, оскільки економічна діяльність дедалі більше детериторіалізується, а виробництво і фінанси набувають глобального і транснаціонального вимірів. Трансформаціоналісти не погоджуються з думкою гіперглобалістів про кінець суверенної нації-держави, зі скептиками – про те, що нічого особливого не відбувається. Глобалізація для них, як зазначає М. Квієк, зумовлює не «кінець держави», а велику кількість стратегій і механізмів її пристосування, в результаті чого влада урядів реструктуризується у відповідь на ускладнення врядування [100, с. 136 – 137].

Дослідники, які представляють цей напрям, стверджують, що новітня глобалізація перетворює основи світового устрою, перебудовуючи традиційні форми суверенної державності і по-новому впорядковуючи міжнародні

політичні відносини. Ці перетворення вони не вважають неминучими і однозначними, адже глобалізація – не лінійний, не автоматичний або саморегульований процес. Новітній світовий устрій – надзвичайно складний, суперечливий і взаємопов'язаний, у якому міждержавна система чимраз більше вкорінюється у глобальні і регіональні політичні мережі, що динамічно розвиваються. Ці мережі, на думку Д. Гелда, є основою для артикуляції політичного авторитету і механізмів урядування. За його спостереженнями, економічна глобалізація, змінюючи умови, в яких реалізується державна влада, з різною силою тисне на держави. Це залежить від політичної, економічної, військової ієрархії, внутрішньої політики і політичної структури держави, її стратегії пристосування до глобальних умов, що визначає особливості трансформації суверенітету і автономії кожної окремої держави. У зв'язку з перерозподілом важелів впливу і потужним тиском світових фінансових ринків на державу, національні уряди більше не можна вважати дієвими агентами політичної влади, оскільки вона поділена між різними силами на національному, регіональному і глобальному рівнях.

Глобалізація виробництва та інвестування загрожують і державі добробуту – головному чиннику легітимності нації-держави, тому ослаблення держави добробуту, спричинене тиском глобального капіталу, розхитує політичну силу держави і лояльність громадян до неї. Лише світовий суспільний договір, пов'язаний із міжнародними тарифними угодами, на думку М. Кастельса, може допомогти врятувати державу добробуту. Водночас громадяни, за чий добробут відповідають нації-держави, – це вже не колишні піддані територіально фіксованих держав, адже їхні інтереси багатогранні, а лояльності – суперечливі. Їхні ідентичності мають гібридний і несумісний характер. Як наслідок, вважає М. Кастельс, нація-держава неспроможна адекватно відповідати на їхні суперечливі запити і потреби.

На думку М. Кастельса, невпинне урізноманітнення й дроблення соціальних інтересів у мережевому суспільстві призводить до їхнього згромаджування у формі (ре)конструйованих ідентичностей. Їх множинність

спрямовує до націй-держав вимоги і виклики громадянського суспільства. Подальша їх неспроможність одночасно реагувати на цю велетенську множину вимог провокує «кризу легітимності» (Ю. Габермас), «падіння людини публічної» (Р. Сенет), яка була основою демократичного громадянства. За цих обставин держави стають лише одним із джерел влади, «вузлами в широких мережах влади». Проте, як зазначає М. Кастельс, це не означає, що держави втратять свою доречність або зникнуть.

На саміті, який проходив у вересні 2000 року під егідою ООН, Генеральний секретар ООН К. Аннан зазначив: «Наші післявоєнні інститути створювались під міжнародний світ, а ми зараз живемо у світі глобальному. Ефективне реагування на цей зсув – основне інституційне завдання, яке стоїть сьогодні перед світовими лідерами. Ми стоїмо перед змінами всієї світової системи та ресурсів, що її складають: політики і дипломатії, цілей і ходу війни, інформаційного і духовного життя людей, не кажучи вже про вирішальну концентрацію економічної і фінансової могутності в декількох центрах. Глобалізація – об'єктивний процес. Сітка взаємозалежних фінансових, економічних, інформаційних та інших взаємовідносин міцно накинута на всю земну кулю» [10, с. 11]. На цьому саміті глобалізацію було визнано новою світовою ідеологією XXI ст. Незворотність глобалізації, яка, на думку деяких дослідників, бере початок з часу великих географічних відкриттів і значно інтенсифікувалася на початку 90-х років із крахом СРСР, визнає багато науковців, державних і суспільних діячів. За висловом Р. Сміта – посла Великої Британії в Україні, протестувати проти глобалізації – «це все одно, що протестувати проти океанських приливів». Ніхто не спроможний розвернути процеси, які ще більше зблизили людство [220, с. 22].

Причини ґрунтовних зрушень науковці вбачають у науково-технічному прогресі, індустріалізації, розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, а також руйнуванні біполярного світу (падінні комуністичного блоку). Застосування інформаційних технологій сприяло стрімкому розвитку економічної, фінансової та комунікаційної сфер, породивши постіндустріальне

(інформаційне) суспільство, а падіння «залізної завіси» визначило подальшу інтернаціоналізацію, формування світової економіки і новий світовий устрій, в якому нація-держава як продукт епохи Модерну суттєво змінюється. З огляду на це деякі науковці новий етап суспільного розвитку називають постнаціональним, постмодерним.

Перехід від Модерну до Постмодерну є системним, перетворення охоплюють усі сфери людського буття. При цьому відбувається «руйнування системи цінностей, соціокультурна дестабілізація, моральний ригоризм, відродження сакрального, зміна критеріїв соціальної структури, перетворення культури в чинник, що детермінує соціальне життя, загострена нетолерантність до «іншого», відрив культурних традицій від соціально-історичних орієнтирів, детрадиціоналізація, зниження життєвого ресурсу особистості» [99, с. 11], а в країнах, що не належать до розвинутих, – ще й розбіжність між запитами, сформованими «на основі культурного запозичення зразків споживання і ставлення до життя в більш розвинутих країнах і наявними вітчизняними умовами життєдіяльності» [99, с. 11]. З огляду на це варто погодитися з думкою С. Катаєва, що «найважливішими сферами суспільства, де відбуваються трансформаційні процеси, є економіка і політика. Важливі також соціальна і соціокультурна трансформація суспільства, тому що, як відомо, соціокультурні явища не стільки відображають політичні й економічні процеси в суспільстві, скільки їх визначають. У зв’язку з цим динаміка соціальної структури, зміна економічної, політичної, правової, екологічної свідомості, зсув у ціннісних орієнтаціях, нові явища в способі життя, поведінці споживача тощо потребують теоретичного й емпіричного дослідження» [99, с. 7].

Пояснити і передбачити подальший перебіг сучасних загальносвітових змін в економіці, політиці і суспільстві намагаються теорії модернізації і постмодернізації, синергетична теорія, теорія постіндустріального суспільства, теорія інформаційного суспільства, теорія мережевого суспільства, циклічні теорії, теорія суспільства сталого розвитку, теорія суспільства ризику тощо. Однак, як наголошує С. Катаєв, тільки теорія трансформації пояснює динаміку

суспільства, адже таким процесам властиві «не тільки прогресивні зміни, а й елементи регресу, наявні ознаки консервативного відступу, традиціоналістських явищ» [99, с. 7].

Об’єктивний, неупереджений аналіз глобалізації вимагає детального дослідження її сутнісних характеристик, передумов виникнення і розгортання, представлених різними концепціями і підходами, а також проявів у політичній, економічній, соціальній, культурній, екологічній, міжнародній і правовій сферах, адже її наскрізний характер формує нову світову і суспільну реальність, вимагаючи від кожного і від соціальних спільнот переорієнтації, перегляду і зміни ціннісних детермінант, суспільних орієнтирів, ідей, цілей і способів їх досягнення, переосмислення й усвідомлення кожним себе і свого місця у цьому складному світі. Це означає активізацію ідеологічного дискурсу, зміну ідеологічної площини. Про підвищення ролі ідеології веде мову Ж. Баландьє: «політична функція ідеології особливо посилюється в періоди революції і глибокої зміни суспільств та їхніх культур» [16, с. 177].

Руйнівною для глобалізованого інформаціонального соціуму М. Кастельс вважає небезпеку, що походить від відсторонених від глобалізації суспільств: «Різного роду фундаменталізми, що походять від різних джерел, будуть становити найбезкомпромісніший виклик однобічному домінуванню інформаційного глобального капіталізму. Їх потенційний доступ до зброї масового знищення кидає гігантську тінь на оптимістичні перспективи інформаційної доби» [98, с. 509]. Бачить він і нові форми та засоби ведення війни: лише припущення про наявність зброї в іншої сторони конфлікту вселяє страх і змушує рахуватися з нею. Локальний і глобальний тероризм М. Кастельс вважає основною небезпекою для інформаційної цивілізації: «Зростаюча технологічна витонченість визначає два шляхи, що призведуть до безмежного терору: з одного боку, невеличка цілеспрямована група, фінансово небезпечна та добре поінформована, може спустошити цілі міста або завдати удару по нервових центрах нашого існування; з іншого боку, інфраструктура нашого повсякденного життя – від енергії до транспорту і водопроводу – стала

настільки складною і заплутаною, що її вразливість зросла експоненційно. В той час, як нові технології допомагають системам безпеки, вони також роблять наше повсякденне життя все більш доступним для зовнішніх впливів» [98, с. 510].

За переконаннями С. Гантінгтона, на зміну політичним ідеологіям, які є продуктом західної цивілізації, прийдуть культурні і цивілізаційні цінності. Це дає підстави для міркувань, що глобальні умови є основою реалізації цивілізаційних цінностей, які характеризують специфіку способу життя і мислення («культурного коду») кожної цивілізації. Визнання цих універсальних цінностей як провідних і визначальних є мінімальною платформою, необхідною для політико-правового консенсусу в глобальному діалозі народів і держав.

Умови, в яких перебуває сучасний світ і які впливають на архітектуру внутрідержавних, міждержавних і міжкультурних відносин, що формуються між різними суспільними організаціями, інституціями наддержавного урядового і неурядового рівнів, а також рухами й ідейними течіями, породженими суспільною дійсністю, надзвичайно складні й непередбачувані. Події 11 вересня 2001 року не тільки змінили світ, а й змусили світове співтовариство переглянути своє ставлення до глобальних трансформацій. Після них відбулись інтервенції армії США в Афганістан та Ірак, що спричинили кризу довіри всередині НАТО (дискусії про трансформацію НАТО, альтернативні альянси), активізували рухи антиглобалістів. Найбільшу стурбованість викликає поширення фундаменталістських настроїв не лише в мусульманському світі, а й у Європі, Росії і США. Водночас відбулося розширення ЄС, чіткішою стала тенденція до регіоналізації за цивілізаційною ознакою. Випробування на стійкість для всіх – глобальна фінансова криза, яка вдарила по найвразливіших місцях національних економічних, політичних і соціальних систем.

У книзі «Криза глобального капіталізму» Дж. Сорос, аналізуючи сучасний стан світової економіки, стверджує, що вона перетворилась на глобальну капіталістичну систему: «Ми живемо у вимірах глобальної

економіки, що характеризується не лише вільною торгівлею товарами та послугами, але й – навіть більшою мірою – вільним рухом капіталу. Відсоткові ставки, курси валют та біржові ціни у різних країнах тісно пов’язані між собою, а глобальні фінансові ринки потужно впливають на економічні умови. З огляду на ту вирішальну роль, яка належить міжнародному фінансовому капіталові в долі кожної країни, цілком доречно вести мову про глобальну капіталістичну систему» [223, с. 123]. Людина виявилася безпорадною перед глобальною капіталістичною системою, яка розпоряджається життям людей, як і будь-який інший режим. Однак вона могутніша, оскільки стає глобальнішою і править усією цивілізацією: «Майже непомітна вона, бо не має ніякої формальної структури. Більшість її суб’єктів не усвідомлюють свою підвладність їй; вірніше вони визнають, що підвладні певним безособовим, іноді руйнівним силам, та не розуміють, що це за сили» [223, с. 125]. Такої думки й інші дослідники, які ведуть мову про формування «режиму глобалізму» та його ідеологічної платформи – «глобального неолібералізму».

Недосконалість глобальної капіталістичної системи, на думку Дж. Сороса, не є підставою для ліквідації капіталізму, оскільки він кращий за альтернативи, сприймає свої помилки і готовий до їх виправлення, чим уписується в концепцію відкритого суспільства. Вихід Сорос бачить у створенні внутрішніх механізмів коригування помилок: «Ці механізми охоплюють як ринки, так і демократію. Проте система працюватиме лише у тому випадку, якщо ми будемо свідомі нашої недосконалості і готові визнати власні помилки. …Для стабілізації і регулювання справді глобальної економіки нам потрібна своєрідна глобальна система політичного ухвалення рішень. Інакше кажучи, нам потрібне глобальне суспільство для підтримки нашої глобальної економіки» [223, с. 26 – 27]. Однак глобальне суспільство – не «глобальна держава», а будь-які ідеї про скасування держави недоцільні.

Близькі до поглядів Дж. Сороса щодо глобалізації як формування і функціонування глобальної капіталістичної системи ідеї американського вченого Т. Лоуї, який стверджує, що «глобалізація означає всесвітній

капіталізм, а капіталізм – це ринок плюс корпорації» [124, с. 113]. Корпорації (ТНК) – потужний актор на світовій арені, здатний самостійно приймати рішення, які можуть впливати на розвиток світового економічного і політичного процесу. Саме їх поява і діяльність спричинили формування нового економічного і політичного порядку, стали найхарактернішим проявом глобалізації ринку, ресурсів, технології, комунікацій, екології. Їх вважають головними «провокаторами» соціальних змін у світі.

Усеохопний характер економічної глобалізації, яка за суттю є світовим капіталізмом, побачив і американський дослідник Т. Фрідмен. За його висловом, глобалізація – це «неприборкана інтеграція ринків, націй-держав і технологій, яка дає змогу індивідам, корпораціям і націям-державам досягати будь-якої точки світу швидше, далі, глибше і дешевше, ніж коли б то раніше… Глобалізація означає поширення капіталізму, вільного ринку практично на всі країни світу» [300, с. 9]. У цих міркуваннях привертає увагу феномен «нація-держава», роль і місце якого в контексті глобалізації досить дискусійні. Більшість дослідників, які розглядають світ як глобальний ринок, ведуть мову про відмирання «націй-держав», наголошуючи, що в сучасних умовах вони неспроможні виконувати свої функції.

На відміну від них С. Перегудов упевнений, що нації-держави є активними політичними акторами. Він вважає, що, попри складність і суперечливість глобалізації, кількість учасників, від яких залежить цей процес, як і новий світовий порядок, незначна. Серед провідних суб’єктів глобалізації він називає транснаціональний бізнес, національні держави (разом з їх регіональними об’єднаннями) та глобальне громадянське суспільство, що формується [169]. Держави, на його погляд, не перестають бути потужними акторами на світовій арені і поряд з ТНК та глобальним громадянським суспільством здатні впливати на перебіг сучасних подій. Щоправда, під впливом соціально-економічних трансформацій глобалізовані держави змінюють свою традиційну сутність, оскільки у вирішенні певних питань мають узгоджувати свої дії з наддержавними інституціями або іншими

акторами світового ринку, що змінює розуміння територіальних кордонів, суверенітету, влади тощо.

Економічна логіка глобалізму, за спостереженням В. Лукашевича, «характеризується відходом від модерну і поверненням до вихідного рубежу капіталізму. Модерн того періоду означав перехід від перерозподільної феодальної економіки, в якій капітал накопичувався у лихварів і пропонувався під відсотки, до виробничої економіки ринкових підприємців. Сучасний глобалізм веде до відокремлення фінансового капіталу від виробничої економіки. Спекулятивно-лихварський прибуток витісняє підприємницький прибуток. Банки панують над підприємцями, фінансові спекулянти – над націями, які втрачають національний суверенітет» [125, с. 151 – 152]. Тому фінансова глобалізація є формуванням ринку грошового капіталу та цінних паперів, відірваним від виробничої економіки, навіть протистоїть їй. Гроші починають виконувати нову функцію – засобу обслуговування віртуальної економіки. Як стверджують експерти фінансового ринку, щоденний обсяг валютних торгів у сотні разів перевищує обсяг обміну товарами та послугами. Глобальна комп'ютеризація сприяла створенню й глобальної біржі, де номінальна вартість віртуальних деривативних угод удвічі більша за світовий дохід, що виявляє надзвичайну ризикованість глобальної віртуальної торгівлі.

Суттєвий недолік глобальної фінансової системи – системні ризики, які впливають не на окремі держави або групу фінансових інституцій, а на всю глобальну фінансову систему як цілість. Як зазначають Д. Гелд, Е. Мак-Грю, Д. Голдблатт і Дж. Перратон, «сучасні фінансові ринки вможливлюють таке охоплення і перерозподіл ризиків, що інституції можуть бути загеджовані проти специфічних ризиків, таких як коливання валютного курсу. Проте це просто трансформує і перерозподіляє ризики, а не усуває або зменшує їх у системі як цілісності. Але такі фінансові ринки можуть також збільшити системні ризики. Крах банку або групи банків, чи втрата довіри до них можуть викликати великомасштабні вилучення з інших банків і загальну втрату довіри, а це за наявного переплетення національних фінансових систем може мати

глобальні наслідки» [60, с. 281]. Саме так сталося у 2008 році – фінансові інституції у всьому світі опинилися перед загрозою дефолту і відкладених платежів, спричинивши кризу всіх галузей економіки. Ця криза вкотре (подібні кризи вже відбувались – міжнародна боргова криза 1982 р., східноазійська фінансова криза у 1997 р.) довела, що у «світі павутинного зв'язку» фінансові труднощі в одній країні може відчути фінансова система всього світу. А це означає, що безперечно позитивні результати інтеграції економічних і фінансових ринків (швидкість проведення операцій і мобільність капіталу, інформації і трудових ресурсів, залучення національних економік у міжнародний розподіл праці) межують із ланцюговістю ризиків і криз, що є зворотним боком інтеграції і глобальної взаємозалежності.

Поряд із світовими фінансами найпомітнішим чинником економічної глобалізації є ТНК – величезні корпоративні імперії, розгалуженні по всьому світу, їхній щорічний оборот дорівнює ВВП багатьох держав. Саме вони є ключовими гравцями на світовому фінансовому ринку. Про це веде мову С. Перегудов: «Поставивши транснаціональний бізнес на перше місце, я хотів тим самим підкреслити, що саме він закладає найважливіші економічні основи глобалізації і напевно збереже цю тенденцію у майбутньому. Більше того, це його призначення буде зростати, адже саме глобальні бізнес-структури мають здійснити ту інтеграцію національних економік у економіку світову, яка і складає головний зміст глобалізації» [169, с. 95].

«Скептики» В. Руігрок і Р. ван Талдер [357] та Дж. Томпсон і Дж. Аллен [369] заперечують «глобальні корпорації», бо мультинаціональні компанії переважно розташовуються у розвинутих країнах, там зосереджуються прямі іноземні інвестиції, а тому глибоких структурних змін у світових економічних відносинах, на їх думку, не відбувається. Такі погляди мають небагато прихильників, а доказів того, що ТНК відіграють значну роль у глобалізації фінансів, технологій, торгівлі, культури, поширенні військових технологій, стає все більше. ТНК належить провідна роль в інтернаціоналізації виробництва і послуг, яка відбувається не тільки на основі прямих іноземних інвестицій, а й

завдяки малим і середнім підприємствам за межами країни, в якій розташована материнська структура. За такою схемою мережа малих і середніх підприємств однієї країни може стати глобалізованою, розширивши свою діяльність через франчайзинг або кооперативні угоди з іншими малими і середніми підприємствами. Попри розвиток таких мереж панівне становище належить все-таки ТНК. Разом із глобальною виробничою мережею ТНК породжують тенденції, які суттєво змінюють соціально-економічну, політичну і культурну сфери. Головні з них: руйнування виробничих мереж і фрагментація виробничого процесу національних економік; наростання інтеграції локального і глобального капіталу, що дає змогу транснаціональному капіталу контролювати прийняття рішень на національному і глобальному рівнях; посилення їх вирішальної ролі в організації, розміщенні та розподілі виробничих потужностей у сучасній світовій економіці, що проявляється у динамічних формах глобальної міграції; структурна та інституційна перебудова системи соціального захисту і забезпечення суспільного добробуту.

Ні держава, ні міжнародне законодавство неспроможні контролювати і регулювати діяльність ТНК. Позитивів присутності ТНК у країнах, що розвиваються, багато: надходження інвестицій і капіталу, збільшення експорту і розширення товарного асортименту на внутрішньому ринку країн-реципієнтів; переймання новітніх технологій управління та досвіду; поширення інформаційних, комунікаційних та виробничих технологій; залучення місцевого трудового капіталу, підвищення його кваліфікації і доходів робітників.

Особливо помітна могутність ТНК у відносинах з економічно слабкими державами, що проявляється у тиску на їхню політику. При тому відносини ТНК з державами, де розміщена їхня головна база (країна походження), і державами-реципієнтами, особливо країнами, що розвиваються, – неоднакові. Близькість їх інтересів із країнами походження сприяє взаємному посиленню їх конкурентних позицій. Більшість (приблизно 70 %) ТНК походять із США, інші – з країн Західної Європи і Японії. Усі ТНК намагаються працювати в

умовах політико-правової і економічної стабільності, тому силою свого капіталу тиснуть на уряди країн, у яких бачать перспективи для свого розвитку і примноження капіталу. Унаслідок цього країни з низьким рівнем економічного розвитку і недосконалою правовою базою стають заручниками великого капіталу і країн, що надають фінансову та іншу «допомогу». Сучасний правовий статус ТНК регулює міжнародне право. У ст. 2 Хартії економічних прав і обов'язків держав, прийнятій ГА ООН у 1974 році, ідеться, що ТНК не повинні втручатись у внутрішні справи держав. Однак «діяльність транснаціональних підприємств, як тільки вона може стати на перешкоді державі… також здатна переступити через їхні інтереси, піти й проти інтересів міжнародного економічного порядку в цілому, тобто концентрація економічної сили в руках ТНК може поставити під сумнів принципи, на яких базується цей міжнародний економічний порядок. Адже дані керівні принципи пронизані ідеєю лібералізму і вимагають вільної конкуренції міжнародних економічних операторів» [5, с. 186]. Тому міжнародне регулювання й контроль їх діяльності постійно перебувають в полі зору державних і наддержавних інституцій. Для їх вирішення Економічною і Соціальною Радою ООН були засновані Центр з ТНК і Комісія з ТНК. Розроблений ними Кодекс поведінки ТНК разом з іншими актами мають статус «м'якого права».

Асиметричність влади між ТНК і країнами, що розвиваються, «дає змогу корпораціям максимізувати свої переваги, застосовуючи методи тиску на місцеві уряди з метою зменшення податкових виплат, отримання фінансових пільг, прийняття урядами заходів щодо вибіркового захисту внутрішніх ринків від іноземної конкуренції по тих чи інших видах продукції, участі в приватизації місцевих підприємств, введення особливих прав користування інфраструктурою і т. д.» [5, с. 200]. Присутність ТНК на внутрішньому ринку країн, що розвиваються, призводить до витіснення місцевих підприємств, потужність і рівень оснащення яких значно поступається глобальним корпораціям. Унаслідок таких вливань капіталу в одні сектори економіки, недостатності або відсутності капіталовкладень в інші відбуваються піднесення

одних галузей і занепад інших, нерівномірний розподіл прибутків і соціальне розшарування. ТНК отримують доступ до національного капіталу держав – природних ресурсів, корисних копалин, сировини тощо, нееквівалентно розподіляючи прибутки від їх освоєння, що може загрожувати національним інтересам. Досягнення розмірами прямих інвестицій ТНК критичної позначки перетворює державу на заручницю нерегульованих процесів транснаціонального глобального ринку. Намагаючись проникнути в політичну сферу країн, ТНК створюють власні структури влади (наднаціональні організації), діючи через які, можуть обходити національні уряди, заважаючи цим досягненню національних соціально-економічних цілей держави.

Суцільна влада ринкових сил над суспільними процесами викликає занепокоєння в певних наукових колах. З цього приводу З. Бауман стверджує: «Дозволити ринку управляти – те ж саме, що перестати займатися політикою, відмовитися від спроби підняти її до планетарного рівня (де зараз її місце) – єдиної позиції, з якої можна почати активні й ефективні дії». Для більшої переконливості З. Бауман продовжує свій висновок посиланням на думку Р. Рорті: якщо політика не приведе до цього – чергового у світовій історії – стрибка, світові загрожує «бразилізація», тобто поділ на «надклас», що охоплює близько двадцяти відсотків людства, і пауперизовану більшість [19]. У результаті «освоєння» транснаціональними економічними силами світового простору відбувається поглиблення комерціалізації не тільки економічної, а й духовно-культурної сфери – знецінення духовно-культурних надбань, девальвація соціальних норм і цінностей, руйнування моральних принципів і втрата відчуття людяності соціуму. Щоб так не сталося, нагальною є ревізія соціально-філософських засад розвитку людства, вироблення відповідної сучасним реаліям системи цінностей, ідей, норм і принципів, спрямованих на людський розвиток. Потребує подальшої розробки і міжнародне право щодо діяльності ТНК, створення механізмів підвищення їх соціальної відповідальності.

Один із негативних наслідків діяльності ТНК – зменшення соціальних витрат, яке є умовою входження капіталу ТНК в економіку країни. Це знижує рівень соціального забезпечення і добробуту населення. Оскільки капітал прямує туди, де найкращі умови – дешева робоча сила, сприятливий політичний клімат, низькі соціальні стандарти, високий рівень влади капіталу над працею, там неминучим стає різкий розрив між багатими і бідними. Складна соціальна ситуація у слабких країнах стимулює міграцію з них робочої сили, що спричинює напруження соціальної системи розвинутих країн, викликаючи занепокоєння влади та невдоволення населення. Унаслідок цього ТНК перебирають контроль над соціальною політикою держав. Усе це свідчить, що посилений фінансовою лібералізацією зсув у бік ринків і приватних фінансових інституцій як потужних і авторитетних акторів світової фінансово-економічної системи, глобальна економічна конкуренція, світові міграційні процеси – загроза для соціальної демократії і соціально орієнтованої ринкової економіки, що змушує під іншим кутом зору роздивитися трансформації соціальної політики держав і глобалізацію соціальної політики.

На необхідність збалансованості світового економічного розвитку і соціальних стандартів, налагодження соціальної політики, адекватної сучасним умовам, звертають увагу науковці різних шкіл. На думку О. Панаріна, якщо інтерпретувати глобалізацію виключно як ринковий «природний відбір», вибудовується не картина сталого розвитку, а картина хаотичного світу, що не має нічого спільного з європейським гуманізмом. Глобалізація в ринковому економічному вимірі має бути скорегована глобалізацією в соціальному вимірі, що повинна забезпечити гуманістична і демократично орієнтована міжнародна «надбудова». Тим більше, що відбувається зміна лівої фази світового політичного циклу, в якій тон задавали прихильники «демократії рівності», правою фазою, в якій тон задають прихильники ринку, «природного відбору». Світові, що глобалізується, на його переконання, потрібно наново інтерпретувати лівий спадок і ліву ідею відповідно до вимог і потреб нової

епохи. Нинішня глобалізація еліт повинна бути доповнена та скорегована глобальними соціальними рухами непривілейованих верств [164, с. 14 – 15].

Певні зрушення в реформуванні соціальної сфери відбуваються іноді під тиском альтернативних соціальних рухів, однак налагодження справедливої, позбавленої суперечностей, узгодженої соціальної системи ще далеко попереду. Такі зміни, щоб бути адекватними, зрозумілими і конструктивно використаними на користь суспільства, потребують ретельного вивчення і подальшої розробки. Дослідники звертають увагу на те, що міграція між різними країнами породжує політичну логіку можливості перерозподілу доходу між ними, що запобігло б політичним наслідкам масової міграції. Деякі з них акцентують увагу на соціальному демпінгу, тобто зменшенні витрат на соціальний захист, до якого може спонукати економічна конкуренція між країнами, якщо в них не діють наддержавні або глобальні засоби регуляції. Про загрозу обмеження соціальних прав громадян на національному рівні з боку наддержавних структур, створених спільними ринками капіталу і праці, попереджає Р. Бобоск.

За висновками Б. Дікона, наддержавність соціальної політики набуває трьох форм: глобального соціального регулювання, усесвітнього соціального перерозподілу, глобального соціального забезпечення та його реалізації [72, с. 18]. Головними інституціями, що визначають характер глобальної соціальної політики і між якими з цього приводу виникають суперечки, є Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, структури ООН, Європейський Союз. За сучасних умов, коли світові фінансові ринки не лише вивищуються над державами, спонукаючи їхні уряди проводити «дружню до ринку» політику (дотримання стабільності цін, низьких державних дефіцитів і низьких витрат, особливо на соціальні блага, низьке пряме оподаткування, приватизація, дерегуляція ринку праці), а й впливають на наднаціональні інституції, розробляти і реалізовувати соціальну політику складно, що підкреслює зміщення балансу економічних переваг у бік капіталу, а не праці. Водночас глобальна соціальна політика передбачає нову соціальну стратифікацію як

результат фінансово-економічної і виробничої діяльності капіталу в глобальному масштабі. Це питання наразі є також дискусійним і розглядається як глобальна трансформація.

Сучасна соціальна стратифікація свідчить про утвердження глобальної, наддержавної соціальної структури, яку утворюють надклас багатих і надклас бідних. Надклас багатих репрезентований більшістю населення західних країн і прошарками населення інших країн, які працюють в інтересах транснаціональних структур. Надклас бідних – більша частина населення в усіх країнах світу, переважно незахідних суспільств, адже в країнах Заходу рівень соціальної підтримки достатньо високий.

З такою думкою погоджуються не всі. Дослідники, що розглядають глобалізацію як потужну трансформаційну силу, акцентують увагу на тому, що сучасна глобалізація створює нову модель глобальної стратифікації, а також формує і нову систему владних відносин, в якій одні спільноти, інституції і суспільства стають вагомішими, тоді як інші – маргіналізуються. Вони пояснюють, що мова не про традиційний поділ світу на Північ і Південь («перший світ» і «третій світ»), а про соціальний поділ світової економіки. У доробку «Глобальні трансформації. Політика. Економіка. Культура» автори, перебуваючи на позиціях трансформаціоналістів, наводять думку Г. Гугвельта, яка підтверджує зазначене: «Говорити про Північ і Південь, “перший світ” і “третій світ” – значить не побачити, яким чином глобалізація змінює традиційні форми інтеграції та деінтеграції, виковуючи нові ієрархії, які охоплюють і включають усі суспільства і регіони світу. Північ і Південь, “перший світ” і “третій світ” не є “десь далеко”; вони присутні в усіх великих містах світу. Найточніше традиційну аналогію щодо піраміди світової соціальної структури можна уявити у вигляді трьох концентричних кіл, які репрезентують еліти, заможні і ті, хто перебуває на узбіччі життя» [60, с. 30]. Це також свідчить, що соціальна стратифікація долає обмеженість національними кордонами, економічну замкнутість і набуває транснаціонального характеру, а тому

логічно, що сучасна соціальна політика має організовуватись на глобальному рівні.

Гіперглобалісти (К. Огме, С. Стрейндж, Р. Кокс, Дж. Грей та ін.) також погоджуються з тим, що глобальний поділ праці змінює стереотипне уявлення про Північ і Південь як про переможців і переможених, оскільки і в країнах з розвинутим капіталістичним суспільством стає помітним розрив між багатими і бідними. Однак проблему соціального захисту від наслідків глобалізації вони перекладають на уряди. З цього приводу Дж. Грей зауважує, що урядам треба краще працювати в цьому напрямі, адже сучасний глобальний фінансовий порядок робить неспроможними наявні соціал-демократичні моделі соціального захисту, що також свідчить про завершення політики держави добробуту [307]. Гіперглобалісти погоджуються з тим, що в світі, як і в кожній країні, внаслідок глобальної економічної конкуренції існує поляризація на багатих і бідних, і водночас переконують, що такого не має бути, оскільки майже всі країни мають відносні переваги у виробництві певної групи товарів.

Неомарксисти та радикали не поділяють цього погляду, вважаючи, що глобалізований капіталізм зміцнює нерівність. Водночас вони погоджуються, що принципи держави добробуту застарілі, їх дедалі складніше дотримуватись, тому систему соціального захисту потрібно змінювати. Хоч остання світова криза і виявила слабкі місця неоліберальної ідеології, зруйнувала міф про «всемогутність» ідеології ринку, сьогодення все-таки демонструє домінування неоліберальних принципів, що в «господарстві без кордонів» породжує і соціальні наслідки. Криза змусила лібералів замислитись над соціальними компонентами своєї політики і лояльніше подивитись на соціально орієнтовані її моделі.

Абсолютно протилежну думку щодо сучасного соціального поділу світу мають скептики глобалізації, які заперечують тезу про розмивання нерівності між Півднем і Північчю. На їхню думку, прірва між «першим світом» і «третім світом» збільшується, деякі країни вимушено опиняються на «задвірках», оскільки інтенсифікація товарних, фінансових та інформаційних потоків

відбувається саме в країнах розвинутого капіталістичного суспільства. Не погоджується з думкою про новий поділ праці і експортування робочих місць з Півночі на Південь, спричинене діяльністю мультинаціональних компаній, П. Кругман [333], стверджуючи, що мультинаціональні корпорації існують давно і базуються переважно в країнах розвинутого Заходу. А це доводить глибоку вкоріненість нерівності та ієрархію розвинених країн і країн, які розвиваються. На його думку, проблема соціальної нерівності існувала завжди на конкретно-територіальному і на світовому рівнях, але в умовах сучасної економічної глобалізації її актуалізують посилення нерівності і нове структурування економічного світового простору. Тому потребують перегляду і принципи соціальної стратифікації, від узгодження яких залежить формування системи глобального соціального регулювання, глобального соціального перерозподілу і соціального забезпечення.

Для розв'язання проблем соціальної нерівності вчені пропонують різні моделі. Одним з варіантів часткового вирішення соціальних проблем (бідності і голоду) в окремих країнах чи регіонах дехто з дослідників вважає благодійницьку діяльність на міжнаціональному і міжурядовому рівнях. Певною мірою бідним країнам це допоможе, але не сприятиме формуванню механізмів ефективної національної соціальної системи і захисту населення від наслідків глобальної економічної конкуренції.

У світовій практиці, як стверджує Б. Дікон, посилаючись на Дж. Еспінг-Андерсона, відомі три види реакції на відкритість економічних систем для світової торгівлі. У деяких соціал-демократичних державах добробуту (Швеція) намагалися зберегти принципи політики добробуту через створення робочих місць у державному секторі. Така політика, на його думку, сумнівна стратегічно. На іншому полюсі – ліберальні держави добробуту, які здійснюють дерегуляцію і зменшення зарплатні, щоб залучити глобальні інвестиції у створення робочих місць з низькою оплатою праці. США, наприклад, відкрили кордони для низькооплачуваних працівників із країн «третього світу». У консервативно-корпоратистських моделях (Німеччина) надали перевагу

ліквідації робочих місць у непродуктивних секторах, зосередившись на стратегії безробіття і зростання, за якої інвестиції спрямовують у високопродуктивні підприємства. А це – шлях до розшарування суспільства [72, с. 30]. До таких режимів добробуту додаються ліберально-колективістські (лейбористські) – Велика Британія, Австрія. А. Сіарофф виокремлює «державу добробуту з пізньою активністю жінок», яка одночасно не заохочує жінок працювати і не підтримує роль жінок-домогосподарок (Іспанія, Швейцарія, Японія).

На думку П. Косонена, відповіддю на конкурентний тиск може бути дерегулятивна стратегія низьких ставок зарплатні, низьких соціальних виплат і нерівності або інвестування у політику добробуту, яка посилюватиме мотивацію працівника, сприятиме соціальній злагоді і підвищуватиме продуктивність. Із таким сценарієм не погоджується Б. Дікон, зазначаючи, що результатом обох стратегій буде розшарування робочої сили – глобальне і в межах однієї країни. До глибоких розмірковувань спонукає його висновок про державу добробуту за нинішньої глобальної капіталістичної економічної конкуренції: «Світова капіталістична економічна конкуренція, можливо, назавжди поклала край тим умовам, які породили всезагальні соціал-демократичні або консервативно-корпоратистські держави добробуту… Небезпека в тому, що ми стикаємося зі світом лібералізму й резидуалізму, успадкованої нерівності й низької зарплатні для багатьох. Тут можна висунути, принаймні, дві альтернативні стратегії забезпечення добробуту: 1) право громадян на певний дохід, що виплачується з конкретного соціального фонду (створеного на відповідному для країни рівні), на якому може ґрунтуватися гнучка нерівність; 2) лібералізм з гуманним обличчям, соціальний лібералізм із системою соціального забезпечення, що ґрунтується на оподаткуванні прибутків і власності заможних осіб» [72, с. 32]. Хоч би яку зі стратегій обрати для реалізації, фактом є усвідомлення її необхідності на наддержавному рівні під орудою наддержавних інститутів. На користь формування глобальної соціальної політики з наддержавною системою управління нею висловлюється і

З. Бауман: соціальну державу вже не вдасться зберегти в межах однієї окремо взятої країни (звідси відмова від патерналістської держави). В одній країні вже неможливо забезпечити громадянам безпечне й заможне існування, свободу особистості й загальних демократичних прав. Тепер ці найцінніші й важливі завоювання новітньої історії опинилися в небезпеці. Відвести загрозу може тільки підвищення взаємної відповідальності за долю людини (плюс гарантії гідного життя, безпеки, дотримання законності й демократичних прав) до рівня, на якому перебувають економічно найсильніші держави. Соціальна держава може вижити тільки у формі «соціальної планети», а демократія може уціліти винятково у всепланетному масштабі [19]. На шляху до такої держави доведеться розв'язувати багато проблем, оскільки наддержавні організації – від Світового банку і МВФ і до неурядових агенцій – діють на різних ідейних засадах і в протилежних напрямах і будуть головними акторами ідеологічної і політичної боротьби на аренах світової та національної соціальної політики.

Компромісною і адекватною сучасним умовам моделлю, яка може допомогти розв'язанню проблем світової економічної конкуренції і зумовлених нею соціальних труднощів, як вважає С. Перегудов, може бути концепція корпоративного громадянства. «Органічно включаючи норми і принципи доктрини соціальної відповідальності бізнесу, вона одночасно підкреслює важливість відносин, які соціально відповідальна корпорація встановлює зі структурами громадянського суспільства (глобального громадянського суспільства, його організаціями і рухами – некомерційними або неурядовими організаціями. – *О. П.*), партнерами по бізнесу та державою» [169, с. 98]. Спроможність цієї моделі значною мірою залежатиме від ролі й функціонування глобального громадянського суспільства. Про це також веде мову С. Перегудов, посилаючись на думку Е. Гідденса. Щоправда, більшість дослідників не впевнена у спроможності глобального громадянського суспільства взяти на себе місію, яку виконувало громадянське суспільство Заходу попередньої доби. С. Перегудов пояснює це тим, що в сьогоднішнього глобального громадянського суспільства відсутній «стратегічний політичний

союзник за типом соціал-демократичних партій, які змогли пробитись до влади і, спираючись на широку суспільну підтримку», побудувати «державу загального добробуту і партнерство між працею і капіталом». Якщо донедавна «головним виразником громадянських інтересів і «соціальним двигуном» змін виступали робітничий і профспілковий рухи, то сучасне громадянське суспільство як національного, так і глобального рівня такого ядра позбавлене» [169, с. 102]. Сучасні альтернативні рухи (екологічні, правозахисні, антивоєнні тощо), хоч і мають «мережеві спільноти» і потужну інформаційну підтримку, на думку С. Перегудова, навряд чи зможуть змінити неоліберальну модель глобалізації.

Корпорації, як зазначає С. Перегудов, з одного боку, не поспішають стати «корпоративними громадянами», їх рух до цього стану залежатиме від тиску на корпоративний бізнес громадянського суспільства, а з іншого, саме ТНК сьогодні переважно є ініціаторами розроблення в рамках дискусії про корпоративне громадянство кодексів корпоративної поведінки. Виконання соціального компонента цих кодексів контролюватиме авторитетний аудит із залученням представників громадянського суспільства. З цього приводу С. Перегудов зауважує: «Це цілком логічно, адже йдеться про долі глобалізації, і найдалекоглядніші представники корпоративного капіталу не можуть не відчувати ущербності й безперспективності для нього моделі, яка сьогодні превалює і яку він сам нав’язав світовому співтовариству. До того ж, усе очевидніші тупики, в які ця модель заводить глобалізацію» [169, с. 103]. Можна сподіватися, що поступова реалізація концепції корпоративного громадянства перетворить ТНК на «корпоративних громадян», а глобалізацію поверне з ліберально-ринкового напряму в соціально-ринковий.

Зміни в економічній і соціальній сферах суспільства мають глобальний характер, оскільки охоплюють усі соціальні спільноти світу, є глибинними, а тому їх слід трактувати як глобальні трансформації. Значно вплинули на набуття економічними і соціальними процесами планетарного масштабу інформаційні технології, що змінило характер економіки, яка набула помітних

ознак постсучасності. У постіндустріальних суспільствах це вплинуло на сферу праці й зайнятості, ціннісні орієнтири при виборі роботи, мотивацію, ставлення до менеджменту, а також несприйняття ієрархії та переорієнтацію з цінності колективу на цінності автономії індивіда. Інформаційні технології сприяли мобільності капіталу та інтеграції світових фінансових ринків, які, відірвавшись від реальної економіки, стали визначати економічні умови, процеси і політичну сферу. Відіграючи ключову роль у світовому розподілі капіталів, ринок світових фінансів впливає на уряди країн і наднаціональні інституції. Із цих явищ формується суттєва, а для слабких держав небезпечна тенденція державно-політичного характеру. Вплив фінансового капіталу на прийняття політичних рішень урядами країн актуалізує проблему національного суверенітету і автономії держави. Крім світових фінансів, найпотужнішими акторами на світовій арені є ТНК, операції яких визначальні у процесах економічної глобалізації, а діяльність відіграє значну роль у глобалізації фінансів, технологій, культури, поширенні військових технологій, тому має глобальні соціальні, економічні, політичні і духовно-культурні наслідки. Найвідчутніше впливає діяльність ТНК на політичні процеси, міграції (найнебажанішою з яких є елітна міграція – «відтік мізків») і руйнування національних соціальних систем. Сучасні міграції переважно економічні за структурою, що зумовлено мобільністю капіталу. У них більший географічний масштаб завдяки розростанню технологічної і соціальної інфраструктури. Тому в західноєвропейських країнах найвищий рівень поліетнічності, розвинуті неєвропейські громади. Економічна міграція впливає на соціальну та культурну, етнічну, демографічну і політичну сфери, що викликає занепокоєння урядів і не завжди позитивну реакцію суспільств країн-реципієнтів. Такі соціальні зміни мають конфліктний потенціал і потребують належного правового регулювання.

Діяльність ТНК деструктивно впливає на соціальні системи окремих країн, оскільки задля входження ТНК в них і надходження капіталу згортають соціальні програми, знижують соціальні податки, що вдаряє по державах

соціального добробуту. Ця діяльність збільшує нерівність усередині окремих країн і на міжнародному рівні. Із розгортанням у світі нової виробничо-економічної та фінансової структур це створює нову модель глобальної стратифікації, порушуючи питання глобального соціального регулювання, перерозподілу і забезпечення. Відбувається утворення національними соціальними системами глобальної системи: в умовах глобалізації реальністю стає втрата національною соціальною політикою незалежності, оскільки вона дедалі більше визначається всесвітньою економічною конкуренцією та соціальною політикою міжнародних організацій, а тому стає транснаціональною.

Глобалізація має могутній як позитивний, конструктивний, так і негативний, конфліктний, руйнівний потенціали. Головною її суперечністю є збільшення розриву між багатими найрозвинутішими країнами, що перейшли у стадію інформаційного суспільства (за термінологією Д. Белла), і країнами, що обслуговують ядро світосистеми. Причиною є нерівність в інформаційно-технологічних ресурсах, що збільшує економічну і соціальну прірву. А статус «периферії світу» спрацьовує як індульгенція на втручання в її політичні справи, іноді – із застосуванням військових засобів.

Жодна тенденція сучасного суспільного розвитку не проявляється ізольовано від інших, тому поширення будь-якого явища на загальний (глобальний) простір означає всебічний вплив на всі прояви людського буття. Глобалізація є провідною серед світових макротенденцій, формує якісно нову соціопланетарну реальність, яку вже неможливо осягнути засобами класичної (модерної) методології, послуговуючись категоріями «держава», «нація», «суверенітет», «національний ринок» тощо. Розуміння масштабу глобальних проблем і небезпек, які несе глобалізація, змушує замислюватись над здійсненням політики світового порядку, потреба в якій зростає в міру перетворення світового суспільства на єдину цілісність.

2.3. Глобалізм як ідеологія подолання системної кризи капіталізму

Тріумф ліберальної доктрини у процесі біполярних ідеологічних конфронтацій детермінував становлення західної моделі соціально-політичних і економічних змін у глобальних масштабах. Організація функціональної структури фінансового середовища, закономірності розподілу грошових активів, кореляція економічного сектору з державними інститутами – все це ознаки вільних ринкових відносин у межах ліберальної парадигми. Водночас нагромадження капіталу в умовах свободи економічної конкуренції та приватної власності спровокувало багаторівневу девіацію соціально-політичних ідеалів цієї ідеологічної матриці. Світова громадськість зіткнулася з необхідністю конструктивного реформування кризової економічної формації капіталізму та модернізації ідеологічного простору соціально-політичного середовища.

Актуальність цієї проблематики підкріплена дослідженнями відомих представників політичної науки в галузі ідеологічної трансформації соціально-політичної реальності. Глибинні теоретичні межі лібералізму сформовані Дж. Локком, А. Смітом, Дж. С. Міллем, Дж. Бентамом. У сучасних модифікаціях вони стали предметом вивчення Ф. Гайєка, Дж. Шумпетера, Дж. М. Кейнса, М. Фрідмана, Р. Нозіка, Ф. Фукуями, Д. Гелда. Напрацьований ними теоретичний потенціал структурує бачення ідеологічних моделей подолання наслідків інверсії соціально-політичного устрою ліберальної доктрини і кризи капіталістичної економічної формації, розкриває значення концептів «капіталізм», «неолібералізм» та принципи їх кореляції. Без цього не обійтися в аналізі функціональних меж «глобалізму» як ідеологічної доктрини; систематизуванні альтернативних теоретичних інтерпретацій мінімізації тиску негативних ефектів капіталістичної кризи на баланс глобальної соціально-політичної системи, проектуванні універсальної моделі модернізації ідеологічних змін у політичному, економічному та соціальному секторах та

аналізі праксеологічних аспектів реформаторських рішень акторів політичного процесу.

Еволюція ліберальної політичної думки сконцентрована навколо реалізації ключових принципів цієї ідеологічної матриці, покликаних конструювати соціально-політичну та економічну реальність на основі індивідуальної свободи, демократичного режиму і ринкової конкуренції у фінансовому секторі. Як результат, західний тип політичного процесу постає своєрідним симбіозом ідеологічних конфігурацій лібералізму з капіталістичною моделлю економіки. Синхронність політичної свободи і незалежності економічної конкуренції – еталон устрою західної соціальної реальності, обґрунтований теоретиком ліберального теоретичного напряму А. Смітом, який вважав, що кожна людина, яка не порушує законів справедливості, має цілковиту свободу задовольняти свої інтереси доступним їй способом, конкурувати своєю промисловістю і капіталом з промисловістю і капіталом будь-якої іншої людини, або групи людей. Ця теорія максимально обмежує втручання держави в економічні взаємодії соціальних структур, закріплюючи превалювання «свободи ринкової конкуренції [328, с. 10 – 20].

Тривалий процес імплементації ліберальних цінностей у соціальне буття і проектування незалежного від державного посягання ринкового устрою з інтенцією нарощування обсягів виробництва та накопичення фінансових активів деградував від ідеалістичних уявлень теоретиків цієї ідеології в бік дисбалансу соціально-економічного середовища. Деструкція фінансової структури, каталізаторами якої стали диспропорційність циркуляції капіталу в соціальному середовищі [371, с. 109], стагнація, викликана нераціональним використанням накопичених грошових коштів [359, с. 70], нестабільність банківської системи [351, с. 2 – 3], надмірності динаміки виробництва, пов’язаної із зменшенням споживчого потенціалу населення [352, с. 149 – 153], збільшення рівня безробіття [302, с. 55] інтенсифікували «кризу капіталізму» і «підірвала» авторитет принципів ліберальної ідеології. Регрес економічного сектору детермінував порушення соціального клімату, яке позначилося на рівні

соціальної стратифікації, спричинило асинхронність відносин політичної влади з приватним підприємництвом у процесі реалізації теоретичних побудов лібералізму.

Масштабність цього явища заснована на глобальності ліберальних конфігурацій соціально-політичного середовища досягнутих у результаті акселерації міжнародних відносин, нівелювання «протекціоністських» основ локалізації інформаційних потоків, фундаменталізації гомогенності політичного процесу на основі деструкції нонконформістських політичних конфігурацій соціалістичних ідей. Під тиском цих явищ постало питання позиціонування концептів «капіталізм» і «глобалізація» у функціональному інструментарії політичної реальності.

Глобалізація як інструмент уніфікації закономірностей соціально-політичного устрою асимілювала капіталізм у функціональну структуру економічного простору світового політичного процесу. Ліквідація територіальних обмежень сприяла інтеграції принципу свободи ринкових відносин у більшості країн. Наслідки цього – деформація ринкової організації фінансового сектору з подальшими проблемами соціально-політичної сфери, що супроводжувала кризу «глобального капіталізму» у світових масштабах. Розв’язання цієї проблеми вимагає концентрації зусиль навколо конструювання дієвих механізмів реформування цього економічного устрою і корекції дисфункціональних принципів ліберальної ідеології. Тенденція до занепаду ефективності лібералізму здатна дати імпульс до відродження нонконформістських ідейних парадигм, спрямованих на збалансування соціально-політичної та економічної галузей радикальним шляхом заміщення діючої ідеології альтернативною.

Більш помірним шляхом, що уникає глибинної ідеологічної трансформації, є реформування дефективних механізмів імплементації принципів лібералізму в політичну реальність, що спричинили тупикові результати і кризу капіталізму. Спроби точкової модернізації диспропорційних елементів ліберальної системи були здійснені під час «великої депресії» в

США. На основі припущень Дж. М. Кейнса, сформованих в економічну теорію «кейнсіанства», для подолання кризи використовували оптимізацію економіки шляхом регулятивного втручання держави в ринкові відносини та мінімізації індивідуальних свобод акторів фінансового сектору [373, с. 9].

М. Квієк, аналізуючи зв'язок університету і держави добробуту в сучасному світі, посилається на думки Е. Гідденса та В. Гатона з їхньої книги «Глобальний капіталізм» (2000 р.) і зауважує, що вони сходяться на думці про роль комунізму в підтримці існування повноцінних держав добробуту: «...комунізм, дарма що він провалився, мав один корисний наслідок: він тримав капіталізм у настороженому стані – тобто постійно нагадував йому, що той мусить мати людське обличчя». Подібну думку висловлює й Е. Гідденс: «Мабуть, соціал-демократія та кейнсіанська держава добробуту розвинулись завдяки тому, що перебували посередині між американським ліберальним капіталізмом і радянським комунізмом... принаймні до сьогодні не видно жодної дієвої альтернативи цьому поєднанню ринкової економіки з демократичною політичною системою, навіть попри те, що обидва складники мають значні обмеження й вади» [100, с. 109].

На думку гіперглобалістів, нещодавні історичні та політичні події започаткували нову добу в історії людства з докорінно новим, постнаціональним світовим порядком. Вони вважають, що крах комунізму в Східній Європі покінчив із добою націй-держав: модерність вимушено поступилась місцем глобальності, яка породила загальносвітові зміни в економіці і суспільстві. Досліджуючи їх, С. Стрейндж зауважує зміну балансу влади держави і влади ринку, стверджуючи, що «безособові сили світових ринків... тепер могутніші, ніж держави, яким мала б належати вирішальна влада над суспільством та економікою» [366, с. 4]. Ці нетериторіальні економічні сили, зазначає У. Бек, на відміну від територіально зв'язаних націй-держав, ведуть «нову гру за владу» – за власними правилами. За цих обставин все помітнішим стає перетікання влади й авторитету держав до інших організацій і об'єднань, локальних і регіональних органів. С. Стрейндж пояснює

перерозподіл влади і набуття іншими структурами легітимного авторитету в міжнародній економіці збільшенням асиметрії між суверенними державами у владі над суспільством та економікою. Влада всіх держав ослабла в результаті технологічних і фінансових змін та постання єдиної глобальної ринкової економіки. Деякі засадничі зобов'язання у ринковій економіці жодна держава вже адекватно не виконує: у міжнародній політичній економіці виникає вакуум і «безвладдя» [366, с. 14].

Аналізуючи погляди глобалістів, М. Квієк відзначає їх переконання в тому, що «держави всі разом поступаються своїми позиціями в системі власності й контролю над промисловістю, послугами й торгівлею як частиною державної політики» [100, с. 112]. Викладаючи їхні погляди, М. Квієк пише, що уряди держав добровільно поступаються своїми повноваженнями в цих сферах. На основі таких реалій С. Стрейндж робить висновок, що «невпинна інтеграція світової економіки через міжнародне виробництво змінила баланс могутності на шкоду державам і на користь ринків» [366, с. 45]. А тому держава стає «всього лише одним джерелом авторитету з кількох, до того ж із обмеженими повноваженнями та ресурсами» [366, с. 72 – 73]. Він звертає увагу й на те, що за таких метаморфоз держава не може вимагати від своїх громадян лояльності, вищої за лояльність до їх родини, фірми або політичної партії, бо нездатна виконувати свої зобов'язання перед ними. Тому із занепадом авторитету нації-держави і втратою прив'язаності до неї громадян постає і проблема ідентичності. Позбавлені зручностей універсальної опіки, громадяни вимушені самостійно вирішувати, як розподілити свою лояльність, що свідчить про повернення їм усієї повноти морального вибору та індивідуальної відповідальності за свій вибір.

Про значення падіння комуністичного блоку 1989 року для розгортання глобалізації та занепаду нації-держави говорить і З. Бауман у праці «Глобалізація. Наслідки для людського життя». Ця подія, за його переконанням, зруйнувала сприйняття світу як цілісності, утвореної двома блоками, і дала початок його новому стану, за якого світ «нагадує арену

розсіяних і несумірних сил». І якщо доба модерності несла ідею запровадження порядку в усіх сферах людського буття, то доба глобальності, за З. Бауманом, має стихійний характер, несе невизначеність і неконтрольованість. Такі зміни супроводжуються звільненням економіки від регулятивних втручань політики і політичного контролю, впливаючи на майбутнє нації-держави, яка перестає бути дієвим агентом. Більше того, «нації-держави дедалі частіше обертаються на виконавців та повноважних представників сил, котрі вони не мають шансів контролювати політичними засобами» [17]. Вивільнені з-під контролю держав і знепросторовлені економічні сили тиснуть і на державу добробуту, яка, як і нація-держава, приречена. Вивільнені від територіальних обмежень економічні сили відокремлюються від соціальних зобов'язань. Переміщуючись світом, компанії залишають конкретній місцевості наслідки своєї діяльності, адже «той, хто може вільно втекти із конкретної місцевості, може тим самим утекти від наслідків» [17].

Реалії сучасного глобального світу, на думку З. Баумана, руйнують усталені норми і принципи соціальної стратифікації, створюючи нову модель, в якій еліта ставатиме глобальнішою і мобільнішою, а решта суспільства – локально прив'язаною. Ці міркування близькі до поглядів С. Стрейндж про те, що люди зі стабільних політичних суспільств і з достатніми статками не мають наміру жертвувати життям або чимось іншим заради держави. Якщо їх не влаштовують умови перебування в рідній країні, вони змінять їх на кращі в іншій, оскільки національна лояльність втрачена. Подібною є думка Д. Родріка щодо нових соціальних кордонів. Він вважає, що в глобальному світі одну групу становлять умілі й мобільні люди, які процвітають на глобальних ринках, інші не мають цих переваг або сприймають поширення нерегульованого ринку як шкідливе для соціальної стабільності й усталених норм.

У книзі «Робота націй» Р. Райх веде мову про майбутній світ як про постнаціональний, оскільки впевнений, що трансформації змінять політику і економіку, зробивши їх безкордонними. Зв'язаними національними кордонами, вважає він, будуть тільки люди, що становлять громадян нації-держави.

Головним активом кожної нації стануть уміння й здібності її громадян [354]. Рівень їхнього життя все більше визначає спроможність вписатися в глобальну економіку. Найбільше шансів мають «символічні аналітики», здатні помічати і розв'язувати нові проблеми. Загалом Р. Райх, як і інші гіперглобалісти, зауважує ослаблення національної прив'язаності та відсторонення еліти від інших співгромадян. Враховуючи, що не тільки великі компанії, а й мобільні громадяни відриваються від своїх націй, гіперглобалісти вважають за потрібне переосмислити ідею громадянства в глобальну добу. А С. Сассен запропонувала ідею «економічного громадянства» глобальних економічних операторів, але не для індивідів, а для фірм і ринків.

Міркування гіперглобалістів вказують і на те, що сучасні соціальні перетворення впливають на перспективи колективної дії, які суттєво звужуються на користь індивідуальних ініціатив, а також змінюють характер і умови трудової діяльності, адже, як вважає Ж. – М. Гвегено, думку якого наводить М. Квієк, «поточні економічні трансформації знижують цінність простору й підвищують цінність людей... Ще ніколи раніше так не ганялись за компетентними працівниками, відтоді як компетентність стала об'єктом змагання на глобальному рівні» [100, с. 119]. Розкриває М. Квієк і погляди Гвегено стосовно «перспективи» політики: політичні пріоритети громадян опиняються в конкурентному просторі з іншими пріоритетами, які громадяни встановлюють за межами політики. Після завершення епохи нації-держави політика стає «другорядною діяльністю», а національні інтереси «опиняються під загрозою зникнення, позаяк у політиці вже бачать змагання приватних інтересів, які обстоює професійне лобі» [100, с. 120]. Погоджуючись з таким твердженням, М. Квієк зауважує: «парадокс глобальної доби полягає в тому, що населення загалом прагне й далі називатися нацією, одначе нації-держави вже не спроможні захистити своїх громадян від непевностей зовнішнього світу» [100, с. 120].

Ще один представник гіперглобалізму М. Албров у праці «Глобальна доба. Держава і суспільство за межами модерності» (1996 р.) веде мову про

глобалізацію як ґрунтовну суспільну трансформацію, а теперішній час вважає радикально відмінним від минулого. При цьому перехід від модерної доби до глобальної, на його думку, супроводжується втратою нацією-державою рушійної енергії, а тому і державі добробуту загрожує занепад. М. Албров зазначає, що глобалізація кидає виклик модерному проекту «об'єднання держави і суспільства», що суголосно із зауваженням Ж. – М. Гвегено про «смерть політики». Віддалення суспільства від проблем держави, ослаблення прив'язаності до неї М. Албров називає зниженням натхнення (уваги) до держави, яка втрачає свою дієвість у сучасних глобальних умовах. Альтернативу він бачить у новій моделі держави – «світ-державі», яка може стати реальністю після роз'єднання нації і держави і в якій нації-державі відводиться роль «скромної філії» [270]. Поряд із поняттям «світ-держава» дослідник застосовує поняття «глобальне громадянство» і «діяльне громадянство». Гіперглобалісти, які є критиками глобалізації (Д. Кортен, Р. Дж. Барнет і Дж. Кевено та ін.), переконані, що світом сьогодні правлять корпорації, які, використовуючи свої ресурси, послаблюють дієвість національних урядів. Через глобальні соціальні зміни світ опинився у безпрецедентній кризі владного авторитету, коли національні лідери втратили контроль над економічними справами.

Подальша еволюція підходів до визначення ефективних методів побудови економіки в рамках ліберальної ідеологічної доктрини призвела до реконструкції класичних канонів цієї понятєвої платформи і формування «неолібералізму» – програми модифікації політичних інститутів, економічного та соціального устрою під гаслом домінування вільного ринку в глобальному політичному процесі, заснованого на відродженні принципу «індивідуальної свободи» [318, с. 12; 337, с. 22]. Головною причиною деструкції ефективних капіталістичних механізмів, на думку теоретика цього напряму М. Фрідмана, стало втручання держави у фінансовий сектор: «Велика частина нових підприємств, націоналізованих державою, не змогли досягти своїх цілей... Державні заходи регулювання завадили, а не допомогли економічному

розвитку. Ми змогли подолати ці заходи тільки з причини виняткової плодючості ринку. Невидима рука стала більш ефективною для прогресу, ніж видима для регресу» [331, с. 119]. Цими словами він наголошує на ключовому принципі неоліберальної концепції функціонування економіки – саморегуляції за законами попиту та пропозиції. Аналогічний підхід до розуміння автономності ринкових відносин притаманний іншому представникові неоліберальної теорії Ф. Гайєку: «Люди вирішують своїми покупками і утриманням від покупок, що і ким має бути вироблено» [331, с. 113].

Реінсталяція фундаментальних основ лібералізму не стала дієвою панацеєю від дефектів капіталізму. Свобода ринку не ізолює економічний сектор від стагнації, зниження попиту і безробіття. Розв'язання цієї проблеми на основі ідеологічного принципу «індивідуальної свободи» можливе за умови оптимізації функціонування економічного сектора шляхом розширення просторових меж ринку з подальшим раціональним розподілом виробництва, підвищенням рівня попиту та ефективним регламентуванням кореляції політичної влади з економікою. У контексті цих перетворень постає нова ідеологічна платформа моделювання соціально-політичної реальності – «глобалізм». Семантична однорідність цього концепту з «глобалізацією» не ототожнює сутність функціональних аспектів понять. Глобалізм слід ідентифікувати як ідеологію із встановленою проекцією характерних принципів і методології, що дають змогу глобалізації бути інструментом реалізації теоретичного поля цієї проекції.

Американський дослідник М. Фріден, вивчаючи закономірності становлення ідеологічних структур, визначає три фундаментальні критерії, які відповідають утворенню самостійної ідеологічної матриці: 1) особливість ідейної платформи; 2) потенціал адекватної реакції на широкий спектр актуальних політичних проблем; 3) здатність генерувати дискурс ефективної концептуальної аргументації [365, с. 12].

Як ідеологія глобалізм покликаний подолати наслідки регресу соціальної реальності, розв'язати проблеми регламентації діяльності традиційних

політичних інститутів і модернізувати економічний сектор для ліквідації ефектів капіталістичної кризи. У межах методології боротьби проти викликів сучасного соціально-політичного середовища проявляється амбівалентний характер глобалізму, заснований на варіації ідеологічної архітектоніки цього концепту. Як результат, у понятєвому полі цієї ідеології виникло дві диференціальні категорії – «ринковий глобалізм» і «справедливий глобалізм» [365, с. 2].

Особливість теоретичної інженерії дає підстави змоделювати в рамках ідейної матриці глобалізму варіативні за своєю концепцією напрями моделювання соціально-політичної реальності. Об'єктами спотикання біполярних версій глобалізму постають: 1) розуміння значення глобалізації; 2) визначення природи соціально-економічного розвитку; 3) відповідь на питання про позиціонування політичної влади [365, с. 9].

«Ринковий глобалізм» – продукт асиміляції ліберальних принципів «індивідуальної свободи» й «автономності ринкових відносин» в ідеологічну структуру глобалізму. Цей ідейний механізм організації соціально-політичної реальності спрямований не на комплексну трансформацію реального стану речей, змодельованого раніше лібералістичними конфігураціями, а на часткову модернізацію соціально-політичних канонів.

Програму конструктивних заходів моделювання політичного процесу «ринкового глобалізму» складають з точковою корекцією політико-економічної сфери соціального буття (табл. 2.1).

Імплементація принципів ринкового глобалізму в соціально-політичний простір і економічний сектор детермінує інтернаціоналізацію господарської діяльності і стандартизацію норм соціальної ідентифікації політичного процесу. «Ринковий глобалізм» є продовженням інсталяції ідей ліберальної доктрини з орієнтацією на міжнародний простір.

Таблиця 2.1

Особливості ринкового глобалізму

РИНКОВИЙ ГЛОБАЛІЗМ		
Економічний сектор	**Політичний сектор**	**Соціальний сектор**
– лібералізація ринкових відносин у глобальному вимірі; – закріплення і стандартизація загальноприйнятих норм міжнародного фінансового поля; – централізація капіталу; – свобода підготовки трудових ресурсів поза державним контролем	– ослаблення протекціоністської політики держави; – закріплення за неурядовими організаціями та інтернаціональними корпораціями рівного з державами статусу міжнародних акторів; – інтенсифікація процесів вільного переміщення капіталу, товару, робочої сили	– нівелювання особливостей національного менталітету і норм поведінки, сформованих традиціями; – конструкція гомогенної культури і рефлексії політико-економічних процесів; – розвиток ефективних каналів комунікації; – стандартизація системи освіти

Потенціал цього ідеологічного напряму став об’єктом критики багатьох сучасних дослідників багато в чому через мобілізацію фундаментальних основ лібералізму і реінсталяції ліберальних принципів у глобальному соціально-політичному вимірі [305, с. 7; 13; 16]. За ринковим глобалізмом у їхніх напрацюваннях закріплено ярлик «контамінації» неоліберальних теоретичних основ і глобалістських ідеологічних принципів [305, с. 311]. Кумулятивний ефект від синтезу цих ідейних платформ породжує суперечливі закономірності кристалізації міжнародного авторитету транснаціональних корпорацій, нівелювання протекціоністського потенціалу суверенних держав і мінімізації можливості егалітаризму в міжнародних відносинах. Нерівномірна стратифікація політичних прерогатив і економічних активів формує потенціал домінування одних страт над іншими, обмежуючи розвиток периферійних економік. Підтвердженням владної диференціації міжнародної арени є

інтерпретація сучасного політичного процесу ідеологом зовнішньої політики США З. Бжезинським, який закріплює за «глобальними суспільними інституціями» (СОТ, Світовий Банк) ознаки «американського верховенства»: «Ми повинні розцінювати глобальну систему спеціалізованих організацій як частину американської системи. МВФ і Світовий Банк, можна сказати, репрезентують "інтернаціональні" інтереси. Насправді, вони більшою мірою контролюються США і їх походження приписується американським ініціативам» [364, с. 18].

Німецький дослідник У. Бек аналізує зловживання політичним авторитетом провідних акторів міжнародного простору, спрямовані на ліквідацію протекціоністського потенціалу національних держав. На прикладі здійснення інтервенцій, які регулюють соціально-політичні установки інших країн відповідно до глобальної стандартизації, У. Бек критикує механізми глобалізму: «У світовій системі слабких держав, яка пропагується і формується міжнародною політикою, вже ніщо не може перешкодити імперському зловживанню космополітичною місією» [22, с. 117]. Дефектом глобалізму, на його думку, є конструкція глобального громадянського суспільства без урахування національних особливостей законодавства і кодифікованих принципів соціальної взаємодії всередині окремих держав: «...в конфліктних ситуаціях права людини як громадянина світу будуть мати пріоритет над встановленими правовими нормами національно-державного суверенітету» [22, с. 114].

Зіставлення критичного аналізу фундаментальних основ «ринкового глобалізму» з реальними результатами імплементації ідеологічного контенту в соціально-політичному просторі ставить під сумнів потенційне вирішення комплексних проблем варіативних секторів соціальної екзистенції виключно в теоретичних межах цієї ідеологічної платформи. Інтернаціоналізація реконструйованих неоліберальних понять ідеологічними механізмами глобалізму мінімізує можливість подолання капіталістичної кризи. До того ж формування капіталістичного типу організації економіки відбувалося в

класичних рамках лібералістичної традиції, тобто в ідейній матриці частково реформованій «ринковим глобалізмом». Як зазначив американський економіст Дж. Стігліц, «глобалізм на сьогодні переоцінений» [305, с. 7].

Акцент цього висловлювання зосереджений навколо неоліберальних основ ідеологічних конфігурацій глобалізму. Альтернативним типом організації соціально-політичного устрою в ідеологічних межах глобалізму виступає «справедливий глобалізм» – доктрина системи громадянських інституцій об'єднаних ідеєю протиставлення процесу кореляції неолібералізму та глобалізму власної самостійної програми трансформації глобального простору. Нонконформізм дискурсу «справедливого глобалізму» полягає у відхиленні від неоліберальстського розуміння «розвитку» суворо в межах економічного зростання і вимірювання соціального благополуччя виключно матеріальними цінностями [365, с. 23]. Ідеологічна платформа «справедливого глобалізму» побудована на принципах превалювання різноманітності політичного процесу стосовно стандартизації, інтеграції соціалістичних механізмів в економічній сфері, домінування гуманізму в соціальному секторі та демократизації політичного простору (табл. 2.2).

«Справедливий глобалізм» інтерпретував під власну ідеологічну модель соціально-політичних конфігурацій варіативні концепції розуміння міжнародної реальності і здійснив презентацію власного проекту організації політичного процесу на засадах перманентної модернізації і сталого розвитку [365, с. 23 – 61]. Ця тенденція підтверджує повноцінність політичного погляду парадигми «справедливого глобалізму» на стан сучасного міжнародного простору, що закріплює самостійність концептуальної платформи напряму як ідеології, а не примітивної за ідейним наповненням, непослідовної риторики, спрямованої на критику неоліберальної глобалізації.

У межах неоліберального устрою глобального простору нонконформізм політичного дискурсу знаходить своє відображення у громадському русі під назвою «альтерглобалізм». Основою ідейного контексту цього напряму є не відмова від ринкової економіки загалом, а ліквідація європейсько-

американської ліберальної моделі соціально-політичного устрою [350]. Однак потенціал формування альтерглобалістських поглядів на проекцію політичного процесу в самостійну ідеологічну платформу відповідно до критеріїв М. Фрідена підлягає сумніву. Причинами цього є відсутність комплексної програми конструкції економічного, політичного і соціального вимірів міжнародного устрою, а також аналогічності більшості його ідей доктрині «справедливого глобалізму».

Нового сплеску актуальності в контексті певної хаотичності соціальної ідентифікації набуває політична теорія анархізму.

Розроблені ще у XIX ст. М. Штірнером, П. – Ж. Прудоном, М. Бакуніним принципи абсолютної свободи суспільства, деструкції авторитарності політичної влади і державної інституції, саморегуляції соціальних відносин [326, с. 20 – 34] знайшли продовження в сучасних реаліях. Яскравий представник ідеологічної реконструкції – американський політолог Н. Хомський, який веде мову про узурпацію політичної свободи суспільства в «курсі економічної експлуатації та соціально-політичного поневолення», здійснюваного більше транс-національними корпораціями, ніж державними інститутами [363, с. 186]. Проект реформування політичної реальності Н. Хомського полягає в перетворенні елітарної регламентації економічних відносин: «... вільне підприємництво – це соціалізм для багатих: суспільство оплачує витрати, а еліта отримує прибуток» [363, с. 187]. Каталізатором трансформації соціально-політичного устрою та економічного сектора може бути соціальна активність, заснована на раціональних інтенціях з метою загального егалітаризму.

Реставрація потенціалу «східної» альтернативи західноєвропейської однополярної політики в процесі становлення нових акторів міжнародного процесу супроводжується розробкою функціональної ідеологічної платформи на базі процесів відродження геополітичної «концепції євразійства». Зокрема, представник російської політичної думки О. Дугін спрямував зусилля на формування самостійної ідейної матриці, ґрунтованої на соціально-

філософському підтексті традиціоналізму, що регламентує політичний простір діяльністю сильної національної держави з централізацією політичної влади і відповідним консервативним інструментарієм організації економічного сектору [74]. Ця ідеологічна конструкція покликана збалансувати міжнародний політичний процес і, виступаючи противагою неоліберальній глобалізації, подолати негативні наслідки капіталізму.

Неоднозначність результатів імплементації ліберальних норм в економічну сентенцію соціально-політичної реальності детермінувала розбалансування міжнародного простору. Кодифікація в соціальній свідомості принципів економічної конкуренції, моделювання політичної культури, заснованої на цілковитій свободі індивідуальності й обмеженні потенціалу національної держави як регулятивного ресурсу суспільної взаємодії в рамках ринкової економіки інтенсифікували деформацію рівномірного розподілу фінансових активів і становлення багатьох економічних і соціальних проблем. У результаті поширення в міжнародному політико-економічному просторі ліберальних принципів абсолютної свободи ринкових відносин криза капіталізму досягла глобальних масштабів. У сфері соціально-політичного дискурсу стало актуальним позиціонування альтернативних ідеологічних платформ. На основі функціонального потенціалу теоретичної бази можна змоделювати проект універсальних ідеологічних цінностей, спрямованих на модернізацію соціально-політичної системи сучасності і подолання наслідків капіталістичної формації. Удосконалення політичного процесу має відбуватися синхронно в економічному, політичному та соціальному секторах. Сутність трансформації ґрунтується на балансі ідеологічного контексту процедури модернізації. Наприклад, деградація економічних показників, що відбувається в Європі, репрезентована під ярликом «фінансова криза». Насправді ця інтерпретація містить семантичну помилку: фінансові активи не зникли з європейського вільного ринку, а були сконцентровані в руках економічної еліти, що порушило їх циркуляцію ринковими каналами. Основа кризи полягає не в деструкції економічної стабільності і наростанні соціальних проблем, а в

системі, що їх спричинила. Тому стагнацію економічного середовища слід ідентифікувати з «кризою капіталізму» і починати реформування з корекції хаотичності ринкових механізмів та раціоналізації обігу фінансових активів у межах ринкових відносин.

Важливий етап збалансування політичного процесу – реконструкція політичного авторитету національної держави. Оптимізація функціонального потенціалу державного інституту в сфері регламентації ринкових відносин і моделювання правил конкуренції детермінує регулювання розподілу фінансових активів. Часткова приватизація державою стратегічно важливих підприємств та їх модернізація може сприяти забезпеченню робочих місць. Участь держави у виробництві повинна супроводжуватися диверсифікацією ринкового простору, що створить можливості для приватного підприємництва. Завдяки цьому держава запобігає надмірному росту владних прерогатив транснаціональних корпорацій і гарантує превалювання національних інтересів над інтенціями фінансової еліти. Важливі елементи цих процесів – високий рівень демократичної традиції всередині політичної системи та ефективні механізми контролю суспільства за діяльністю державних установ.

Формування демократії неможливе без високої політичної культури населення. Платформою політичних та економічних перетворень має слугувати громадянське суспільство. Важливий аспект ідеологічної модернізації суспільної структури полягає в моралізації соціальної взаємодії на основі трансформації принципу абсолютної індивідуалізації, перманентної конкуренції за фінансові блага в контексті ментального архетипу «мета виправдовує засоби» на модель справедливої, колективної співпраці.

У кожному разі «споживча» концепція організації міжнародної економіки загрожує швидким збіднінням природних ресурсів. В ідеологічних рамках абсолютної свободи ринкових відносин контроль над сировинною базою означає перехід її до рук транснаціональних корпорацій і приватних осіб. Економічна деградація детермінує деформацію політичного балансу і становлення широкого спектру проблем соціального характеру. Сучасний

політичний дискурс наповнений варіативними ідеологічними інтерпретаціями шляхів трансформації глобальної соціально-політичної реальності. На основі тенденції реінсталяції соціалістичних ідей, формування ідейної платформи «справедливого глобалізму», в умовах виникнення множинних суспільних рухів можна передбачити деструкцію дискурсу неолібералізму, а також реформування міжнародного соціально-політичного устрою та економічного сектора. Важливу роль у цьому процесі відіграватиме інститут держави, але вже на функціональній ідейній матриці нової ідеології.

Останні десятиліття XX ст. ознаменувалися подіями, які суттєво трансформували сучасну соціокультурну реальність. Йдеться про входження в життя суспільства новітніх інформаційних технологій, формування та поширення резонуючого типу світовідчуття й світосприйняття, зміну розстановки основних політичних сил і теорій. Якщо друга половина минулого століття проходила під знаком розвитку індустріального суспільства та ідейного протистояння лівих і правих ідеологій, то в його останньому десятилітті й на початку XXI ст. точиться боротьба традиційних держав і тих, що активно модернізуються, а також зміна акцентів ідейних дискусій та еволюція ідеологічних систем. Відбулося зближення і взаємопроникнення класичних ідеологічних доктрин і стрімке посилення впливу на суспільство «мозаїчних» ідеологій, спрямованих на розв’язання питань з конкретною проблематикою, таких як фемінізм, екологізм, неофашизм тощо. Особливість сучасного ідеологічного дискурсу – розгортання його в умовах, які утруднюють визначення ціннісного аспекту протистояння. Каменем спотикання в сучасних умовах постають наслідки технічного прогресу і глобалізація, інші соціальні проблеми включаються в ідеологічний дискурс, якщо вони є глобалізаційним утворенням.

Розглядаючи у такому ключі соціально-політичну модель сучасного суспільства, науковці стверджують, що соціум, який пережив у минулому столітті протистояння двох потужних ідеологій – лібералізму і комунізму, повернувся до нового протистояння, але вже глобального. Йдеться про

протистояння глобалізму і альтерглобалізму. При цьому зауважують, що глобалізм і альтерглобалізм не можна порівнювати з тотальними ідеологіями минулого, як і вважати основними ідеологіями сучасності. Радше вони є полюсами протистояння і конкурентної боротьби за суспільну свідомість.

Глобалізм можна розглядати як ідейний складник процесу глобалізації, форму політичної свідомості, вибудувану на принципах і цінностях неолібералізму, носієм якої є транснаціональна еліта, інституціалізована урядами розвинутих держав, ТНК, різними неурядовими організаціями (МВФ, СОТ, НАФТА, ЄБРР тощо), деякими політичними партіями. Певною мірою ідеологія глобалізму виникла як реакція суспільства на обмеженість можливостей існуючої системи, її невідповідність потребам і запитам соціально-економічного розвитку. Її ідеї, цілі, механізми і засоби виявили контраст між політикою минулих часів і її новим типом, характерними ознаками яких є «закритість» і національно-державний суверенітет та «відкритість» з орієнтацією на міждержавну взаємодію і мультикультуралізм.

Висновки до другого розділу

Сутнісні прояви глобалізації, культивуючись у різних ідейних, суспільно-політичних і наукових позиціях, що формують окремі школи і напрями дослідження, відтворюються у різноманітних теоріях, концепціях, моделях суспільного розвитку мегасоціуму. Консервативне мислення продукує негативне ставлення до глобалізації, її заперечення. Модернізаційна позиція пропагує позитивне, прогресивне сприйняття змін і пошук історичної перспективи, а неоліберальна ментальність орієнтована на поширення і поглиблення капіталізму як сутності глобалізації. Суперечності глобалізації дали потужний поштовх для кристалізації та посилення впливу низки ідейно-політичних течій, які в недалекому минулому мали обмежену підтримку соціуму – екологізму, комунітаризму, фемінізму – і стимулювали появу

антиглобалізму як ідейно-політичної течії, що синтезувала демократичні, ліві та альтернативістські ідеї.

Багато реалій свідчать, що сучасна глобалізація політики перетворює засади світового порядку, перебудовуючи традиційні форми суверенної держави і міжнародних політичних відносин. Поняття «суверенітет» за сучасних реалій не стає зайвим. Державний суверенітет бореться за своє визнання в нових формах політичних повноважень і зосередження влади. Сучасний світовий порядок доцільно розглядати як складний, конкуруючий і взаємопов'язаний устрій, в якому міждержавна система є елементом регіональних і глобальних політичних мереж, в лоні яких формуються політична влада і механізми багаторівневого управління. Однак, попри увагу науковців, суспільних і державних діячів до глобалізації як завершеного і загальновизнаного явища, її термінологічного визначення не вироблено. Причини – швидкоплинність обставин, мінливість умов сучасного розвитку, прояв усе нових її граней, неможливість фіксації однозначних фактів і сталих конструкцій. Звідси – різноспрямованість підходів у тлумаченні цього об'єктивного соціального процесу.

На сучасному етапі змінюються ідеологічні течії і розуміння самої ідеології, оскільки соціальну дійсність уже не можна пояснити за допомогою традиційних обґрунтувань, засобів і переконань. Відповіддю на виникнення нових викликів соціуму з боку природи, соціальної, гендерної і культурної нерівності тощо стають нові ідейні течії і рухи, які, на відміну від класичних ідеологій, ще не мають значної соціальної бази – цінність полягає у привернені уваги до наявних проблем, а також в ідейній і нормативній спрямованості, яка визначає вектор розвитку. Завданням при цьому має бути розроблення гармонійної, а не однобокої концепції розвитку. Оскільки ідеї рухають світ, то всупереч тезі про зникнення ідеології можна стверджувати, що ідеологія має майбутнє.

У глобалізованому світі нація-держава втрачає осьову роль у соціально-економічному розвитку нації. Відбувається переформулювання функцій

традиційної кейнсіанської держави добробуту, зокрема ревізія масштабів фінансування нею соціального сектора (демонтаж держави добробуту). Спостерігається вторгнення економічної раціональності й корпоративної культури у державний сектор. Глобалізація проявляється в експансії економічної раціональності й ринкової ідеології, встановленні примату економіки над політикою, громадським благом і колективними (соціальними) інтересами. Усе це свідчить, що неоліберальна, ринкова ідеологія застосовує до всіх сфер суспільного життя запозичені зі світу бізнесу механізми.

Значно вплинули на набуття економічними і соціальними процесами планетарного масштабу інформаційні технології, що змінило характер економіки, яка набула помітних ознак постсучасності. У постіндустріальних суспільствах це вплинуло на сферу праці й зайнятості, ціннісні орієнтири при виборі роботи, мотивацію, ставлення до менеджменту, а також несприйняття ієрархії та переорієнтацію з цінності колективу на цінності автономії індивіда. Інформаційні технології сприяли мобільності капіталу та інтеграції світових фінансових ринків, які, відірвавшись від реальної економіки, стали визначати економічні умови, процеси і політичну сферу.

Жодна тенденція сучасного суспільного розвитку не проявляється ізольовано від інших, тому поширення будь-якого явища на загальний (глобальний) простір означає всебічний вплив на всі прояви людського буття. Глобалізація є провідною серед світових макротенденцій, формує якісно нову соціопланетарну реальність, яку вже неможливо осягнути засобами класичної (модерної) методології, послуговуючись категоріями «держава», «нація», «суверенітет», «національний ринок» тощо. Розуміння масштабу глобальних проблем і небезпек, які несе глобалізація, змушує замислюватись над здійсненням політики світового порядку, потреба в якій зростає в міру перетворення світового суспільства на єдину цілісність.

У контексті цих проблем постає нова ідеологічна платформа моделювання соціально-політичної реальності – «глобалізм». Семантична однорідність цього концепту з «глобалізацією» не ототожнює сутність

функціональних аспектів понять. Глобалізм слід ідентифікувати як ідеологію із встановленою проекцією характерних принципів і методології, що дають змогу глобалізації бути інструментом реалізації теоретичного поля цієї проекції. Глобалізм включає три фундаментальні критерії, які відповідають утворенню самостійної ідеологічної матриці: 1) особливість ідейної платформи; 2) потенціал адекватної реакції на широкий спектр актуальних політичних проблем; 3) здатність генерувати дискурс ефективної концептуальної аргументації. Як ідеологія глобалізм покликаний подолати наслідки регресу соціальної реальності, розв'язати проблеми регламентації діяльності традиційних політичних інститутів і модернізувати економічний сектор для ліквідації ефектів капіталістичної кризи. У поняттєвому полі цієї ідеології виникло дві диференціальні категорії – «ринковий глобалізм» і «справедливий глобалізм».

«Ринковий глобалізм» – продукт асиміляції ліберальних принципів «індивідуальної свободи» й «автономності ринкових відносин» в ідеологічну структуру глобалізму. Цей ідейний механізм організації соціально-політичної реальності спрямований не на комплексну трансформацію реального стану речей, змодельованого раніше лібералістичними конфігураціями, а на часткову модернізацію соціально-політичних канонів. Імплементація принципів ринкового глобалізму в соціально-політичний простір і економічний сектор детермінує інтернаціоналізацію господарської діяльності і стандартизацію норм соціальної ідентифікації політичного процесу. «Ринковий глобалізм» є продовженням інсталяції ідей ліберальної доктрини з орієнтацією на міжнародний простір.

Альтернативним типом організації соціально-політичного устрою в ідеологічних межах глобалізму виступає «справедливий глобалізм». Нонконформізм дискурсу «справедливого глобалізму» полягає у відхиленні від неолібералістського розуміння «розвитку» суворо в межах економічного зростання і вимірювання соціального благополуччя виключно матеріальними цінностями. Ідеологічна платформа «справедливого глобалізму» побудована на

принципах превалювання різноманітності політичного процесу стосовно стандартизації, інтеграції соціалістичних механізмів в економічній сфері, домінування гуманізму в соціальному секторі та демократизації політичного простору.

Глобалізм можна розглядати як ідейний складник процесу глобалізації, форму політичної свідомості, вибудувану на принципах і цінностях неолібералізму, носієм якої є транснаціональна еліта, інституціалізована урядами розвинутих держав, ТНК, різними неурядовими організаціями (МВФ, СОТ, НАФТА, ЄБРР тощо), деякими політичними партіями. Певною мірою ідеологія глобалізму виникла як реакція суспільства на обмеженість можливостей існуючої системи, її невідповідність потребам і запитам соціально-економічного розвитку. Її ідеї, цілі, механізми і засоби виявили контраст між політикою минулих часів і її новим типом, характерними ознаками яких є «закритість» і національно-державний суверенітет та «відкритість» з орієнтацією на міждержавну взаємодію і мультикультуралізм.

РОЗДІЛ 3
СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ І ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ НЕОКЛАСИЧНИХ ТА РАННІХ ПОСТКЛАСИЧНИХ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ ТЕЧІЙ

3.1. Систематизація та осмислення ідейно-теоретичного потенціалу неокласичних політико-ідеологічних течій

Аналіз неокласичних ідеологій в умовах сучасної України актуальний теоретично і практично, оскільки українське суспільство надзвичайно вразливе щодо впливу ідеологічних новацій, які своїми змістовними й сутнісними домінантами торкаються усталених стереотипів поведінки, вкорінених у драматичній історії його бездержавного буття. Крім традиційного і досить неоднозначного індивідуалізму, притаманного народній свідомості, їй також властивий здоровий консерватизм, апелювання до здорового глузду, вибудованого на індивідуальному та загальнонародному досвіді. На тлі того динамізму, який визначає суспільне життя громадян України вже майже чверть століття, вкрай важливо адекватно вплинути на усталені мотиваційні домінанти свідомості, щоб не зруйнувати їх і водночас надати їй сучасного динамізму.

Класичні ідеології об’єктивно узгоджуються з таким стереотипним способом мислення. У цьому полягає одна з причин того, що український народ після репресій 30-х років XX ст. у значній своїй частині чи не найбільшою мірою, порівняно з іншими радянськими народами, сприйняв класичні положення комуністичної ідеології, особливо ідею про інтернаціональне братство «народів-братів» і «республік-сестер». Тим актуальнішим є завдання його ознайомлення з неокласичними ідеологіями, які б розмаїттям пропонованих ними ідей змогли надати необхідний для розвитку суспільства динамізм. Саме його не вистачило незалежній Україні для того, щоб продуктивно реалізувати економічний потенціал, про який ішлося у 1991 році

при підготовці до референдуму 01 грудня. Цілком очевидно, що керівництво країни не в змозі проявити політичну волю, якщо вона не знаходить підтримки у колективної волі народу, який і є носієм суверенітету. Основні форми реалізації постклассичних ідеологічних течій репрезентують неоліберальні, неоконсервативні, неокомуністичні, неонаціоналістичні та соціал-демократичні неомодерністські ідеології.

Неоліберальні ідеології. Ідеологія неолібералізму заявила про себе під час світової економічної кризи кінця 30-х років XX ст., а також після Другої світової війни, коли економіку необхідно було відновити в досить короткий термін. Неоліберальні ідеї були своєрідною реакцією на появу світової системи соціалізму, що спонукало капіталістичні країни, передусім США, до лідерства в політиці й економіці. Чільні представники цього напряму – Дж. Роулз, Р. Дворкін, М. Фрідмен, Ф. Гайєк, Г. Олсон, Д. Ешер, Р. Арон та ін.

Сутність ідеології неолібералізму – обґрунтування ідеї абсолютного домінування ринкових відносин у всіх сферах суспільного буття, у тому числі приватного. Для цього потрібно уявити економічні відносини між людьми як морально-етичні та ціннісні. Неолібералізм головну увагу концентрує на підході до людини як до істоти політико-економічної. З одного боку, як істота політична вона знаходить своє завершення, ще згідно з Арістотелем, у державі; з другого – могутність держави забезпечується розвинутістю й потужністю її економіки, що зростає на системі права, сутність якого полягає у функціонуванні його як міри справедливості, максимально наближеної до кожного індивіда. Звідси – одночасне спрямування життєдіяльності на створення суспільної ситуації, за якої розкриття творчого потенціалу насправді стає для нього морально-етичним імперативом.

Такий напрям існування й розвитку людини можливий в тому разі, коли вся система суспільних відносин конкурентно визначена. Звичайно, держава як політичний інститут, що виражає сутність людини, повинна створювати необхідні умови для справедливої конкуренції талантів і здібностей, щоб ті, хто програв у ній, мали змогу для достойного способу життя, а не того, що

домінував при зародженні ринкових відносин. Це знайшло відображення в розробці на засадах ідеології неолібералізму концепцій «держави всезагального добробуту», «соціально орієнтованої держави» і «патерналістської держави».

Загалом основними принципами неоліберальної ідеології можна вважати:

– активне, зі збереженням демократично-правових норм входження держави в систему ринкового життя суспільства – з політичного (конкуренція політичних еліт на виборах до представницьких органів) і економічного (держава також є суб'єктом конкурентних форм виробництва) поглядів;

– консенсусні й толерантні відносини між усіма суб'єктами політичного та економічного життя, чому має сприяти конкурентна система організації духовно-культурної сфери суспільства;

– максимально можливе сприяння створенню суспільства демократичної участі громадян в управлінні державою;

– формування плюралістичного типу суспільства як необхідної умови для вивільнення творчої енергії громадян.

Привабливість неоліберальних ідей у період після Другої світової війни дала позитивні наслідки. Адже суспільство загального добробуту в найбільш розвинених країнах, передовсім США, було побудоване за історично короткий період – до початку 70-х років XX ст. Свою роль відіграло й те, що в СРСР у 1961 році було прийнято програму побудови комунізму до 1980 року. Оскільки КПРС постійно пропагувала ідею суперництва двох систем і незаперечної перемоги комуністичної системи, побудованої на комуністичній ідеології, сумніватись в успішності неоліберальної ідеології було б необ'єктивно. Але не варто й перебільшувати значущість ідей неолібералізму. Це стосується насамперед надання конкурентним відносинам між людьми позитивного морально-етичного статусу. Можна навести й інші причини, дія яких призвела до критики ідей неолібералізму представниками інших ідеологічних течій, а також відходу від них деяких ідеологів, у тому числі Д. Белла і М. Фрідмена. Однак важливо те, що всі новітні ідеології породжені нетривалою конкретно-історичною ситуацією.

Неоконсервативні ідеології. Будь-яка ідеологія, щоб бути дієвою, повинна враховувати закон соціальної рівноваги, що, як і природно-фізіологічні особливості людини, вплив яких на суспільно-політичне життя обґрунтував В. Парето (ідейний предтеча неоконсерватизму), не дає їй змоги свідомо створювати екстремальні умови буття. Очевидно, ці та інші міркування сприяли появі ідеології неоконсерватизму, певною мірою спрямованої проти неоліберальних ідей як егалітарних.

Кількість активних людей, за різними оцінками, не перевищує 5–10 %. Більш успішні люди завжди викликають до себе заздрість менш успішних, а їх – 90 – 95 %. Держава, опікуючись усіма людьми у намаганні створити для них конкурентні умови життя, зіткнеться з негативними наслідками свого патерналізму: «слабкі» люди постійно будуть вимагати поліпшення умов свого життя, а «сильні» цілком справедливо вважатимуть, що це відбувається за їхній рахунок, бо джерелом державної допомоги є податки, яких успішні люди сплачують більше, ніж неуспішні.

Ідеологія неоконсерватизму якраз і зумовлена необхідністю пристосування класичних консервативних ідей до умов існування постіндустріального суспільства. «Держава всезагального добробуту» своїм патерналізмом породила кризові явища не тільки економічного, а й політичного характеру. Потрібно було перейти до «економної економіки», відмовившись від популістичних ідей, які зумовили сучасний кризовий стан у світі, що розпочався у США, а чи не найбільшою мірою проявився в Україні, в якій впливові політичні партії змагаються в егалітаризмі, не рахуючись із можливостями економіки та рівнем політико-правової культури населення. Зважаючи на це, неоконсерватизм найбільше проявив себе через критику неолібералізму в економічній і політичній сферах.

Соціально-економічні засади неоконсерватизму передбачають:

1) утвердження монетаристської моделі розвитку економіки замість реформістської, яка передбачає активне й надмірне, хоч не завжди ефективне

втручання держави у сферу економічних відносин суб'єктів матеріально-виробничої діяльності;

2) обмеження методів державного регулювання економікою, оскільки держава часто застосовує протекціоністські методи, гальмуючи вільну конкуренцію та об'єктивно спричинюючи прояви лобізму і корупції;

3) всебічне обстоювання необхідності розробки ефективних методів стимулювання ринкових відносин на засадах максимального сприяння розвитку приватного підприємництва;

4) перехід до практики «економічного реалізму» – постійного підтримання рівноваги між можливостями економіки та соціальними витратами.

Соціально-політичні засади неоконсерватизму передбачають:

1) побудову суспільства на демократичних засадах, провідна роль у прогресивному розвитку якого має належати еліті, передусім інтелектуальній, а не партійній;

2) максимальне сприяння з боку держави розвитку інститутів громадянського суспільства, зменшення при цьому державного впливу на всі сфери, які характеризують основні види його життєдіяльності;

3) обмеження свавілля бюрократії і всебічне сприяння якісному розвитку політичної свідомості, політичної культури та політичної участі громадян в житті країни, формування нових суспільно-політичних еліт на якісних критеріях;

4) оновлення політичної системи суспільства, яка повинна бути гнучкою у своїх щоденних діях, але не змінювати традиційні цінності, завдяки яким зберігається мир, спокій і злагода в ньому;

5) розробка і дотримання чіткої системи норм і правил, які регулюють взаємодію суспільства і природи, людини і природи.

Неоконсерватизм, як і неолібералізм, сприяв стабільному розвитку у багатьох країнах. Очевидно, що він, особливо його представники, які відійшли

від неолібералізму, подолав крайнощі, які завжди несуть небезпеку прийняття неадекватних характеру проблеми рішень.

Неокомуністичні ідеології. Своєрідними формами неокомунізму можна вважати ті моделі соціально-політичного й соціально-економічного розвитку, що реалізуються в Китаї, Північній Кореї, на Кубі. Раніше їх називали проявами ревізіонізму, догматизму чи опортунізму щодо класичного комунізму, представленого у творах К. Маркса і Ф. Енгельса. Нині їх потрібно розглянути неупереджено, оскільки монополія на розуміння сутнісного змісту теорії наукового комунізму, яку привласнювала КПРС, втратила сенс.

Ідеологію неокомунізму виклав у «Маніфесті неокомунізму» (2005 р.) В. Грибачов. За змістом цей документ є оновленою радянсько-російською версією комунізму, а не баченням тої його сутності, яке розробляли К. Маркс і Ф. Енгельс. Для них він був не так планом побудови безкласового соціально однорідного суспільства на принципах самоуправління (не управління з використанням держави як політико-владного примусового інституту), як «діяльно-енергійним принципом», засобами якого кожний досягнутий щабель розвитку людства розглядається як створення необхідних умов для подальшого розвитку людини як вільної індивідуальності «без будь-яких наперед заданих масштабів розвитку». Тобто, комунізм був одним із варіантів соціал-демократичної та ліберально-демократичної ідеології. Підтвердженням цьому є пропаганда ідеї марксизму В. Леніним як одним із творців РСДРП. Він же, як це не парадоксально, оновив його, створивши після взяття влади в Росії ВКП(б) Третій Інтернаціонал як Комінтерн.

Варіант комунізму, запропонований В. Грибачовим, має небагато спільного з класичною теорією комунізму, згідно з якою комунізм – інтеграція розвинених народів, еволюційно здійснювана під впливом передусім економічних чинників. Основні його положення окреслюють такі концептуальні горизонти:

1. Передбачають, що варіант комунізму в редакції В. Грибачова стане синтезом лібералізму, комунізму і традиційного суспільства. Вже в цьому

можна побачити застарілість положень автора «Маніфесту». Адже первісний общинний уклад взято як традиційний, сумірний «первісному комунізму», що близько і до специфіки російської ментальності. Це зауважував О. Герцен, опонуючи К. Марксу. Врешті К. Маркс у листі до Г. Плеханова і В. Засулич вів мову про специфіку можливої форми комунізму в Росії на основі общини.

2. Заперечують можливість еволюційної реалізації комуністичних ідей, оскільки такий шлях для Росії неприйнятний. У зв'язку з цим запропоновано «програму мінімум» – зміни до Конституції і накопичення в нинішніх ліберальних умовах значного адміністративно-фінансового ресурсу.

3. Допускають певну «вертикальну» відмінність між «общинами» як базисом неокомуністичного суспільства за різними критеріями, включно з відмінностями в рівні та якості життя. Але вона не буде принциповою, не породить антагоністичний тип конфліктів, оскільки, як стверджується, це буде мобільне, а не провінційне суспільство.

4. Прогнозують, що втілення ідей неокомунізму стане можливим на шляху створення своєрідного типу цивілізації, який охоплюватиме «присадибну урбанізацію», відновлення общини як самодостатньої у своїй виробничій та соціокультурній інфраструктурній потужності первинної клітинки суспільства. За таким (общинним) принципом житимуть і мешканці міст, яким не вдасться максимально врости в природу. У цій ідеї помітні запозичення з Е. Фромма, який вважав себе неомарксистом, пропонуючи розселення людей в невеличкі міста, в яких би людина не відчувала страху відчуженого буття.

5. Формулюють обіцянку «не переварювати» різні народи в сучасному «плавильному казані» чи побудувати «глобальний концтабір», а створити найкращі умови для їх самобутнього розвитку і самозбереження на основі створення новітньої «землі обітованої» як «втілення багатовікової мрії людства про рівність, братерство і справедливість».

Довіряти таким деклараціям не варто, адже в «Маніфесті» є і положення про обов'язковість «демографічного реваншу», тобто повернення до складу

Росії Криму й південно-східних регіонів України. Та й саме комуністичне суспільство В. Грибачов мислить «москвоцентрично», а не як братство і рівність суверенних народів-общин. Цим і зумовлена актуальність аналізу цієї ідеології вітчизняною політологією.

Ідеології неонаціоналізму. Класичний націоналізм як ідеологія в цивілізованих суспільствах ототожнюють із патріотизмом. Він передбачає створення єдиної політичної нації на основі трансформації етнокультурної свідомості в соціокультурну. Оскільки впродовж останніх десятиліть відбувся розпад імперій, які примусово об'єднували в одній державі різні народи, а політичні нації були лише де-юре, а не де-факто, цей розпад спричинив появу ідеології неонаціоналізму, не завжди тотожного у своїх змістових і сутнісних програмних пропозиціях класичній ідеології.

Національно-демократична (народно-демократична) ідеологія на етапі еволюційного, цивілізованого, ґрунтованого на політико-правових принципах, що органічно випливали з соціально-філософських вчень, становлення держав об'єктивно перейшла в ліберально-демократичну та соціал-демократичну ідеології. Якщо процес національно-демократичного самоствердження «прискорювався згори», національно-демократична ідеологія в деяких країнах переростала в етнокультурний, навіть етнобіологічний націоналізм. Є підстави називати його неонаціоналізмом, який намагається ідеологічно обґрунтувати ідею особливих прав конкретних народів у формуванні економічного, політичного і духовно-культурного життя суспільства. Адже для ідей національної зверхності у країнах, де націю розуміють як соціокультурне об'єднання громадян в єдиній державі, немає підстав. Всі вони окремо, як і в межах міжнародних політичних організацій, керуються статутом ООН і нормами міжнародного права як права політичного, а не етнічного. Ці тенденції були помітні і на етапі створення Європейського Союзу, зумовленого намаганням лідерів держав зберегти національно-політичний статус, оскільки про будь-яке етнокультурне приниження чи обмеження не йшлося – таких проблем просто не існувало. Якщо ж вони й виникали, то для їх погамування є

солідна політико-правова основа, яка унеможливлює підняття етнічних проблем до дій на засадах жорсткого націоналізму. Засторогою на шляху будь-якого етнополітичного, етнокультурного чи державно-політичного правового обмеження є консенсусне ухвалення всіх рішень.

Це не властиво пострадянським країнам, у яких найсильніше розвинулась ідеологія націоналізму, на що є об'єктивні підстави: тривале культивування в них ідеології «старшого братнього народу», який виконує стосовно «молодших братніх народів» історичну місію; побудова суспільства не на правових, а на моральних принципах; насаджена потужною цілеспрямованою державною пропагандою віра «народів-поводирів» у свою зверхність і місіонерську роль.

У багатьох постсоціалістичних країнах декларують, як це простежується в російському варіанті неокомунізму, єдність із демократичними, ліберальними і соціал-демократичними цінностями. Однак відкидання еволюційно-просвітницького шляху втілення в суспільне життя обраних ідей на користь революційного, включно зі збройним «захистом співвітчизників», не дає підстав для довіри. Це чітко проявляється в ідеологічних концепціях представників донедавна «керівних» народів – Сербії, Росії. Значні проблеми із входженням до НАТО та ЄС мала Румунія, в якій досить впливова ідея «Великої Румунії». У деяких цивілізованих країнах, перенаселених іммігрантами, час від часу виникають конфлікти на етнічному ґрунті, які живлять націоналістичну ідеологію в її шовіністичному варіанті.

Націоналізм як ідеологія не має серйозних політичних, економічних, соціокультурних підстав для прояву в країнах Західної Європи, США, Канаді. Навіть сепаратистські рухи розгортаються в контексті національно-демократичної ідеології. Такими є намагання франкомовного Квебеку здобути державну незалежність. В Іспанії баскський сепаратизм досяг націоналістичних проявів через етнопсихологічні особливості темпераменту. Подібні енергії живлять прагнення Північної Ірландії об'єднатися з Ірландією, вийшовши зі складу Великої Британії.

Народно-демократична ідеологія в часи перебування України в складі СРСР, в якому панівною була комуністична ідеологія, не розвинулася до цивілізаційно-правового політичного рівня, тому після розпаду країни не набула належного поширення й розуміння в народній свідомості. У зв'язку з цим ідеологія націоналізму властива країнам, що втратили імперський статус: Росії і Сербії. Йдеться не про впливовість там націоналістичних партій, а про перейнятість майже всіх політичних сил націоналістичними ідеями, публічними глашатаями й виразниками яких, якщо взяти Росію, є клуби «за політичними інтересами».

За своїм змістом і сутнісною спрямованістю російський варіант неокомунізму є полярною протилежністю неонаціоналізму. Це ілюструє одна з ідеологічних течій націоналізму, що зближує його з національно-демократичною ідеологією, варіант якої визнавали в СРСР як ідеологію народної демократії. Її автор М. Зірниця наводить такі її положення: створення рідної держави в етнічному сенсі задля збереження самобутньої у всіх позитивних аспектах культури народу, а не задля любові до державних чиновників; подолання в народу неповаги до народів-сусідів, визнання за ними права на властиву їм самоідентичність, відмова від «інтернаціоналістських химер»; усвідомлення народом своєї самобутності як умови формування «цивілізованого націоналізму» – суб'єктно спрямованої самосвідомості, своєрідного модусу «розумного егоїзму», але не егоцентризму; визнання еволюційного шляху розвитку народної держави на засадах розумно-вольової, а не емоційно-вольової діяльності, передусім просвітницької.

Соціал-демократичні неомодерністські ідеології. «Чистої» ідеології не існує з різних причин, оскільки в духовній сфері неможливі просторово-часові виміри змісту її продуктів, які за своєю природою мінливі, бо завжди є продуктом певних історичних умов. Як продукти певних людей ідеології еволюціонують разом з властивою їм самосвідомістю. Помітно ілюструє це репрезентування одними і тими самими вченими різних (ліберально-демократичної і консервативної, комуністичної і націоналістичної) ідеологій.

Соціал-демократична ідеологія, проголошуючи принципи свободи, солідарності, справедливості та рівності, становить досить мобільну форму соціально-філософської, політико-правової, морально-етичної свідомості. У зв'язку з цим її правомірно вважати своєрідним духовним світоглядно-методологічним фундаментом стосовно інших ідеологій та ідеологічних течій. Справді, всі вони, хоч і різною мірою, сповідують зазначені в ній принципи.

Соціал-демократична ідеологія зазнає модернізації й оновлення на шляху поглиблення розуміння її компонентів у мінливих економічних, політичних, соціокультурних умовах. Обравши визначальними ідеї рівності, свободи, солідарності, справедливості, суб'єкти цих цінностей поставили себе в дуже складну й відповідальну ситуацію, адже визначити значення таких важливих категорій неможливо. Істина як категорія пізнання визначається як донька часу, тому потрібно бути постійно сучасними, гнучкими й готовими до внесення необхідних змін у виплекані теоретиками ідеологічні вчення, а також до змін програмних стратегічних і тактичних завдань і цілей, форм і методів безпосередньої роботи в суспільстві.

3.2. Основні форми реалізації ранніх постласичних політико-ідеологічних течій

Інтенсивний динамізм процесів, які утворюють основний зміст сучасного людства як єдиного суб'єкта історичного розвитку, унеможливлює осмислення його в єдиній концептуальній парадигмі. Тому в останні десятиліття оформилися ідеологічні течії, які намагаються реагувати на соціальні зміни певними пропозиціями щодо вирішення проблем, які ці зміни породжують. Цим зумовлені і зміни методології дослідження соціальних процесів. Насамперед це стосується синергетичного методу, який дає змогу дослідити мінливі соціальні зміни (флуктуації) під впливом біфуркаційних збуджень, у категоріях «порядок» і «хаос» за співвідношення 4:1, коли, як вважають,

система залишатиметься у стані соціальної рівноваги. Це відповідає класичному позитивізму, на принципі якого «порядок як ціль» та «особливому» законі «що недосконаліша наша здатність наукового передбачення внаслідок наростання складності явищ, то обширнішим і різноманітнішим стає наш вплив на них» виникли і продовжують виникати різні методологічні й суспільні постідеології. Наведений закон свідчить про важливість для суспільних наук, передусім політології, представляти свої узагальнювальні ідеї як наскрізно історичні. Зазначене спонукає до осмислення, поряд з неокласичними ідеологіями, ранніх постклaсичних ідеологічних течій (лібертаризму, комунітаризму, ідеології «нових правих», фемінізму, релігійно детермінованих та ін.) як своєрідної альтернативи класичній та неокласичній політичній свідомості.

Ідеологія лібертаризму. На тлі становлення конкурентних умов життя людини посилюється потреба вияву кожною людиною максимально можливої для неї активності. Лібертаризм якраз і є відповіддю на напружений характер життя в розвинутих країнах. Він пропагує розгляд крайніх форм індивідуалізму як адекватної відповіді на сучасне конкурентно-ринкове суспільне середовище, для чого потрібно йти шляхом деетатизації суспільства, щоб створити в ньому майже необмежену свободу ринкових відносин.

Це означає, що мораль має поступитися праву як ученню про свободу вибору людиною напрямів і умов свого розвитку. Характеризуючи цей ідеологічний напрям, українські вчені В. Бабкін і В. Горбатенко зазначають: «Специфіка лібертаризму полягає, зокрема, в тому, що в ньому відсутній притаманний природно-правовим проявам дуалізм одночасно діючих систем – “правильного” і “неправильного” права. Цей підхід заперечує притаманне легізму заперечення існуючого природного права. Лібертаризм виходить з принципу, що, тільки будучи формою виявлення об’єктивно існуючих властивостей права, закон стає правовим явищем, набуває офіційної форми визнання, конкретизації й захисту» [14, с. 223].

Лібертаризм обґрунтовує ідею первинності права людини на свободу, більш характерну для визначення її сутності, ніж її як політичної істоти. Звідси – ідея про мінімум свободи в тому сенсі, що має бути забезпечене право на вільне входження і вільний вихід із будь-якого співтовариства як форми політичного (громадського, колективного) об'єднання. Класичні форми політизації людини, якими є приватна власність і особиста недоторканність, – лише умови для забезпечення такого деетатизованого, але правового існування людини. Держава як ядро політичної системи суспільства, попри всі демократичні норми, має примусову функцію. Лібертаризм вважає це архаїзмом: людина має право на добровільне входження в ті чи інші політичні співтовариства, включно до права на вільний вихід із них, адже неможливо, щоб вона не входила до якогось політичного організму. У цьому вбачається політичний сенс права, яке ще Арістотель охарактеризував як міру справедливості.

Класики політичної філософії Ш. Фур'є, К. Маркс, Л. Фейєрбах надавали пріоритет праву над мораллю як засобу політизації людини, оскільки воно виконує свої обіцянки, а мораль як прояв «безсилля в дії» нездатна здійснити це. Усвідомлення цього важливе для з'ясування ролі всіх ідеологій у процесі сучасних соціальних змін, адже людина, особливо в екстремальних й інтенсивних умовах свого сучасного буття, досить емоційно реагує на невиконані обіцянки. Тому А. Швейцер стверджував, що «людина з чистою совістю є витвором диявола», а Л. Фейєрбах обстоював думку про те, що мати совість означає мати «нечисту» совість, завдяки якій людина здатна до політичної соціалізації. В Україні майже всі провідні політики пропагують себе як носіїв «чистої» совісті, що породжує проблеми побудови громадянського суспільства та правової держави.

Ідеологія лібертаризму, справедливо критикуючи наявність у держави певних форм примусу, що обмежують прояви особистісної свободи заради зміцнення народної єдності, виступає як реакція активних людей, передовсім із середовища дрібних приватних власників, й у такому радикальному вигляді

постає як крайня права політична доктрина. Тому головні ідеологи лібертаризму, серед яких Ф. Гайєк, критикують державу як захисницю демократії, що робить ставку на народну більшість, а не «вільних підприємців». У цьому також є сенс, адже патерналістські функції держави не зовсім справедливо «експлуатують» активну частину суспільства. Таким є вічний конфлікт інтересів, який на рубежі тисячоліть набув гострих форм, оскільки постколоніальні країни вимагають від колишніх метрополій «ділитися» прибутками, а така допомога здійснюється за рахунок творчо-продуктивного населення розвинутої країни.

Ідеологія комунітаризму. Поширена в західних країнах ідеологія комунітаризму розвиває визначену К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Німецькій ідеології» сутність комунізму як «виробництво (продукування) самих форм спілкування», адже людину творить мова саме як засіб комунікації. Ідеологія комунітаризму проголошує існування суспільства через адекватні людським душевним і духовним потребам форми соціальності, в яких би вони знаходили самих себе, не розчиняючись при цьому в них і не втрачаючи власного обличчя [11].

Розробниками політичної філософії комунітаризму є М. Сандел, М. Волцер, А. Макінтайр і Ч. Тейлор, які впродовж останніх двох десятиліть XX ст. створили своєрідну ідеологічну школу соціально-політичної думки. Головними її ідеями є: критика сучасного постіндустріального суспільства (без поділу його на соціалізм та капіталізм) як побудованого на конкуренції, а не на засадах братерства і солідарності між людьми; заперечення будь-яких головних політичних ідеологій сучасності як таких, що не сприяли досягненню головної мети – всебічного розвитку людини, а лише породили і породжують нові проблеми; обґрунтування універсальної значущості обраного ними ідеалу солідарного братства між людьми.

Прихильники комунітаризму вважають, що сучасні дискусії у сфері суспільно-гуманітарних наук не мають раціональних підстав, оскільки їх учасники більше апелюють до емотивно-вольових методів їх проведення та

довільно обирають аргументи для того, щоб радше нав’язати свою думку іншим або ж здійснювати маніпуляцію свідомістю суспільства, використовуючи його демократичні інститути, ніж досягти об’єктивної істини, засобами якої тільки й можна розв’язувати його проблеми.

Комунітаризм виходить з того, що на суспільство впливають соціальні фігури – публічні люди, які, проте, не обговорюють проблему власного соціального статусу. Вони є типологічними конструкціями суспільства, в сучасних умовах це фігури Естета, Менеджера і Терапевта. Естет в останнє століття трансформувався у Споживача, Менеджер виріс із прусського Офіцера, а Терапевт – зі Священика. Вони усвідомлюють себе та сприймаються іншими людьми як необхідні елементи соціального життя, функція яких полягає у прагненні досягти консенсусу з будь-ким. Цінністю є не так істина, як досягнення успіху в будь-якій сфері суспільної життєдіяльності. Не існує жодного раціонального аргументу, який зміг би подолати установку на пріоритет засобів над цілями в будь-якій сфері суспільного та індивідуального буття. Домінантою став імператив «я хочу», який проник у методологію суспільних дисциплін. Про співвідношення індивідуального і колективного, суспільного ведуть мову всі ідеології, але ніхто не протидіє пануванню в суспільстві зазначених соціальних фігур.

Досить привабливим є заклик до тотальної критики всіх ідеологій для того, щоб звільнити людину як особистість від її визначень інституціалізованими державою суспільно-гуманітарними вченнями. Однак альтернатива суспільно-громадській сутності людини неможлива. Дослідження природи людини має бути адекватним її універсальній сутності. Проблема – в якому ракурсі досліджувати людину: як особистість, що також є «ідеальним типом» (М. Вебер, якого нещадно критикують комунітаристи), чи як «соціальну фігуру», змістивши увагу від теоретичного дослідження у простір емпіричного. Коли в теоретико-аналітичному пізнанні йдеться про людину, це зовсім не означає, що його зміст стосується кожного емпіричного індивіда, кожної людини. Тому пропонувати ідеї вселюдського братства означає те ж саме, що

інституціалізувати людину без її згоди. В емпіричному житті братства як форми спільнот виникають на основі не раціональної ідеї братерства, а почуттів. Тому критичні стріли комунітаризму проти всіх ідеологій і владно-управлінських структур держави також є новою конструкцією соціальної фігури.

Ідеологія «нових правих». На противагу руху «нових лівих», який розвинувся в Європі наприкінці 60-х – на початку 70-х років XX ст. і з особливою силою проявився у Франції у 1968 році, на межі другого і третього тисячоліть помітне місце в суспільно-громадському житті посідають ідеологічні, насамперед молодіжні, течії «нових правих». Вони виступають як альтернатива класичним і постклассичним правим – лібералізму, неолібералізму, націонал-демократизму, консерватизму, неоконсерватизму та ін.

Українські «нові праві» – це рух, що розвинувся на основі національно-демократичної ідеології, але радикалізував її, взявши за мету побудову національної держави на основі етнокультурних ментальних особливостей українців. Для такої постановки питання є певні підстави, оскільки національна самосвідомість українців перебуває в процесі становлення і ще не може бути успішною державотворчою силою. З іншого боку, конституційне визначення має таке формулювання: «Український народ – громадяни України всіх національностей». Зважаючи на домінування в пострадянській свідомості громадян комуністичних інтернаціональних стереотипів, така позиція сприймається як націоналістична, але не в патріотичному, а в негативному значенні. Для цього є певні підстави, зумовлені окремими ксенофобськими заявами лідерів «нових правих».

У Європі ця ідеологія також має певне поширення як форма неоконсерватизму та альтернатива руху «нових лівих». За світоглядно-практичну парадигму представники молодіжних груп у багатьох країнах взяли героїчний дух міфології, активно виступають проти християнства як релігії слабких духом, що сприяла зародженню егалітаризму, комунізму і лібералізму. Тому цей рух іноді пов’язують із неофашизмом, хоч його практика не зовсім така. «Нові праві» – це неформальні об’єднання, що критикують класичні праві

ідеології за властивий їм тоталітаризм і провіденціалізм, а також сповідують європоцентричні цінності, засновані на героїчному минулому, язичницькій суспільно-духовній практиці. Це дає підстави вважати їх ідейними послідовниками Ф. Ніцше, хоча героїку античної доби позитивно сприймало багато видатних мислителів.

Ідеологію «нових правих» розробляють філософи, культурологи, політологи, які не просто героїзують архаїчне минуле, а намагаються знайти в ньому суб'єктні вольові енергетичні потуги, яких, на їхню думку, не вистачає сучасності. Для її модернізації потрібно: мати сильне бажання дистанціюватись від сучасних суспільних цінностей, відмовитись від моральних і духовних зв'язків із ними; досягти на цій основі метаполітичного результату, створивши ідеологічну і моральну силу, здатну зайняти більшість у законодавчих органах влади для здійснення сучасного ренесансу греко-римської античної культури, як це вдалося здійснити державі Ізраїль; надати суспільної цінності архетипам, які визначають людську поведінку і об'єднують не абстрактно-теоретичними постулатами, а спільністю інтуїтивних почуттів, первинних імпульсів, на яких у давнину створювались етнокультурні й етнопсихологічні общинні об'єднання, здатні забезпечити «глибинну всеєдність Буття»; відновити первинні релігії як рідні, спроможні відродити почуття сакральності, надати їм статусу сакральних цінностей, які не потрібно сакралізувати раціональними зусиллями [13, с. 3 – 11].

Інтегруванню архаїчних цінностей у сучасну добу може прислужитися метод «нюансової деміургії» – активного пізнавального пошуку, здійснюваного над текстами в жанрі фентезі, де діють героїчні персонажі, здатні не лише мріяти, а й творити чудесне. О. Лосєв визначав міф як «магічну історію власного імені людини», як «героїку власного імені». Звідси походить схильність «нових правих» у політичному сенсі змінювати не устрій, а осіб, неспроможних реалізувати проголошувані ними цілі. Приклади героїчних людей дають суспільству письменники: творячи персонажів, вони апелюють до

власної героїчної інтуїції, що потрібно використовувати в політичній практиці, добираючи лідерів нації.

Ідеологія фемінізму. Суспільний інтерес до відносин між чоловіком і жінкою давній, як людська історія. На різні аспекти звертали свою увагу ще Платон і Софокл. А Крістін де Пісан (Христина Пізанська) у творі «Книга міста жінок» (1405 р.) торкнулася теми, актуальної для раннього і важливої для сучасного фемінізму, – права жінок на освіту й участь у політичному житті. Такі ідеї відображають запит суспільства на зміну владних відносин. Різні види цих відносин пронизують і структурують усі сфери людського буття: політику, культуру, освіту, роботу, родину, – визначаючи роль і місце кожного індивіда та закріплюючи за кожним керівний або підлеглий статус. Домінантну роль і тепер зазвичай відводять «сильній» половині людства, що спричинено патріархальною структурою суспільства, закоріненість якої зумовлена споконвічними традиціями, стереотипами і соціальною практикою. Відвойовування жінками рівності у правах і можливостях чоловіки розглядають як приниження чоловічої гідності, сили і здібностей. Водночас відома істина, що справжнім якісним показником рівня цивілізованості та культури суспільства є рівність прав чоловіка і жінки в усіх сферах життя, інакше воно є хворим. Тобто рівноправ’я між чоловіками і жінками є показником реальної демократії в суспільстві. Як зауважує О. Ярош, «важливою складовою становлення демократї є гендерна демократія, яка утверджує громадянські, політичні і соціальні права людини без дискримінації статі. Основою гендерної демократії є принцип рівної та рівноцінної громадянської гідності чоловіків та жінок, відповідно до якої стосовно кожного з них має бути встановлена соціальна справедливість. Вона виступає як внутрішній принцип, що пронизує всю систему реальної демократії в суспільстві» [268, с. 64].

Питання «здорового» суспільства в цьому контексті злободенне, бо навіть із досягненням рівності з чоловіками в громадянських правах і їх законодавчим закріпленням жінки не стали щасливими і не відчули необхідну рівність. У чому причина цього, як відбувається «оздоровлення» та «окультурювання»

суспільства, які характеристики і особливості має сучасний фемінізм – ці питання надзвичайно актуальні.

Загальновідомо, що зародження фемінізму починається з часів Французької революції і Просвітництва, пов'язане з вимогами природних, політичних і освітніх прав для жінок. Однією із перших висвітлила ідеї і цілі фемінізму англійка Мері Воллстонкрафт у праці «Захист жіночих прав» (1792 р.). Передувала їй продиктована французькою феміністкою Олімпією де Гуж у 1791 році «Декларація прав жінки і громадянки». Мері Воллстонкрафт обстоювала рівні права жінок на освіту, в якій вбачала джерело особистісності. Започаткована нею інтелектуальна спадщина і суспільна історія фемінізму представлені роботами Персі Біші Шеллі «Визволений Прометей» (1820 р.), Керолайн Нортон «Природне право матері на опікування своєю дитиною» (1837 р.), Маргарет Фулер «Жінка в дев'ятнадцятому столітті» (1845 р.).

Завдяки фемінізму зброєю у боротьбі за емансипацію жінки став розум, спрямований проти ототожнення її виключно з жіночою природою та сексуальними функціями і здібностями. Так, Д. С. Мілль у трактаті «Підлеглість жінок» (написаний у співавторстві з А. Тейлор у 1861 р., опублікований у 1869 р.), протиставляючи «розум» «інстинкту», прагне суспільства, заснованого на раціональних принципах. Розум, доводить він, потребує скасування відмінностей у ставленні до різних статей разом з іншими «випадковостями народження». Надання жінкам рівності в громадянстві і громадянських свобод у соціальній сфері сприятиме глибшій трансформації суспільних відносин між статями [75, с. 422]. Різні аспекти цих відносин розкривали Ш. Фур'є, А. де Сен-Сімон, Р. Оуен, Ф. Енгельс, К. Маркс, З. Фрейд та ін. Провідною у їхніх розвідках була ідея про необхідність судити про чоловіків і жінок не за статтю, а за особистістю. Важливими для тогочасного феміністичного дискурсу є п'єси Г. Ібсена, роботи Вірджинії Вулф, Елліс – Сари Стікні, Амалії фон Кречман та ін. До інтелектуальної спадщини того періоду Соломія Павличко зараховує і видатну роботу Сімони де Бовуар «Друга стать» (1949 р.), вважаючи, що саме вона знаменувала завершення

першої хвилі фемінізму [159, с. 19]. Ці праці заклали ідеологічні підвалини фемінізму у європейській культурі.

Як політичний термін фемінізм (лат. femina – жінка) виник на початку XIX ст. і означав загальну назву широкого руху за зрівняння у правах жінок з чоловіками. Його «винайдення» приписують французькому теоретику соціалізму Ш. Фур'є, а дехто – Еліс Россі, хоча до повсякденного вжитку він увійшов тільки у 60-ті роки XX ст. До цього поділ у суспільстві за статями якщо і розглядався, то не як важливий критерій, а як природний факт. Розподіл праці на чоловічу і жіночу відбувався виключно за біологічними ознаками, закріплюючи за жінками сферу сім'ї і побуту, а за чоловіками – сферу публічності та соціально-економічної активності. Саме спроби підвищити соціальну роль жінок знайшли практичне втілення у жіночих рухах.

Після проголошення принципу прав людини у 1789 році слова «месьє » і «мадам» були замінені на «громадянин» і «громадянка», а гострота питання про права жінок і їх рівність із чоловіками активізувала жіночі ініціативи. Спочатку завдання руху полягало у наданні жінкам виборчих прав, тому його називали суфражизмом (англ. suffrage – право голосу). Суфражизм виник в Англії у другій половині XIX ст., пізніше поширився у США, Німеччині, Франції та інших країнах. Надання жінкам права голосу і освітніх прав розуміли як досягнення повної емансипації. Починаючи з кінця XIX ст. в Новій Зеландії (1893 р.) і на початку XX ст. у Радянському Союзі (1917 – 1920 рр.), Бельгії, Німеччині, Польщі, Канаді, США жінкам було надано право голосу. Це означало досягнення просвітницьким фемінізмом поставлених цілей, а тому значно послабило і підірвало жіночі рухи, ознаменувавши завершення першої хвилі (традиційного) фемінізму. Серед його дослідників немає одностайності щодо часових меж першої хвилі: Лінн Абрамс приписує її до 1840 – 1930 рр. [1, с. 7]; представники Харківського центру гендерних досліджень – до 1830 – 1920 рр. [233, с. 123], а Галина Брандт вважає, що вона охоплює XIX ст. і закінчується перемогою суфражисток, назвавши цей період другою хвилею [30, с. 14 – 18].

Висвітлення подій XIX – початку XX ст., пов'язаних із намаганням жінок досягти повноправного громадянського статусу, репрезентує оптимістичний погляд. За іншою точкою зору, у XIX ст. відбулося пониження статусу і можливостей жінок: Французькій революції не вдалося здобути права жінкам, у Європі утвердилась ідеологія, що прив'язує їх до дому. Такою була ідеологія відокремлених (розділених і закріплених) сфер, за якою сферою реалізації жінок був домашній простір, а чоловіків – загальносвітовий (робота, політика, боротьба). Певною мірою ідеологія, що стосується жінок, може бути охарактеризована як «домострой», що закріпачує їх. Мова цієї ідеології тривалий час була реальною для європейської культури [1, с. 9]. Їй не могли протистояти навіть радикальні феміністки. Розв'язанням цієї проблеми для більшості феміністок XIX ст. була концепція тотожності (паритету) відмінностей, яка визнавала рівність чоловіків і жінок як результат наявності в них взаємодоповнювальних якостей. Певним рубежем, на якому похитнувся цей уклад, стала Перша світова війна, завдяки якій обмежувальна гендерна ідеологія XIX ст. дещо трансформувалася. Тимчасове припинення активності феміністок після перемоги суфражизму було наслідком нерозвинутості ідеологічних основ руху. Крім того, уряди та чоловіки намагались обстоювати патріархальні ідеали, однак їм не вдавалося утримати жіночу самосвідомість від розвитку, а жінок – від боротьби за визнання їх законного місця в суспільстві.

Усвідомлення того, що досягненням права голосу жіноче питання не обмежується, а роль домогосподарок не робить жінок щасливішими, активно виявило себе у 60-ті роки XX ст., спричинивши другу хвилю фемінізму (за Г. Брандт – третю). Ідеологія фемінізму пережила розквіт разом із радикалізмом 60–70-х років XX ст. і стала його складовою частиною. Ця хвиля забезпечила розробку теоретичної основи, яка зробила фемінізм потужним соціальним явищем сучасного світу. Її метою була вже не емансипація, якої можна було досягнути політичними реформами, а жіноча лібералізація, яка вимагала радикальних соціальних перетворень. Це був рух за рівні соціальні можливості

для жінок і подолання сексистських стереотипів у культурі. Визначальними для становлення сучасного фемінізму стали роботи і суспільна діяльність Сімони де Бовуар, Бетті Фрідан, Юлії Кристевої, Маргарет Мід, Джудіт Батлер, Ненсі Ходоров, Люсі Ірігарей, Елен Сіксу та ін. Активне його розгортання стимулювала праця Бетті Фрідан «Феміністична містика» («Містика жіночності», або «Загадка жіночності») (1963 р.), в якій ідеться, що проблема дефектності та іншості (інакшості) жінки криється не в жіночій особистості, а в структурі патріархальної сім'ї. Саме у ній, на думку Фрідан, зосереджений найінтенсивніший контроль над жіночим тілом, репродуктивною функцією жіночого організму і над жіночою психікою. У книгах Кейт Міллет «Сексуальна політика» («Гендерна політика») (1970 р.) та Джермейн Грір «Жінки-євнухи» (1970 р.) звертається увага на особистісні, психологічні і сексуальні аспекти утисків жінок. У роботах французьких феміністок «Новонароджена жінка» (1972 р.) Кетрін Клеман і Елен Сіксу, «Хірургічне дзеркало, про іншу жінку» (1974 р.) і «Стать, яка не самотня» (1977 р.) Люсі Ірігарей, «Загадка жінки: Жінка в текстах Фройда» (1980 р.) Сари Кофман здійснено спроби філософського визначення специфіки жіночої свідомості, жіночого «я» та його автентичності у контексті постструктуралістської концепції «іншого» і концепції тілесності. А вже у 80-ті роки XX ст. норвезька авторка Торіл Муа у праці «Сексуальна / Текстуальна політика» (1985 р.) піддала критиці відомих французьких феміністок Юлію Кристеву, Люсі Ірігарей та Елен Сіксу за використання ними чоловічої теорії (Ж. Дерріди і Ж. Лакана) для творення феміністичної текстуальності і вимагала подальшої деконструкції понять «фемінність», «феміністичність», «жінка». У 1990 році світ побачила книжка Джудіт Батлер «Гендерний клопіт: Фемінізм і підрив ідентичності», написана у характерному для постструктуралізму стилі інтерпретацій попередніх інтерпретацій. У ній переосмислено головні ідеї Сімони де Бовуар, Монік Вітіг, Юлії Кристевої, Люсі Ірігарей та ін. Нове критичне прочитання певних ідей, як зауважує Соломія Павличко, мало на меті

окреслення якісно нового поля феміністичної / гендерної критики про жінку як предмет фемінізму, про статеву та гендерну ідентичність [159, с. 220].

Викладені у творах другої хвилі ідеї і цінності фемінізму кинули виклик соціальній і політичній традиції, змусивши радикально змінити ставлення до статі і підняти людську свідомість у питанні гендерної рівності у публічному житті. Популярність ідей визначила швидкість їх поширення і виникнення феміністичних організацій у більшості розвинутих країн. Завдяки цьому фемінізм перетворився з руху на радикальну ідеологію.

Сучасна філософія фемінізму ґрунтується на ідеях і теоретичному апараті постструктуралістських концепцій Ж. Лакана, Ж. Дерріди, М. Фуко та ін. Основними у філософіях фемінізму й постструктуралізму є проблеми влади, політики, мови, тексту, сексуальності, різних типів культури і культурних практик. Особливість філософських методів текстового і політичного аналізу у фемінізмі й постструктуралізмі – перехід від концептуальних філософських практик традиційної бінарної логіки на рівень логіки множинності.

Особливість філософської методології фемінізму полягає в маніфестуванні через аналіз феноменів «жіночого» і «фемінного» в культурі тези про те, що сучасна культура розвивається не лише під ідеалом логіки і свідомості, а й під ідеалом чуттєвості й тілесного досвіду. Цим філософія фемінізму збагачує реалізацію постструктуралістської установки на плюральність мислення, культури, чуттєвого досвіду людини, рівноцінність різних культурних практик і типів мислення [233, с. 17 – 18]. Фемінізм сьогодні – це спроба нового, некласичного способу мислення, нових мовних і соціальних експериментів у культурі.

Феміністки завжди боролись із твердженням «біологія – це доля», тому переломним моментом у розвитку феміністичної теорії стало визначення концепції ґендеру, яка відокремилась від поняття «біологічна стать». Найважливіші статеві відмінності стосуються репродуктивної функції. Ґендер – поняття культурологічне і відображає ролі, які суспільство приписує чоловікам і жінкам. Щодо ґендеру Соломія Павличко зауважує: «Хоч би якою біологічно

нерухливою була стать, ґендер завжди культурно сконструйований, отже, ґендер не є результатом статі і не є чітко фіксованим, як стать. Отже, ґендер як множинна інтерпретація статі становить виклик до концепції єдиного суб'єкта» [159, с. 222].

Порушення проблеми ґендеру приписують Сімоні де Бовуар, яка спрямовувала зусилля на подолання патріархальних ідей, що розмивають відмінність між статтю і ґендером, підсумовуючи, що всі соціальні відмінності між чоловіками і жінками закладені біологічно. Ідеї, викладені в її книзі «Друга стать» (1949 р.), щодо «відмінності» жінок і надання їм відповідальності за власні життя згодом були підхоплені і розвинуті в теоріях радикальних феміністок. Провідна ідея книги закладена у відомому її вислові: «Жінкою не народжуються, жінкою стають». Виходить, що творення культурної статі (в цьому разі – жіночої) – ґендеру – можливе на базі біологічної природності. Інакше кажучи, тільки з біологічного тіла «жінки» може народитись культурна стать жінки. Така думка протрималась після виходу твору Сімони де Бовуар не дуже довго і у 70-ті роки XX ст. стала об'єктом критики, як і «природність» статі, французьких феміністок-постструктуралісток. Цю критику продовжила у 80-ті роки XX ст. Торіл Муа, але радикальніше, адже критикувала і своїх французьких попередниць за використання теорій Дерріди і Лакана, які апріорі є чоловічими. Надалі критику природності статі, зумовленості нею ґендеру та ідентичності на основі статі послідовно і переконливо розгорнула американська дослідниця Джудіт Батлер у праці «Гендерний клопіт: Фемінізм і підрив ідентичності».

Твердження Сімони де Бовуар, що жінкою не народжуються, а стають, виводить на аналогію і щодо чоловіків – «чоловіками не народжуються, чоловіками стають». Це означає, що становлення жінки жінкою, а чоловіка чоловіком відбувається під певним культурним і суспільним тиском. Саме так відбувається становлення ґендеру. Зіставлення цього твердження з роздумами щодо «природності» статі підказує, що ґендер не обов'язково є результатом статі. Як зазначає Соломія Павличко, «ґендер не завжди продовжує стать, тіло

чоловіка або жінки не обов'язково відповідає культурній конструкції "жінка", "чоловік"... Наслідок сконструйованого статусу ґендеру може бути таким, що поняття "чоловік", наприклад, відповідатиме жіночому тілу» [159, с. 222].

В історії фемінізму довго, від його зародження і деякий час після теорії Сімони де Бовуар, фігурував концепт: ідентичність – «жінка». Навіть З. Фрейд стверджував, що першою ідентичністю, яку усвідомлює людина, є статева ідентичність. І це було виправдано з погляду боротьби фемінізму з патріархатом. Так тривало доти, доки французькі дослідниці Монік Вітіг і Люсі Ірігарей, не поставили під сумнів існування ідентичності «жінка». На цьому етапі феміністична теорія намагалася не просто представити жінку в мові і політиці, а виявити механізм, за яким суб'єкт фемінізму продукується і обмежується тими самими структурами влади, через які відбувається пошук емансипації [159, с. 221].

Теорію Сімони де Бовуар критикує Люсі Ірігарей. На відміну від Бовуар, яка традиційно «жінку» визначає як «іншого», вона поняття «інший», як і поняття «суб'єкт», розглядає як маскуліністські, а тому, відповідно, за Ірігарей, жінка не презентує себе через чоловіка, а є іншою сигніфікацією. На думку дослідниці, існує лише чоловіча стать, яка виробляє себе через продукування іншого, а тому пропонує відійти від бінарної опозиції чоловіче – жіноче; фемінне не може бути атрибутом ґендеру, воно позначає відсутність.

Радикальна феміністка Монік Вітіг переконана, що категорія «стать» в умовах гетеросексуальності – завжди жіноча, оскільки чоловіча є немаркованою, адже вона універсальна. Подібне відбувається і з ґендером, у Вітіг він теж лише один і теж жіночий, бо чоловічий ґендер не є ґендером, він не чоловічий, а універсальний. Для Монік Вітіг «стать – це позначення інституціалізованої гетеросексуальності, яку можна стерти шляхом практик, що підриває саму інституцію» [159, с. 225]. Радикальність її поглядів полягає у деструкції статі, в результаті чого жінки зможуть набути статусу універсального суб'єкта.

На підставі аналізу феміністичної теоретичної спадщини, в якій фемінізм ґрунтується на спільній ідентичності, Джудіт Батлер висловлює думку, що в сучасному світі не існує і не може існувати спільної для всіх жінок ідентичності, оскільки для цього немає універсальної бази. Критикує вона і доречність концепції влади, заснованої на патріархальній структурі, адже ця концепція не враховує розмаїття культурних контекстів. Послідовно розмежовуючи стать і ґендер, Джудіт Батлер намагається з'ясувати, чим є гендерна ідентичність, як на неї впливає сексуальність і як вона конструюється. Адже бувають ситуації, коли ґендер не пов'язаний зі статтю, а форми і практики сексуальних бажань не походять ні зі статі, ні з ґендеру. Деякі типи гендерної ідентичності не вкладаються у норми походження чи культурної зрозумілості, постаючи як логічні неможливості.

Сексуальність завжди конструюється в термінах дискурсу влади. І навіть у гомосексуальному контексті наявні гетеросексуальні домовленості (у певний період феміністична теорія сексуальності припускала, що у гомосексуальних стосунках відсутній чинник влади). Гетеросексуальний оригінал є сконструйованим, як і його гомосексуальна копія. Тому, на думку Джудіт Батлер, ґендер не перебуває в рамках традиційної онтології ґендеру, поняття «бути чоловіком» і «бути жінкою» належать до феноменології. Ґендер формується дискурсивно і визначає політичні параметри цієї конструкції [159, с. 225]. Очевидно, тепер і категорію «стать» потрібно розуміти в політичних термінах, а не як природну основу.

На переконання Джудіт Батлер, особи стають зрозумілими, коли отримують ґендер. Ґендер – це завжди якась дія. Для того, щоб розпочати будь-які політичні дії, має існувати певна ідентичність, яка є чинником мобілізації, тому числі у феміністичній політиці. Ґендерні ідентичності, за висновками Джудіт Батлер і феміністок-постструктуралісток, не визначаються ні статтю, ні тілом, ні гетеросексуальністю, а є фігурами дискурсивних практик, що перебувають у процесі перманентного самотворення. Істинних, фіксованих гендерних ідентичностей не існує.

Строкатість у теоретичних розвідках фемінізму пояснює його структуру. За спільної мети феміністок щодо усунення патріархії і подолання статевого гніту вони розходились у розумінні рівності й відмінності, а також засобів досягнення цілей. Через це в межах фемінізму виокремились різні течії: ліберальний фемінізм, соціалістичний фемінізм, радикальний фемінізм та нові феміністичні традиції. О. Ярош в межах сучасного жіночого руху виокремлює такі основні типи феміністських ідеологій: ліберальний фемінізм, або фемінізм рівності; радикальний фемінізм, або фемінізм відмінностей; марксистський фемінізм; жіночий неоконсерватизм; інтелектуальний фемінізм [268]. Немає одностайності і щодо визначення понять «стать» і «ґендер», що роз'єднало фемінізм на два напрями. Перший – зосереджені на відмінностях феміністки – наголошують на беззаперечних відмінностях між чоловіками і жінками (глибинних біологічних), які визначають їхні соціальні та культурні характеристики, акцентуючи увагу на жіночих якостях, якими слід гордитись і розвивати у формі культурного фемінізму. Інший напрям спрямований на критику понять – постмодерні феміністки піддали сумніву абсолютну біологічність категорії «стать», аргументуючи тим, що не всі жінки можуть народжувати дітей, як і не всі жінки мають потяг до чоловіків [102, с. 473].

Відомий й інший погляд на внутрішню структуру сучасного фемінізму, за яким у його межах виокремлюють декілька філософських шкіл, провідними серед яких є англо-американська, пов'язана із соціокритичною спрямованістю та орієнтацією на історичні фактори (Б. Фрідан, К. Міллетт), і французька, переважно пов'язана з проблемами текстового аналізу та письма (Юлія Кристева, Люсі Ірігарей, К. Клеман, Елен Сіксу й ін.). Розглядаючи відносини між чоловіком і жінкою як прояв владних відносин, представники першого напряму відносини влади розуміють у соціальному контексті, а другого – виходять із вивчення тілесного досвіду людини. Крім того, у французьких теоретиків поняття «жінка» постає як радикальна сила, що підриває передумови, структуру і концепції традиційного (чоловічого) дискурсу [233, с. 20].

Упродовж розгортання другої хвилі фемінізму відбувалися два паралельні процеси: дерадикалізація, для якої характерні послаблення деяких безкомпромісних позицій фемінізму, породження популярної ідеї постфемінізму, згідно з якою рух, досягнувши феміністичних цілей, прямує за межі фемінізму; дрібнення і диверсифікація, що спричинило втрату спільної основи. Сучасні дослідники фемінізму стверджують про доповнення корінних феміністичних традицій (ліберальний, соціалістичний або марксистський та радикальний фемінізм) постсучасним фемінізмом – психологічним, чорним, лесбійським тощо [102, с. 468]. Існує думка, що поняття «фемінізм» охоплює дуже широкий спектр ідей і практик, тому недоречно застосовувати його в однині, а правильно – «фемінізми». Наприклад, З. Айзанстайн пропонує виокремлювати західні білі фемінізми, фемінізми «третього світу» (фемінізм кольорових жінок, мексиканський / латиноамериканський фемінізм, чорний фемінізм у США, арабські фемінізми), постсоціалістичні і посткомуністичні фемінізми Східної Європи [3, с. 10].

Сучасний фемінізм нагадує мозаїку дрібних рухів, спрямованих на певну ідею, з різними методами і засобами її досягнення. Вести мову про нього як про єдиний ідейно-політичний рух складно з огляду на постфемінізм, через що його іноді називають рухом «ниточок і кісок». Дехто вважає цю амбівалентність кризою фемінізму, на кшталт кризи традиційних ідеологій. Існує й інше бачення – відсутність єдиної стратегії є виявом відмінностей, адже концепт «жінка» є недостатньою підставою для об’єднання, що задає різноманітність стратегій. Оптимістичні сподівання, артикульовані тим, що спільні і незмінні базові засади (публічний/приватний поділ, патріархія, стать, рівність і відмінність), попри заяви постфеміністів про досягнення рівності і подолання патріархії, залишаються актуальними. Адже в ситуації загального зниження чоловічих позицій жінки все ж частіше займають низькооплачувані посади, отримують меншу зарплату, а з порядку денного не зникають питання проституції, абортів, материнства, раси, національності, цензури, достатку тощо. І якщо погодитись з Дж. Грір, яка у книзі «Всі жінки» (1999 р.)

висловлює думку, що задоволеність жінок рівністю більше подібна на асиміляцію (жінки стали схожі на чоловіків), і в цьому виявляється здатність патріархії до відновлення, спільне майбутнє у фемінізмів є, втілення його можливе у третій хвилі фемінізму, завдання якої полягатиме у подоланні постфемінізму і пізнанні природи змінюваності гендерних відносин.

Релігійно детерміновані ідеології. Функціональний потенціал ціннісної програми ідеологічної матриці покликаний регулювати закономірності соціально-політичного процесу, здійснювати балансування прерогатив соціальних груп у дієвих межах політичного середовища, визначати норми громадської поведінки і політичної ідентифікації. Міжнародна соціально-політична кон'юнктура детермінує деформацію ціннісних орієнтирів світської ідеології з подальшою інтенсифікацією висвітлення варіативних соціальних проблем і політичних конфронтацій. Дисфункція політичних ідеологій зумовлює потребу пошуку механізмів подолання кризи та методології реінсталяції соціально-політичного балансу в теоретичному полі альтернативних джерел. Ключову позицію серед потенційних ресурсів моделювання соціальних цінностей і подолання деструкції політичного простору займає релігія.

Проблема інтеграції релігії в політичний процес має значний історичний діапазон дослідницької бази. Відносини світської влади з релігійними принципами були об'єктом дискусій інтелектуальної еліти в епоху Середньовіччя, розділеної на прихильників і противників церковного підпорядкування політичного життя. Характер цього конфлікту показовий на тривалому тріумфі ідей релігійного обрамлення політичного світу, заснованого на працях А. Августина, Т. Аквінського [368; 293], і подальшому розмежуванні теології з політикою, а також ізолюванні політичної традиції від церковних ціннісно-моральних канонів, здійсненому Н. Макіавеллі. Новий імпульс релігійної експансії в соціально-політичну реальність, що доповнює функціональний інструментарій церковної догматики, спрямований раніше винятково на моделювання духовних установок громадськості, функцією

програмування соціально-політичних конфігурацій суспільної свідомості, спонукає до вивчення тенденції релігійної асиміляції в політиці. Серед представників сучасного наукового співтовариства, консолідованих ідеєю дослідження закономірностей співвідношення релігії з політикою, слід виокремити Р. Інглхарта, М. Гільдебранта, М. Родінсона, Дж. Еспозіто, Ф. Фукуяму, М. Перрі, П. Норріса, Н. Брауна, Е. Примакова і О. Дугіна.

Амбівалентність процесу взаємодії поняттєвого поля політики з релігійними ціннісно-моральними канонами проявляється в варіативності співвідношення цих концептів. Домінування політичної ідеології над релігійними цінностями простежується в імпліцитному впливі політичної влади на конфігурації ідеологічної системи духовної еліти. У цьому разі співвідношення політики і релігії засноване на релевантній ролі детермінант політичного процесу у визначенні меж ідейних орієнтирів функціонування церковної влади. Сутність цих конфігурацій спирається на інтенції носіїв конформістського дискурсу діючої політичної ідеології визначати закономірності формування морально-ціннісного клімату суспільної структури. Монополія світської влади на моделювання політичної ідентифікації та програмування суспільної свідомості передбачає обмеження потенціалу альтернативних джерел соціалізації індивіда, осібною серед яких є релігія. Аналізуючи тенденції співвідношення світської і церковної влади в рамках політичної системи Радянського Союзу, американський дослідник Дж. Андерсон вирізнив такі фундаментальні принципи зв’язку цих інституцій: політика стосовно релігії містила до кінця 80-х років три ключові елементи – соціалізацію з метою конструювання нової радянської людини (атеїста); адміністративний та законодавчий тиск на представників духовенства; консолідацію вірян з офіційною політикою з використанням репресивних заходів [271, с. 3].

Придушення функціонального аспекту церковної влади з метою домінування у сфері визначення моральних канонів і норм соціальної поведінки, а також розподілу соціальних статусів у суспільстві

супроводжувалося становленням авторитарного політичного режиму. Сутність цього процесу полягала в концентрації важелів кодифікації суспільної культури в одних руках шляхом узурпації політичною елітою освітньої та соціалізуючої функцій. Тотальне домінування світської влади у взаємодії з духовенством спрямоване на нівелювання можливості інтервенції церковної ідеології в політичний простір і винесення діяльності церковної еліти за межі політичного процесу.

З іншого боку, конфронтація цих інституцій, характерна для радянської моделі тоталітарного типу організації, – альтернативний варіант взаємодії, заснований на «соціально-політичному конструктивізмі». Передумовою цього механізму є нейтральність конфліктних інтенцій, коли політична еліта виключає жорстке регулювання функцій духовенства, а церква не розглядає позиціонування власної діяльності в конфронтаційному до публічної влади полі. Можливими сценаріями побудови політико-релігійних відносин за цією моделлю є: часткове розділення прерогатив формування політичного і духовного пластів суспільної свідомості або продуктивна мобілізація правлячою елітою «церковного ресурсу» для легітимізації соціально-політичної структури та забезпечення системності проектування морально-політичних цінностей суспільства. На думку Дж. Андерсона, звернення апарату публічної влади до реінсталяції авторитету духовенства в соціумі пов’язане з підривом довіри соціальних мас до уряду. Історичним прикладом необхідності такої раціоналізації відносин державної та церковної інстанцій він вважає потребу в «лібералізації» духовної ідейної матриці під час реформації здеградованої радянської політичної системи: «Оновлення статусу релігії слід розглядати в контексті визнання нездатності офіційної ідеології і соціальної апатії, викликаної роками стагнації» [271, с. 138].

Експропріація політичною елітою функціональних прерогатив духовенства або конструктивна взаємодія з метою встановлення нейтралітету і забезпечення балансу соціально-політичної системи – ключові принципи першого і другого типу взаємодії цих інституцій. Найбільшу цінність становить

аналіз третього рівня взаємозв'язку, який відіграє ключову роль у функціональному перерозподілі духовної влади і закріплює за релігійною ідеологією статус альтернативної сили, здатної прийняти виклики реальності і замінити існуючий плюралізм соціально-політичних ідеології, які не виправдали своїх ідейних позицій.

На цьому етапі виникає важливий концепт тезаурусу духовної ідеології – «релігійний фундаменталізм». Систематизація варіативних підходів до визначення цього поняття вбачає в сутності терміна ключовий принцип «переконань у існуванні оригінальної форми релігійної теорії, що виключають прийняття будь-яких наступних змін» [358, с. 10]. Фундаменталізм є специфічною моделлю світогляду, покликаною подолати ефект секуляризації, яка відкидає транзит універсальних ціннісно-моральних канонів, створених на базі сучасних соціально-політичних ідейних матриць, каналами глобалізації. Ця модель підкріплена особливою ідеологічною програмою і характерним дискурсом, здатним вербалізувати суб'єктивні уявлення теорії про закономірності політичного процесу, що дає підстави позиціонувати ідеологію фундаменталізму в релевантному полі соціально-політичної реальності.

Конфлікт релігійних цінностей і соціально-політичних орієнтирів, що породили більшість проблем сучасності, набув особливої динаміки в ісламському світі. Передумови реінсталяції релігійної ідеології в ісламському громадському просторі пов'язані з кардинальними суперечностями його ідей з моделями західного демократичного модернізму та соціальним ідеологічним проектом «трансгуманізму», що витісняє ідеалістичні уявлення про духовне начало матеріалістичної механізації суспільства нового типу, одиницею якого є тотожна божеству надлюдина.

Ісламський фундаменталізм превалює над іншими релігіями щодо експліцитної конфронтації з процесами поширення універсальних принципів організації соціально-політичної системи. Нонконформістський потенціал інших релігійних доктрин обмежений помірною виховно-пропагандистською діяльністю і лояльним ставленням до діяльності інституту публічної влади.

Наприклад, досліджуючи релігійно-політичний клімат США, Л. Каплан зазначив: «Фундаменталізм – релігійний і культурний рух, що виник як реакція на дві впливові тенденції головних протестантських конфесій. Перша – раціоналізація віри. Ліберальна теологія і школа «вищого критицизму» в рамках вивчення Біблії працювали спільно для зменшення надприродних і чудотворних елементів християнства з метою звернення до того, що прийнято вважати духом сучасного наукового світу. Другий і схожий тренд – заміна переконань про індивідуальний порятунок і благоденство бажанням поліпшити соціальний і політичний світ» [283, с. 179]. Формація релігійного мислення ліберального типу заснована на зміцненні сучасних соціально-політичних канонів у суспільній свідомості через духовну соціалізацію. Завдяки цьому інтегрування релігійної доктрини ліберальної моделі в політичний простір відбувається на основі конструктивної взаємодії світської і церковної влади.

Зародження фундаменталізму в американській духовній традиції у відповідь на асиміляцію ліберальних соціально-політичних цінностей у свідомості духівництва підтверджує конфронтацію варіативних уявлень всередині релігійної парадигми, а також обстоює потенціал ідейної та функціональної автономії релігії у сфері програмування громадської думки та визначення векторів соціально-політичного процесу.

Становлення в консервативних колах духовенства місіонерських рухів нового євангелістського порядку дало імпульс формуванню аналогічних утворень у католицизмі, православ'ї, іудаїзмі, індуїзмі та ісламі. Диспропорційність розподілу соціально-економічних активів у світовому співтоваристві, деструкція системи політичних конфігурацій, ефект поширення універсальних моральних норм і цінностей спричинили перетворення релігійного імпульсу на повноцінну ідеологічну матрицю з певною концепцією політики, що визначає релігійні канони детермінантами політичного процесу. Священні писання і релігійні канони виступають своєрідною програмою, яка визначає механізми функціонування політичної системи, відповідний рівень політичної культури і вказує стиль політичної поведінки [272, с. 11 – 47].

Кореляція елементів релігійної свідомості та політичної цілеспрямованості формує ідейне ядро цілісної системи фундаменталізму.

Сутність імплементації ідейного набору релігійного фундаменталізму полягає в диверсифікації інструментів конструювання соціально-політичної реальності шляхом відхилення від існуючих політичних доктрин і програм моральної кодифікації суспільної свідомості в бік релігійних детермінант процесу моделювання соціально-політичного простору. Закономірність інтеграції релігії в політику заснована на варіативних структурних і процедурних факторах, серед яких – індикатор фінансового становища регіону, модель політичної системи, соціальний баланс і рівень національної ідентифікації, суб'єктивність релігійної інтервенції, сконцентрована навколо персоніфікації процедури і особливостей суспільної свідомості. Симбіоз варіативних передумов з індивідуальними обрисами ідеологічної програми базової релігії визначає потенціал матриці фундаменталізму мобілізувати громадську думку й активність у межах опору зовнішньому соціально-політичному контексту альтернативних ідеологій.

Рівень конформізму соціальних верств в ідеологічному протистоянні світської та релігійної парадигми пояснює радикалізм реалізації релігійних інтенцій в полі сучасного політичного процесу. Суб'єктивні уявлення про роль релігії в політичному конструктивізмі, імпліцитні інтереси окремих акторів міжнародного соціально-політичного процесу, зловживання політикою протекціонізму представників сепаратистських конфесій створюють механізм ескалації небезпечних для світової спільноти форм релігійного протесту – тероризму та екстремізму [298]. Радикалізм релігійної інтервенції є своєрідним проявом девіації цього процесу від принципів гуманності й цінності людського існування, породжує конфронтаційний фон соціальної взаємодії і дестабілізує баланс громадської терпимості й толерантності. Будова політики поза законами соціального благополуччя та міжконфесійного консенсусу в межах перманентного протистояння інтенсифікують поширення ксенофобії та расової дискримінації. Крайній радикалізм сприйняття духовної місії провокує

розбіжності соціальних груп навіть у межах єдиної релігії і викликає хвилю протиріч, здатну перерости в громадянську конфронтацію [74, с. 360 – 362].

Ефект глобалізації, який шаблонізує і деструктурує особливості національно-духовної єдності, а також акумулює активність радикального соціального ядра прихильників ісламу, постає перед потужним імпульсом соціально-релігійного протиборства. Ця тенденція візуалізує радикальну форму релігійного фундаменталізму.

У кожному разі помірність у реалізації основ фундаменталізму стала ключовою тенденцією сучасного політичного процесу. Як результат – утворення в політичному середовищі варіативних партій з ідеологією релігійного змісту, які артикулюють інтереси відповідних суспільних структур. Як зазначив дослідник політичного ісламізму Н. Дж. Браун, «ісламісти адаптували різні моделі політичної участі, заснованої на природі політичного оточення, в якому вони діють, і, відповідно, в останні роки розробили варіативні стратегії управління напруженнями ідеології і догматизму» [280, с. 3]. Така еволюція релігійної матриці в політичній сфері супроводжується функціонуванням соціальних рухів з політичною орієнтацією, серед яких – «Брати Мусульмани» (Єгипет), «Партія справедливості і розвитку» (Марокко), «Ісламістський конституційний рух» (Кувейт), «Єменське об’єднання за реформи» і «ХАМАС» (Палестина). Апелювання до етичних основ християнства використовують в ідеологічних програмах багато європейських партій: «Християнсько-демократичний союз» Німеччини, «Християнсько-демократична народна партія» Швейцарії, «Християнсько-соціальна партія» Бельгії та «Християнсько-демократична партія» Швеції. Міжнародний масштаб тенденції, що зумовлює побудову політики на основі християнського гуманізму, знайшов своє втілення в Центристському демократичному інтернаціоналі – об’єднанні політичних партій, що формують соціальну програму християнського спрямування.

Проектування ідеологічної структури фундаменталізму на засадах традиційних релігійних цінностей створює потребу перепрограмування

суспільної свідомості з мобілізацією відповідних архетипів колективного несвідомого. Каталізатором ментальної абсорбції біблійних учень про духовне багатоманіття світу може стати міф про «золотий вік» суспільства, не обтяженого примусовим соціальним порядком, що руйнує існуючі статути і породжує нерівність, утворення нових цінностей і авторитетів. У свою чергу, протистояння фундаменталізму універсальним цінностям популярних ідеологічних матриць стимулює старання щодо збереження в суспільній свідомості етичної програми традиційного сприйняття біблійних постулатів, яка ґрунтується на націоналізмі як функціональному інструменті релігійної інтервенції. Дослідник співвідношення політики і релігії в ісламі Дж. Еспозіто зазначив: «Два головні політичні тренди, завжди взаємозалежні і переважаючі – антиколоніальні рухи незалежності і поява сучасного націоналізму. Іслам відіграє важливу роль у кожному» [297, с. 62]. Реальність підтверджує, що фундаменталізм відіграє важливу роль у ключових процесах сучасного політичного простору – демократизації і формуванні національної держави. Фундаментальні принципи цих процесів, соціальна єдність і націоналістичні переконання разом з міфологічним ядром ідеології забезпечують існування релігійної доктрини. Їх кореляція сприяє прояву особливої ознаки фундаменталізму – революційності, заснованої на ключовій інтенції ідеології – «реконструкції норм суспільної свідомості» і трансформації політичного устрою.

Питання динаміки інтегрування фундаменталізму в соціально-політичну реальність пов’язане з рівнем реакції цієї ідейної парадигми на соціально-політичні перетворення сучасності. У цьому аспекті слід зазначити інклюзивний характер і адаптивний потенціал ідеології, який дає змогу фундаменталізму адекватно реагувати на оптимізацію та раціоналізацію форм соціальної взаємодії, науково-технологічний розвиток. Протекціонізм традиційних елементів суспільної свідомості, заснованих на релігійній тематиці, властивий фундаменталізму, здійснюється не шляхом тотальної деструкції сучасних цінностей людського буття, а за допомогою адаптації

власної програми в контекстуальних рамках соціально-політичної реальності з наступним поданням її положень як справжніх сегментів суспільної ціннісно-моральної основи. Фундаменталізм відхиляє тільки модель дискурсу ідеологічних матриць сучасності, що загрожують його структурній цілісності та ідейній привабливості, а його схильність до суспільно-технічного прогресу допомагає мобілізувати прогресивні тенденції суспільного буття задля його модифікації та зміцнення. Гнучкість сучасного фундаменталізму як ідеології свідчить про його модернізаційно-раціональну адекватність [160].

Інтервенція релігійних канонів у політичний простір стала ключовою закономірністю модернізації соціально-політичної реальності. Незворотність цього процесу підтверджує потенціал ідеологій, заснованих на ідейній готовності духовенства адекватно реагувати на виклики політичного процесу, зумовлені дисбалансом політичної системи, соціальними протиріччями, економічною деградацією і кризою світських ідеологій. Мобілізація релігії в політичному конструктивізмі здатна стати каталізатором регулювання девіаційних тенденцій соціальної взаємодії і привнести елементи перетворень у соціально-політичну сферу, модельовану світськими політичними ідеологіями. Симбіоз релігійного начала і політичної інтенціональності у межах ідеології фундаменталізму дає змогу цій ідейній парадигмі стати повноцінною альтернативою іншим ідейним течіям, спроможним консолідувати громадські структури презентацією власної програми соціально-політичних конфігурацій. Дискредитація функціональності світських ідеологій, адекватна реакція традиціоналістського фундаменталізму на перманентну модернізацію суспільного буття й існування в соціальній свідомості архетипу «ідеального духовного світу» – потенційні детермінанти його стабілізації в соціально-політичному вимірі з подальшим превалюванням над світськими ідеологіями, які деградують.

Зворотний бік цього процесу полягає в процедурному характері фундаменталізму. Персоніфікація процедури релігійної експансії спроможна закріпити реалізацію ключових прерогатив ідейної матриці релігії за окремими

політичними акторами або громадськими групами. Дефектом цієї тенденції є нарощування конфронтаційних настроїв у соціальній свідомості й виникнення конфліктів на основі релігійних розбіжностей. Релігія в такому разі є своєрідним інструментом сакралізації війни.

3.3. Ідеології лівого радикалізму і правого екстремізму: спільні риси й відмінності

Останнє десятиріччя минулого століття позначене згортанням політичної активності ліворадикальних рухів – суспільно-політичних організацій, об'єднань, політичних партій, діяльність яких ґрунтувалася передусім на ідеологічних засадах неомарксизму, анархізму, троцькізму й екологічного соціалізму. Це зумовлено загальною кризою соціалізму як політичної доктрини та соціалістичних (комуністичних) режимів. Утім, уже на початку XXI ст. під впливом процесів становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства відбулося оновлення теоретико-доктринальних засад й основ практичної діяльності ліворадикальних рухів. За прогнозами вітчизняних і зарубіжних науковців, імовірна «друга хвиля» світової економічної кризи, подальше поглиблення розриву між багатою Північчю («золотим мільярдом») і бідним Півднем. Неоднозначні наслідкИ глобалізаційних процесів сприятимуть підвищенню популярності ліворадикальних ідей, ідеалів, гасел і політичних програм як у найвідсталіших державах, так і в країнах сталої демократії. Тому дослідження адаптивних можливостей ліворадикальних ідеологій, їх здатності модернізуватися є одним із завдань сучасної політичної науки.

Особливої актуальності в сучасних умовах набуває розгляд ліворадикального ідеологічного світогляду крізь призму дискурсу постмодерну, який є центральним для епохи становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства. Звідси й підстави для термінологічного й змістового уточнення понять «радикалізм», «екстремізм», «тероризм»;

з’ясування особливостей функціонування таких напрямів лівого радикалізму, як неомарксизм, неотроцькізм, антиглобалізм та фемінізм у XXI ст., а також вивчення особливостей взаємодії ідеології та діяльності «нових лівих» у контексті філософського концепту постмодерну.

На сьогодні відомо багато спеціальних наукових досліджень, присвячених розвитку ідеологічної системи та політичних рухів лівого радикалізму у XXI ст. Особливої уваги заслуговують роботи Л. Сохань та І. Соханя «Час Нового Світу та Людина: Глобальні ризики цивілізації і пошук шляху», В. Волкова «Політичний радикалізм: спроба концептуального аналізу», В. Ященка «Бунт епохи постмодерну», Д. Кул «Волоски і коси, або незакінчений проект? Фемінізм(и)», Е. Райта «Загальні межі для аналізу класової структури», І. Кнехта «Ідеологія і практика ліворадикального руху як проекція постмодернізму».

Ліворадикальні ідеології сучасності надзвичайно строкаті, охоплюють традиційні (класичні) доктринальні моделі бачення майбутнього (анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм, троцькізм тощо) і їх новітні модифікації (анархо-фемінізм, анархо-пацифізм, інфоанархізм, неотроцькізм, різноманітні екологічні течії та антиглобалістські рухи). Ідеологічну систему лівого радикалізму Ю. Манелюк та Н. Чубур характеризують як «різнохарактерні політичні течії, що виступають за негайну радикальну перебудову суспільного ладу шляхом насильства». «Це неоднорідне явище, у ньому виокремлюються три течії: анархізм, троцькізм та екологічний соціалізм. Кожна з цих течій по-своєму трактує соціалізм» [138, с. 112].

Поняття «лівий радикалізм» набуло поширення у період «холодної війни». Якщо політична наука на Заході характеризувала цю ідеологічну систему максимально всебічно, а пов’язані з нею політичні рухи – як переважно екстремістські, терористичні, то в радянській політичній літературі цей термін отримав винятково позитивне значення. Чітко було розмежовано в ній лівий радикалізм та екстремізм, який оцінювали вкрай негативно. Так, у фундаментальній праці «Сучасна політична свідомість у США» Е. Баталов та

Ю. Замошкін наголошували: «Постійно доводиться стикатися з невиправданим ігноруванням внутрішнього різновиду бунтівничої (загалом радикальної) свідомості і поведінки, внаслідок чого “лівий радикал” ототожнюється з “бунтівником”, бунтівник з “екстремістом”, а екстреміст із “терористом”» [221, с. 322]. Таке термінологічне розмежування було пов’язане з усвідомленням неможливості практичної реалізації концепції «перманентної революції» і руйнуванням надій на розвиток впливових комуністичних рухів на Заході. Крім того, СРСР, починаючи від 70-х років XX ст., намагався офіційно відмежуватися від екстремістських організацій лівого спрямування, які діяли по всьому світу і мали неабиякий вплив на політику своїх держав.

І через двадцять років після зникнення СРСР з політичної мапи світу тривають дискусії щодо прийнятності або неприйнятності ототожнення понять «лівий радикалізм» і «лівий екстремізм». Як пише В. Волков, тенденція зміни оцінного компонента терміна «політичний радикалізм» з позитивного на негативний, впровадження у політичний лексикон різноманітних неологізмів (наприклад, «радикальна реформа») спричинили розмивання цього поняття і його термінологічну багатозначність. Для подолання цієї дослідницької проблеми В. Волков пропонує розрізняти поняття «радикалізм» і «екстремізм», спираючись на два базові параметри значень. На його думку, екстремізм – це «прагнення», а радикалізм – «прихильність», тобто радикал має намір, але не вчиняє дію, а екстреміст вчиняє дію систематично. За характером дій радикал прагне зробити їх рішучими, а екстреміст – крайніми [46, с. 63]. Спільною для радикалізму й екстремізму є схильність до крайніх рішень та дій, а також негативне ставлення до поміркованості у політиці. Тому для більш системного дослідження розвитку сучасних ліворадикальних ідеологічних течій необхідне розкриття сутності концепту «тероризм».

Спільною ознакою для радикалізму, екстремізму й тероризму є нелегітимний характер діяльності. Радикалізму зазвичай притаманна часткова нелегітимність, а екстремізму й тероризму – цілковита. Це пов’язано з тим, що радикали (і ліві, і праві), як правило, погоджуються хоча б на часткову

співпрацю з органами державної влади, розглядаючи її як тимчасовий компроміс. Прихильники екстремізму й тероризму заперечують таку політичну позицію, вони завжди і всюди є позасистемними політичними акторами. Особливості ідеологічних феноменів «радикалізм», «екстремізм» і «тероризм» дають ключ до розуміння концепту «тероризм»: 1) відносини між суб'єктом і об'єктом терору ґрунтуються на застосуванні нелегітимного насильства; 2) взаємодія між реципієнтом й арбітром (основа – визнання дій нелегітимними); 3) суб'єкт терору є легальним для конкретної політичної системи; 4) тероризм як соціополітичний феномен – це сукупність відносин, які виникають після акту насильства; 5) соціальний контекст тероризму – «соціалізація», усвідомлення акту терору в межах відповідного концепту, що відбувається у формі конвенціональної колективної рефлексії з приводу факту насильства щодо суспільства або його частини [172, с. 136].

Важлива умова поширення радикальних ідеологій – обов'язкова наявність масового реципієнта для відповідного доктринального впливу. Адже вплив на громадську свідомість уможливлює встановлення представниками радикальних ідеологій прямого або опосередкованого контакту із суспільством для реалізації певних політично значущих цілей. Такий вплив як своєрідний механізм тиску на громадськість з боку радикальних політичних акторів особливо ефективний у країнах розвинутої демократії, бо саме за функціонування електоральної демократії публічність політики стає максимально можливою. Прихильники радикальних ідеологічних поглядів сформували парадокс: критикуючи механізми, форми та вияви сучасної демократії як недосконалі й штучні, вони досить ефективно їх використовують.

Ліворадикальний ідеологічний спектр сучасності надзвичайно розмаїтий. Один із його провідних напрямів – неомарксизм. Особливістю неомарксизму XXI ст. є те, що абсолютна більшість його представників давно відійшла від традиційної риторики у категоріях «класової експлуатації», «капіталізму», «диктатури пролетаріату». Використовуючи постмодерністський дискурс, вони суттєво відкорегували положення про ліквідацію експлуатації після

націоналізації засобів виробництва, запровадивши поняття «багатовимірна експлуатація». Як стверджує Е. Райт, можливість експлуатації посткапіталістичного типу, зумовлена нерівним доступом до прийняття управлінських рішень і нерівним розподілом у суспільстві знань й інформації, стає поширеним явищем сьогодення через створення штучних бар'єрів для зростання людського капіталу [375]. Е. Райту як одному з найавторитетніших представників неомарксистської ідеології належить ідея про необхідність розрізнення класової стратифікації і соціальної нерівності у капіталістичних і посткапіталістичних суспільствах.

«Друге народження» в останні десятиріччя (починаючи з 90-х років XX ст.) переживає неотроцькізм. Більшість сучасних дослідників розглядає його як самостійну ідейно-політичну течію. Класичний троцькізм спирався на теорію «перманентної революції» – можливості перемоги соціалізму лише в міжнародному масштабі, а сучасні троцькісти доводять, що активізація ТНК на міжнародній арені створює необхідні умови для здійснення всесвітньої революції. Неотроцькісти переконані, що навіть розпад СРСР і світової системи соціалізму підтверджує правильність ідей теорії «перманентної революції», оскільки крах спіткав не соціалізм, а «державно-бюрократичний капіталізм». Намагаючись розширити свою соціальну базу, неотроцькісти на початку XXI ст. відходять від відверто екстремістських гасел і закликів про необхідність «превентивної ядерної війни», починають брати участь в антивоєнному русі, намагаються налагодити контакт із представниками близьких до них лівих політичних сил [138, с. 113, 119]. Сучасний неотроцькізм є впливовою політико-ідеологічною силою лівого спрямування у країнах Західної Європи, Азії (Пакистан, Шрі-Ланка, Філіппіни) та Латинській Америці (Бразилія, Мексика). У Європі, Північній і Латинській Америці неотроцькісти активно співпрацюють з антиглобалістськими рухами й організаціями.

Антиглобалісти заявили про себе як впливова політична сила світового масштабу на початку 2000-х років. Сьогодні вони є не просто одними з найвідоміших представників ліворадикальної свідомості; це окрема

наднаціональна субкультура, що постала ознакою інформаційного суспільства. Особливостями ідеологічної бази антиглобалізму є: 1) децентралізація політичної діяльності рухів й організацій, які утворюються за принципом мережевого маркетингу та функціонують на основі горизонтальних зв'язків; 2) відсутність єдиного ідеологічного центру, харизматичного лідера та чіткої організаційної ієрархії; 3) можливість діяльності широких і різноманітних мереж індивідів автономно, без лідерів; 4) базування діяльності структурних елементів на принципах самодостатності і свободи, відкритості новому та відданості ідеям антиглобалізму, які об'єднують і пов'язують усі рухи цього спрямування; 5) поліцентричність як основа організації; 6) генерування і рух ідей «знизу», а не «згори» [106, с. 100 – 101].

Найхарактерніші ознаки антиглобалізму як специфічної політичної субкультури – особливий дискурс (своєрідні висловлювання, гасла, сленг: «Наш світ не для продажу!»; «Глобалізуй справедливість, а не війну!»; «Інший світ можливий!»; «Думай глобально, дій локально!»); особлива етика поведінки, форми громадянської непокори (ненасильство, бойкот, голодування, сидячі страйки); стилізовані одяг, символіка, форми артистичного виразу протесту; відродження традицій і духу 60-х років XX ст., героїзація минулого (Че Гевара як символ епохи) [106, с. 100].

Антиглобалізм як специфічний політичний світогляд запропонував якісно нові методи, стилістику та форми політичної діяльності, звернені передусім до молоді, соціально активних і відповідальних інтелектуалів, а також до людей, які за базовими ознаками можуть бути віднесені до типових представників світогляду постіндустріалізму (постмодерну). Поширення ідей антиглобалізму як одного з найперспективніших різновидів ліворадикальної доктринальної системи сучасності цілком закономірний, адже глобалізація, що спричинила появу і розвиток антиглобалізаційних рухів, привносить соціальні ризики, які охоплюють усі сфери життя суспільства. На переконання Л. Сохань та І. Соханя, глобалізація не сприятиме гармонізації суспільних відносин на міжнародному і національному рівнях, а, навпаки, ускладнюватиме їх.

Прогнозувати соціальні ризики дуже складно, враховуючи, що цей процес багатоваріантний і має вірогідний характер [224, с. 96, 97], що зумовить підвищення популярності та впливовості антиглобалізаційних ідей та рухів.

Антиглобалісти у своїх програмних засадах і політичній діяльності особливу увагу звертають на необхідність попередження, контролю та управління глобальними проблемами сучасності. Становлення такої галузі сучасного наукового знання як глобалістика, що займається аналізом глобальних проблем планетарного масштабу та сигналізує про ймовірність певних катастроф, пов'язана і з розгортанням ідеології антиглобалізму. Проблеми планетарного масштабу глобалістика поділяє на три групи: 1) природно-економічні проблеми – енергетична, продовольча, екологічна, ресурсна, сировинна, технологічна; 2) проблеми соціального характеру – глобальна демографічна проблема, боротьба цивілізацій, релігій, міжнародні відносини, духовність, культура, охорона здоров'я, корупція, безробіття; 3) проблеми глобального управління, яке має забезпечити справедливий розвиток усіх націй і країн, а не лише «золотого мільярда» [28, с. 140]. На гострій необхідності подолання цих проблем наголошують антиглобалісти, розгортаючи свою діяльність одночасно в кількох напрямах – політичному, соціально-економічному, екологічному, міжкультурному.

Спроби в межах сучасної філософії постмодерну налагодити політичний, полісоціальний, гендерний та міжкультурний діалог у ліворадикальній свідомості характеризують діяльність ще однієї течії – фемінізму. Сучасний фемінізм як складна політико-ідеологічна система уявлень, поглядів, цінностей і дій ставить за мету подолання в суспільстві соціальної, політичної та економічної несправедливості, а також гендерної нерівності та дискримінації. Представники фемінізму переконані у тому, що в сучасному світі жінка піддається подвійній експлуатації – на роботі й удома. Тому вони висувають гасло: «Особисте життя – це політика!» [106, с. 97]. Подібно до антиглобалізму, фемінізм як ліворадикальний світогляд і суспільно-політичний рух неоднорідний. Особливо це проявилося під впливом філософії постмодерну, бо

фемінізм як глибоко модерністський проект потребує постійного вдосконалення, адаптації до нових умов, що зумовлює розвиток розмаїття малих, локальних ідеологічних наративів про різні досвіди жіночого пригнічення та опору.

Фемінізм – це світоглядний проект, історія становлення якого пов'язана з боротьбою за звільнення жінки від різних форм пригноблення. У дискурсі постмодерну ця боротьба якісно трансформується: сучасний фемінізм є прагненням участі у зміні соціально-гендерних відносин, що поєднує локальний опір й експерименти з різними гендерними «практиками свободи». За цих умов «постмодерністський» фемінізм не є аполітичним, він відходить від прямої боротьби проти панування й експлуатації за певними ознаками, намагаючись знайти відповіді на питання про гендерну ідентичність жінок, їх місце в політиці, економіці та соціумі. Сучасний фемінізм як тип ліворадикальної свідомості поступово віддаляється від безпосередньої політичної боротьби у царину академічних гендерних досліджень, дискурсивних практик щодо того, як, коли і чому потрібно трансформувати соціополітичні відносини, нав'язані фалоцентричною владою. Як пише одна з найвідоміших дослідниць сучасного фемінізму Д. Кул, «завдання фемінізму у XXI ст. – пристосуватися до цього нового соціального та дискурсивного контексту, продовжуючи досліджувати вигини гендерної влади й винаходити ефективніші стратегії політичного втручання» [291, с. 42].

В останнє десятиріччя минулого століття в контексті дискурсу постмодерну у середовищі лівих радикалів сформувалося нове угруповання – «нові ліві», об'єднавши інтелектуалів (деякі дослідники характеризують їх як інтелектуальних маргіналів), для яких прагнення до власної самореалізації сильніше, ніж реалізація конкретних соціальних програм допомоги, націленість на «практичність». Вони виступають за переосмислення принципів приватної власності на користь колективної, намагаються поєднати ідеї Мао Цзедуна, Карла Маркса, Че Гевари з працями постмодерністів (Жана Бодрійяра, Ноама Хомського та ін.) [106, с. 107].

Рух «нових лівих» подолав у XX ст. такі етапи:

1) 60-ті роки – «новий соціальний рух», який характеризувався протестами проти домінування влади на різних рівнях функціонування держави і суспільства;

2) 70-ті роки – розпад єдиного «нового соціального руху» на феміністські, афроамериканські, афроєвропейські рухи, організації сексуальних меншин та різноманітні екологічні групи;

3) 80 – 90-ті роки – започаткування «політики ідентичності» – повернення до проблем глобальної політики, зумовлене розпадом соціалістичної системи, перетворенням світу з біполярного на монополярний [106, с. 93].

Західні дослідники неоднозначно ставляться до ідеології «нових лівих». Американські науковці П. Джекобс та С. Ландау називають її «негативною» («негативістською»), оскільки більшість вимог «нових лівих» має заперечувальний характер. Передусім вони заперечують існуючий порядок речей: паразитарність сучасної цивілізації, репресивність і тоталітарність суспільства і навіть власну організацію. Світоглядно-ідеологічна база «нових лівих» ґрунтується на необхідності виявлення і розв’язання трьох основних проблем сучасного людства: 1) есхатологічної (можливості загибелі всього живого на Землі внаслідок ядерної війни або екологічної катастрофи); 2) гуманістичної (відчуження людини від її тіла, що призводить до атомізації особистості; самотність і втрата свободи особистості стають провідною темою сучасної культури); 3) економічної (принцип приватної власності вони піддають сумнівам, оскільки відбувається активне порушення меж приватної власності). Як вихід представники «нових лівих» пропонують залучення кожної людини до пошуку альтернативних шляхів розвитку сучасної цивілізації, виступають за розширення подальшої боротьби, мета якої – звільнення особистості, економічна й політична справедливість [269].

Загалом сучасна ліворадикальна ідеологія тісно пов’язана з філософією постмодерну, що дає підстави прогнозувати можливості модифікації світоглядної системи лівого радикалізму, наближення його до потреб і вимог

сьогодення. Подальші дослідження ліворадикальних ідей та рухів мають бути спрямовані на з'ясування перспектив їхнього впливу на суспільно-політичний і економічний розвиток суспільства з урахуванням специфіки постмодерного дискурсу. Адже, як стверджують науковці В. Лук'янець і О. Соболь, «постмодерн сьогодні – це різні пошуки нової цілості людства на принципово іншій (більш зрілій, ніж модерністська) плюралістичній основі» [127, с. 211].

Кінець XX – початок XXI ст. в ідейно-політичному розвитку позначився двома протилежними тенденціями, які водночас характеризуються дією механізмів взаємного виключення і взаємного доповнення. Першою тенденцією політичного поступу сучасності на доктринально-світоглядному рівні є посилення деідеологізації, коли авторитет та безпосередній вплив ідеологічних моделей життя суспільства постійно зменшуються, поступаючись місцем більш прагматичним, зазвичай аксіологічно нейтральним програмам політичних дій. Протилежна тенденція полягає в посиленні інтересу впродовж останніх десятиліть в окремих регіонах та країнах до крайніх, радикально налаштованих ідейно-політичних течій та рухів. Особливого поширення набуває правоекстремістська ідеологічна свідомість.

Правий екстремізм як тип ідейно-політичного світогляду неоднорідний, досить строкатий, його прихильниками можуть бути люди з різним рівнем освіти, статків, соціального стану. Своїм впливом він охоплює і нестабільні політично й економічно слаборозвинуті країни Азії та Африки, і найбагатші держави Європи з давніми традиціями демократії. З'ясування причин посилення впливу ідеології правого екстремізму на суспільно-політичний розвиток багатьох країн сучасного світу є актуальним завданням політологічних досліджень і наукових пошуків у сфері права, соціології, філософії, культурології та релігієзнавства.

Розгляд сучасного правого екстремізму як моделі ідейно-політичного світогляду передбачає з'ясування особливостей тлумачення сутності і соціального призначення політичної ідеології, а також аналіз специфіки його розвитку в останні десятиріччя на прикладі дослідження його проявів у країнах

Європи, Азії та Африки. При цьому прислужаться дослідження О. Аршби «Сучасний правий екстремізм в Європі», М. К. Асанте «Афроцентризм», І. Кудряшової «Фундаменталізм у просторі сучасного світу», В. Остроухова, О. Лікаренка та В. Петрика «Ісламістський релігійний екстремізм та вахабізм».

Усвідомлення значення ідеології як специфічного типу суспільного світогляду і впливу конкретної доктринальної системи на розвиток суспільства має особливе значення для вивчення політичного життя конкретної країни, регіону, світу на певному етапі їх розвитку. Політична ідеологія має подвійне навантаження: віддзеркалює найсуттєвіші бажання і потреби суспільства, а також є чинником формування суспільного світогляду, який використовує політична еліта з метою утвердження серед найширших верств громадян власних поглядів на політичне, економічне, соціально-культурне життя країни. Тому політична ідеологія є одночасно і природним, і штучним соціополітичним феноменом, наділеним певним ціннісним базисом.

Структура будь-якої ідейно-політичної системи (політичної ідеології) складається з образу дійсності (того, що відбувається в суспільстві та поза ним), аксіологічної підсистеми (ієрархії цінностей певної доктрини), практичних вказівок (методології конкретної діяльності задля зміни або збереження наявного стану справ).

Американський соціолог Н. Смелзер тлумачить політичну ідеологію як систему теоретичного знання, що утверджує певні цінності і факти. На його думку, функції політичної ідеології полягають у послабленні соціальної напруги, яка виникає в суспільстві внаслідок усвідомлення людьми розбіжностей між власними цінностями і реальними умовами життєдіяльності. Тому політична ідеологія має «затінювати суперечність між ідеєю про рівні можливості кожного громадянина і реальністю, коли одні соціальні групи й індивіди перебувають у гіршому стані, ніж інші». Він вважав, що політичні ідеології можуть давати сенс і законність діям людей, їх вимогам, виступаючи ефективним засобом ідентифікації особистісних, групових норм і цінностей, для досягнення яких громадяни вдаються до певних дій [219, с. 55 – 57].

Німецький соціолог і філософ Е. Фромм розглядав політичну ідеологію як своєрідний товар: «Ідеологія – це ідеї, сформульовані на потребу публіці, які задовольняють очікування кожної людини полегшити докори совісті вірою в те, що вона діє заради чогось, напевне, доброго і бажаного. Ідеологія – це готові "думки-товари", що поширюються пресою, ораторами, ідеологами для того, щоб маніпулювати масами людей…» [248, с. 132]. Такий скептичний погляд на соціальне призначення політичної ідеології сформувався в Е. Фромма під впливом політичних подій 30-х років XX ст. в Німеччині, коли до влади прийшли представники правого екстремізму.

В останні десятиліття минулого століття політична наука запропонувала нове тлумачення сутності політичної ідеології – як системи смислів, що забезпечують розуміння та потрібну інтерпретацію ціннісних суджень про світ і життя суспільства. Інакше кажучи, політичну ідеологію почали розглядати в контексті мас-медіа. Вона є не просто сукупністю суджень і цінностей, а й має на меті розробку схем, які задають (програмують) певне розуміння соціальних феноменів у контексті легітимації інтересів конкретних соціальних груп. В епоху становлення інформаційного суспільства діяльність мас-медіа підпорядкована ідеологічному впливу, ідейно-політичні доктринальні медіа Д. Крото, «розуміння інтерпретації щоденних новин як простого відображення суспільного консенсусу має ідеологічний характер, тому програми новин відіграють активну роль у формуванні консенсусу» [239, с. 216].

В інформаційному (постіндустріальному) суспільстві політична ідеологія, її сутність і передусім її соціально-політичні функції зазнають суттєвих змін під впливом потоків інформації. Мас-медіа не просто відіграють роль наставників і співрозмовників, вони надають явні або приховані підказки про те, як треба жити, думати про конкретні соціальні процеси і явища. «Ідеологія в епоху масової комунікації виконує функцію "прихованого" програмування інтерпретацій соціальної реальності, коли сприйняття подій і їх оцінка задаються ззовні, але при цьому здійснюються самими суб'єктами соціальних відносин», – пише А. Тузіков [239, с. 229].

Базові особливості політичної ідеології необхідно враховувати при дослідженні причин популярності та проявів сучасного правого екстремізму, який є розмаїтим соціополітичним феноменом. Його ідеологія в Європі ґрунтується на націоналістичних, расистських і неонацистських концепціях, в країнах Азії – переважно на доктринальній платформі ісламізму («політичного ісламу»), в Африці – на ідеях афроцентризму.

Представники правого екстремізму в сучасній Європі не визнають універсального принципу рівності людей абстраговано від їх етнічної, расової або конфесійної належності. За їх твердженням, етнічні, расові та конфесійні ознаки людини несуть вагоме світоглядне навантаження і визначають цінність конкретного індивіда. Тому праві екстремісти переконані, що сучасна демократія руйнує індивідуальність людини, нівелюючи всі створені Богом, природою та історією відмінності. Ідеологія правового екстремізму заперечує демократію, легітимність її соціальних структур і політичних інститутів. Політичний ідеал для них – це авторитарна політична система, яка становить єдиний сплав держави й гомогенного (етнічно, расово та конфесійно) народу. Ідеальний політичний порядок для них – панування тотальної ідеології, яка відображає базові цінності правого екстремізму, викорінення будь-якого інакомислення та ліквідацію свободи слова [13, с. 4]. Основними формами їх політичної діяльності в Європі є тероризм, погроми, організація та забезпечення функціонування воєнізованих угруповань і навіть різноманітні методи «партизанської» війни.

Під впливом активізованих процесів глобалізації та міграції (трудової, політичної, соціальної) все частіше праві екстремісти Європи пропагують ідеї ксенофобії, антисемітизму, ворожості до представників інших рас, насильства щодо іммігрантських меншин. Найрадикальніші в цих домаганнях неонацисти, які мають чітку і дисципліновану політичну організацію й орієнтуються на цілеспрямовані політичні дії.

Тактичними цілями неонацистів в Європі, передусім у Німеччині, є запобігання поширенню змішаних шлюбів задля збереження чистоти арійської

крові. Їхня стратегічна мета – побудова тоталітарної держави на чолі з національним фюрером (вождем нації). Дуже часто європейські неонацисти виступають із гаслами антиамериканізму та антиглобалізму. Неонацистський рух ще не набув великих масштабів, проте, за даними комісії Європейського парламенту, тільки у Німеччині на початку 2000-х років налічувалося близько 80 екстремістських організацій загальною чисельністю понад 23 тисячі осіб. Найчастіше неонацисти об'єднуються в товариства, одним із найвпливовіших у Німеччині є «Національний та соціальний союз дії Північної Німеччини». Найчисельніші акції німецьких неонацистів останнього десятиріччя – демонстрації «Націонал-демократичної партії Німеччини – Молодих націонал-демократів» [13, с. 5].

Попри невеликий масштаб поширення, ідеологія правого екстремізму відчутно впливає на суспільство, особливо на молодь. Більшість європейських політологів стверджує, що найближчим часом популярність праворадикальних ідей і сил зростатиме. Найвразливіші щодо цього країни Центральної та Східної Європи, що зумовлено наслідками економічної кризи останніх років.

При дослідженні особливостей правого екстремізму в країнах Азії передусім беруть до уваги ісламізм, або «політичний іслам», як політичну ідеологію та суспільно-політичний рух. Це зумовлено тим, що саме іслам у XXI ст. остаточно закріпить за собою позиції найавторитетнішої релігії світу, оскільки кількість мусульман уже тепер перевищує один мільярд осіб і надалі збільшуватиметься, що пов'язано передусім із демографічними процесами в ісламських країнах Азії й Африки. Крім того, в ісламі, на відміну від християнства, немає чіткого поділу на світську та духовну влади, немає і церкви як особливого інституту. Тому для будь-якого пересічного мусульманина релігія є невід'ємною частиною політики, поєднана з діяльністю держави, функціонуванням усіх сфер життя суспільства. На переконання мусульманина, політичний вплив ісламу – явище цілком природне й необхідне для нормальної життєдіяльності суспільства. Динамічна політизація ісламу спостерігається тільки в останнє десятиріччя, що знайшло відображення у

поняттях «ісламський радикалізм», «ісламський фундаменталізм», «ісламський екстремізм», «Islamic Resurgence», «Islamic Revival».

Ідеологія політичного ісламу достатньо розгалужена. На цій підставі науковці пропонують авторські підходи до її класифікації. Так, американський дослідник сучасного ісламізму Дж. Л. Еспозіто виокремлює консервативний, неотрадиціоналістський (неофундаменталістський) та реформаторський (неомодерністський) напрями ісламської політичної думки [299, с. 228 – 229]. Два напрями побачила в політичному ісламі Л. Полонська – традиціоналізм і реформаторство; у реформаторстві – фундаменталізм і модернізм [87, с. 66]. Абсолютна більшість учених одностайна в тому, що найпоширенішим виявом ідеології політичного ісламу в сучасному світі є фундаменталізм.

Термін «ісламський фундаменталізм» вперше був застосований у США (1919 р.) групою протестантських пасторів, які заснували Всесвітню християнську фундаменталістську асоціацію з метою захисту базових засад віри. Пізніше його почали використовувати мусульманські богослови як заклик повернутися до витоків віри, первісної чистоти релігії. Ідеологи ісламського фундаменталізму – «салафійя» – прагнуть очистити іслам від привнесених нечестивими правителями й елітою «темних нашарувань».

Фундаменталізм в ісламі неоднорідний, в його сукупності розрізняють оборонну, наступальну та агресивну модифікації. Оборонний фундаменталізм із його закликами до збереження й очищення віри пращурів не є екстремістським за своєю сутністю і діями; наступальний та агресивний – яскраві вияви правого екстремізму як політичної ідеології. Агресивний фундаменталізм ґрунтується на принципі «джихаду» – зусиль, які мусульмани мають докладати для захисту віри, самовдосконалення й невідступного дотримання завітів Пророка. Його послідовники розуміють джихад як необхідність постійної боротьби (у тому числі збройної) з усім «нечестивим», християнським, західним, ворожим ісламу. Однак, як наголошує Г. Мирський, послідовники ісламізму ніколи не оголошували війну християнству, джихад для них – це «боротьба із Заходом як ворогом ісламу». При цьому фундаменталізм

(салафійя) є для них ідейною засадою, але не головною і єдиною. Фанатики-терористи «менш за все думають про “очищення” ісламу; корені їхньої ненависті до Заходу, передовсім Америки, мають не релігійний, а культурно-цивілізаційний, психологічний і геополітичний характер» [143, с. 78].

Специфікою ісламського фундаменталізму, на думку І. Кудряшової, є якнайтісніший зв’язок з політичною і соціальною організацією мусульманського суспільства, общинною солідарністю. В основі ісламського фундаменталізму (ісламізму) – криза націоналізму як ідеології звільнення і мобілізації, стимульована «неефективністю» революційних програм розвитку і поглиблена суттєвим соціальним розшаруванням. Посилення його стало відповіддю на неуспіх у мусульманських країнах інших, запозичених на Заході, ідеологій, неможливість обґрунтувати їх і здійснити дієві модернізаційні перетворення. Використання релігійних мотивів і символів сприяло подоланню кризи легітимності в багатьох мусульманських країнах, стало ефективним допоміжним елементом у боротьбі політичних еліт [114, с. 68]. Посилення впливу ісламського фундаменталізму є переконливим свідченням повернення в сучасну політику релігійного чинника. Ідеологія ісламського фундаменталізму поєднує політичні, релігійні та цивілізаційні цінності, створюючи своєрідний світоглядний феномен сучасності, який у близькому майбутньому може істотно вплинути на розвиток світу загалом, а не лише його мусульманської частини.

Відмінністю ісламського фундаменталізму як різновиду правого екстремізму є «агресивне месіанство конфесійно-політичного штибу, спрямоване на злам громадянських суспільств мусульманського і суміжного з ним простору, зовнішню експансію у формі панісламізму, загострення колізій на межі зіткнення релігій, насамперед ісламу і християнства», – стверджують В. Остроухов, О. Лікаренко, В. Петрик [156, с. 134]. На їхній погляд, ісламістський екстремізм від помірного ісламу відрізняють: прагнення до зміни громадянського суспільства на ісламське, яке ґрунтується на шаріаті; неприпустимість відокремлення церкви від держави; заперечення єдності глобальної цивілізації поряд з протиставленням ісламської зони решті світу;

нетерпимість до міжнародного права (заперечення таких його провідних положень, як територіальна цілісність та недоторканність державних кордонів); опора на заходи дестабілізації задля просування до влади з використанням (де можливо) легальних шляхів; готовність до співпраці з усіма силами, передусім з націоналізмом, сепаратизмом, соціальним популізмом [156, с. 134].

Посилення ролі ідеології політичного ісламу, передусім ісламського фундаменталізму, не є якісно новим історичним чи соціально-політичним явищем. Вплив релігії на життя мусульманських суспільств завжди був високим. Активізація процесів економічної та політичної глобалізації, а також універсалізації соціокультурного життя сучасного світу спричинили чергове піднесення ідей політичного ісламу в мусульманських країнах.

Найяскравішим проявом правого екстремізму у країнах Африки за останні десятиріччя є афроцентризм. Один із найвідоміших ідеологів цього доктринального напряму – Молефі Кете Асанте, професор кафедри афроамериканських досліджень Темпльського університету Філадельфії, працю якого «Афроцентризм» у 1988–1996 роках було видано вісім разів. За твердженням А. Давидсона, ця книга є біблією афроцентристів. Афроцентризм є амбітним проектом, що претендує на місце серед таких ідеологій і релігій, як марксизм, іслам, християнство, буддизм та іудаїзм; контрпозицією стосовно вчених, «які ігнорують, що людська цивілізація почалася на височинах Східної Африки», що Африка дала світові давні цивілізації, де зародились медицина, природничі науки, уявлення про монархії, королівства та Всемогутнього Бога. Асанте переконаний, що його ідеї непересічно цінні для жителів країн Африки, нащадків африканців, вивезених до Нового Світу, з яких 40 % живуть у Бразилії, 37 % – у США. Усі вони мають усвідомити, що афроцентризм – ідеологія майбутнього, адже тільки Африка поєднує матеріальне (те, що ототожнюється з Європою, культурою і світоглядом Заходу) та духовне (традиційна царина цінностей Сходу) [273, с. 62, 82]. Ідеологія афроцентризму – дзеркальна реакція на європоцентризм, нав’язування ідеалів і цінностей Заходу іншим регіонам світу. Він заповнює ідеологічну «прогалину», яка

утворилася у 60-ті роки XX ст., коли політична незалежність зазвичай не ґрунтувалася на цілісній світоглядно-доктринальній базі, покликаній стати основою модернізаційних перетворень на «чорному» континенті.

Джерела популярності ідеології правого екстремізму майже ідентичні в розвинутих державах Європи, Північної Америки і в країнах «третього світу» – Азії та Африки. Це свідчить про те, що процеси глобалізації, демократизації та універсалізації, які охопили світ в останні десятиріччя, сприймаються не так однозначно, як здавалося багатьом західним теоретикам і політикам ще у 80 – 90-ті роки XX ст., тому і наслідки цих процесів можуть бути абсолютно непередбачуваними, а це дає підстави стверджувати, що світоглядний потенціал ідеології правого екстремізму потребує подальших досліджень.

Висновки до третього розділу

Неоліберальні ідеї були своєрідною реакцією на появу світової системи соціалізму, що спонукало капіталістичні країни, передусім США, до лідерства в політиці й економіці. Чільні представники цього напряму – Дж. Роулз, Р. Дворкін, М. Фрідмен, Ф. Гайєк, Г. Олсон, Д. Ешер, Р. Арон та ін. Сутність ідеології неолібералізму – обґрунтування ідеї абсолютного домінування ринкових відносин у всіх сферах суспільного буття, у тому числі приватного. Для цього потрібно уявити економічні відносини між людьми як морально-етичні та ціннісні. Неолібералізм головну увагу концентрує на підході до людини як до істоти політико-економічної. З одного боку, як істота політична вона знаходить своє завершення у державі; з другого – могутність держави забезпечується розвинутістю й потужністю її економіки, що зростає на системі права, сутність якого полягає у функціонуванні його як міри справедливості, максимально наближеної до кожного індивіда. Основними принципами неоліберальної ідеології можна вважати: активне входження держави в систему ринкового життя суспільства; консенсусні й толерантні відносини між усіма

суб'єктами політичного та економічного життя; максимально можливе сприяння демократичній участі громадян в управлінні державою; формування плюралістичного типу суспільства як необхідної умови для вивільнення творчої енергії громадян.

Ідеологія неоконсерватизму сформувалася внаслідок необхідності пристосування класичних консервативних ідей до умов постіндустріального суспільства. Соціально-економічні засади неоконсерватизму передбачають: утвердження монетаристської моделі розвитку економіки замість реформістської; обмеження методів державного регулювання економіки; розробка ефективних методів стимулювання ринкових відносин на засадах максимального сприяння розвитку приватного підприємництва; перехід до практики «економічного реалізму» – постійного підтримання рівноваги між можливостями економіки та соціальними витратами.

Ідеологія неокомунізму передбачає: своєрідний синтез лібералізму, комунізму і традиційного суспільства; створення своєрідного типу цивілізації, який охоплюватиме «присадибну урбанізацію», відновлення общини як самодостатньої у своїй виробничій та соціокультурній інфраструктурній потужності первинної клітинки суспільства; створення рівних умов для самобутнього розвитку і самозбереження різних народів як втілення багатовікової мрії людства про рівність, братерство і справедливість.

Ідеологія неонаціоналізму прагне ідеологічно обґрунтувати ідею особливих прав конкретних народів у формуванні економічного, політичного і духовно-культурного життя суспільства. Націоналізм як ідеологія не має серйозних політичних, економічних, соціокультурних підстав для прояву в країнах Західної Європи, США, Канаді. Навіть сепаратистські рухи розгортаються в контексті національно-демократичної ідеології. Такими є намагання франкомовного Квебеку здобути державну незалежність. В Іспанії баскський сепаратизм досяг націоналістичних проявів через етнопсихологічні особливості темпераменту. Подібні енергії живлять прагнення Північної Ірландії об'єднатися з Ірландією, вийшовши зі складу Великої Британії.

Ідеологія неонаціоналізму властива країнам, що втратили імперський статус: Росії і Сербії. Йдеться не про впливовість там націоналістичних партій, а про перейнятість майже всіх політичних сил націоналістичними ідеями, публічними глашатаями й виразниками яких є клуби «за політичними інтересами».

Соціал-демократична неомодерністська ідеологія, проголошуючи принципи свободи, солідарності, справедливості та рівності, становить досить мобільну форму соціально-філософської, політико-правової, морально-етичної свідомості. У зв'язку з цим її правомірно вважати своєрідним духовним світоглядно-методологічним фундаментом стосовно інших ідеологій та ідеологічних течій. Справді, всі вони, хоч і різною мірою, сповідують зазначені в ній принципи. Соціал-демократична ідеологія зазнає модернізації й оновлення на шляху поглиблення розуміння її компонентів у мінливих економічних, політичних, соціокультурних умовах. Обравши визначальними ідеї рівності, свободи, солідарності, справедливості, суб'єкти цих цінностей поставили себе в дуже складну й відповідальну ситуацію, адже визначити значення таких важливих категорій практично неможливо.

Лібертаризм є своєрідною реакцією на напружений характер життя в розвинутих країнах. Він пропагує розгляд крайніх форм індивідуалізму як адекватної відповіді на сучасне конкурентно-ринкове суспільне середовище, для чого потрібно йти шляхом деетатизації суспільства, щоб створити в ньому майже необмежену свободу ринкових відносин. Це означає, що мораль має поступитися праву як ученню про свободу вибору людиною напрямів і умов свого розвитку. Лібертаризм обґрунтовує ідею первинності права людини на свободу, більш характерну для визначення її сутності, ніж її як політичної істоти. Звідси – ідея про мінімум свободи в тому сенсі, що має бути забезпечене право на вільне входження і вільний вихід із будь-якого співтовариства як форми політичного (громадського, колективного) об'єднання.

Розробниками політичної філософії комунітаризму є М. Сандел, М. Волцер, А. Макінтайр і Ч. Тейлор, які впродовж останніх двох десятиліть XX ст. створили своєрідну ідеологічну школу соціально-політичної думки.

Головними її ідеями є: критика сучасного постіндустріального суспільства (без поділу його на соціалізм та капіталізм) як побудованого на конкуренції, а не на засадах братерства і солідарності між людьми; заперечення будь-яких головних політичних ідеологій сучасності як таких, що не сприяли досягненню головної мети – всебічного розвитку людини, а лише породили і породжують нові проблеми; обґрунтування універсальної значущості обраного ними ідеалу солідарного братства між людьми.

На противагу руху «нових лівих», який розвинувся в Європі наприкінці 60-х – на початку 70-х років XX ст. і з особливою силою проявився у Франції у 1968 році, на межі другого і третього тисячоліть помітне місце в суспільно-громадському житті посідають ідеологічні, насамперед молодіжні, течії «нових правих. Ідеологію «нових правих» розробляють філософи, культурологи, політологи, які не просто героїзують архаїчне минуле, а намагаються знайти в ньому суб'єктні вольові енергетичні потуги, яких, на їхню думку, не вистачає сучасності. Для її модернізації потрібно: мати сильне бажання дистанціюватись від сучасних суспільних цінностей, відмовитись від моральних і духовних зв'язків із ними; створити ідеологічну і моральну силу, здатну зайняти більшість у законодавчих органах влади для здійснення сучасного ренесансу греко-римської античної культури; надати суспільної цінності архетипам, які визначають людську поведінку і об'єднують не абстрактно-теоретичними постулатами, а спільністю інтуїтивних почуттів, первинних імпульсів; відновити первинні релігії як рідні, спроможні відродити почуття сакральності.

«Фемінізм» як політичний термін виник на початку XIX ст. і означав загальну назву широкого руху за зрівняння у правах жінок з чоловіками. Ідеологія фемінізму пережила розквіт разом із радикалізмом 60 – 70-х років XX ст. і стала його складовою частиною. Ця хвиля забезпечила розробку теоретичної основи, яка зробила фемінізм потужним соціальним явищем сучасного світу. Її метою була вже не емансипація, якої можна було досягнути політичними реформами, а жіноча лібералізація, яка вимагала радикальних соціальних перетворень. Ідеї і цінності фемінізму кинули виклик соціальній і

політичній традиції, змусивши радикально змінити ставлення до статі і підняти людську свідомість у питанні гендерної рівності у публічному житті. Популярність ідей визначила швидкість їх поширення і виникнення феміністичних організацій у більшості розвинутих країн. Завдяки цьому фемінізм перетворився з руху на радикальну ідеологію.

Проблема інтеграції релігії в політичний процес має значний історичний діапазон. Конфлікт релігійних цінностей і соціально-політичних орієнтирів, що породили більшість проблем сучасності, набув особливої динаміки в ісламському світі. Передумови реінсталяції релігійної ідеології в ісламському громадському просторі пов’язані з кардинальними суперечностями його ідей з моделями західного демократичного модернізму. Питання динаміки інтегрування фундаменталізму в соціально-політичну реальність пов’язане з рівнем реакції цієї ідейної парадигми на соціально-політичні перетворення сучасності. Інтервенція релігійних канонів у політичний простір стала ключовою закономірністю модернізації соціально-політичної реальності. Незворотність цього процесу підтверджує потенціал ідеологій, заснованих на ідейній готовності духовенства адекватно реагувати на виклики політичного процесу, зумовлені дисбалансом політичної системи, соціальними протиріччями, економічною деградацією і кризою світських ідеологій.

Останнє десятиріччя минулого століття позначене згортанням політичної активності ліворадикальних рухів, що було зумовлено насамперед кризою соціалізму як політичної доктрини та соціалістичних (комуністичних) режимів. Утім, уже на початку XXI ст. під впливом процесів становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства відбулося оновлення теоретико-доктринальних засад й основ практичної діяльності ліворадикальних рухів. Ліворадикальні ідеології сучасності надзвичайно строкаті, охоплюють традиційні (класичні) доктринальні моделі бачення майбутнього (анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм, троцькізм тощо) і їх новітні модифікації (анархо-фемінізм, анархо-пацифізм, інфоанархізм, неотроцькізм, різноманітні екологічні течії та антиглобалістські рухи).

Важлива умова поширення радикальних ідеологій – обов'язкова наявність масового реципієнта для відповідного доктринального впливу. Адже вплив на громадську свідомість уможливлює встановлення представниками радикальних ідеологій прямого або опосередкованого контакту із суспільством для реалізації певних політично значущих цілей. Такий вплив як своєрідний механізм тиску на громадськість з боку радикальних політичних акторів особливо ефективний у країнах розвинутої демократії, бо саме за функціонування електоральної демократії публічність політики стає максимально можливою. Прихильники радикальних ідеологічних поглядів сформували парадокс: критикуючи механізми, форми та вияви сучасної демократії як недосконалі й штучні, вони досить ефективно їх використовують.

Ідеологія правового екстремізму заперечує демократію, легітимність її соціальних структур і політичних інститутів. Політичний ідеал для них – це авторитарна політична система, яка становить єдиний сплав держави й гомогенного (етнічно, расово та конфесійно) народу. Ідеальний політичний порядок для них – панування тотальної ідеології, яка відображає базові цінності правого екстремізму, викорінення будь-якого інакомислення та ліквідацію свободи слова. Основними формами їх політичної діяльності в Європі є тероризм, погроми, організація та забезпечення функціонування воєнізованих угруповань і навіть різноманітні методи «партизанської» війни. Під впливом активізованих процесів глобалізації та міграції (трудової, політичної, соціальної) все частіше праві екстремісти Європи пропагують ідеї ксенофобії, антисемітизму, ворожості до представників інших рас, насильства щодо іммігрантських меншин. Найрадикальніші в цих домаганнях неонацисти, які мають чітку і дисципліновану політичну організацію й орієнтуються на цілеспрямовані політичні дії.

РОЗДІЛ 4
НОВІТНІ ПОСТКЛАСИЧНІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ НА ЗЛАМІ XX–XXI СТОЛІТЬ

4.1. Екологізм як перспективна ідеологія захисту людства від самознищення

Екологія закорінена в німецькому націонал-соціалізмі: ідея чистоти нації на основі чистокровної спорідненості німецького народу передбачала і чистоту довкілля, оскільки людина є природно-біологічною соціальною істотою. Не випадково, що екологія як науковий напрям винила в Німеччині у формі соціал-дарвінізму, прихильником якого був автор терміна – вчений-біолог XIX ст. Е. Геккель. У праці «Людина і світ» (1931 р.) німецький правознавець Л. Клагес запропонував програму правого екологізму, в якій наголошував на первинності традиційного суспільства, яке існувало в умовах чистої природи. Йому протистоїть як руйнівна сила урбанізоване суспільство. Заснована на цих ідеях «Німецька ліга моністів» пропагувала расову чистоту, яку порушують протиприродні змішані шлюби й забруднення природи, яке здійснює технологічно-виробнича економіка.

Ідеологія екологізму впливає на екологічну політику. У процесі екологізації політики формується світоглядна основа екологізму, що передбачає більше індивідуалізму, самоорганізації і самовизначення як засобів подолання екологічних проблем. На думку М. Хилька, характерною ознакою екологічного світогляду є «визнання абсолютної переваги нематеріальних цінностей (свобода, самовиявлення, мир) перед матеріальними (капітал, кар’єра, майно)» [256, с. 248 – 249].

Оприроднення і біологізація людини неодмінно приводять ідеолога до висновку, що соціальне середовище також є сферою боротьби народів за існування й виживання. Тому вкрай важливо зрозуміти об’єктивні засади буття

людини як природної і соціально-духовної істоти. Екологізм не обов'язково є формою екофашизму. У своєму екологічному обґрунтуванні він сприяв формуванню у населення Німеччини та інших країн, що сприймали соціал-дарвінізм, благоговійного ставлення до довкілля. Ставши елементом конкретного політичного режиму і політичної ідеології, в цьому разі – расової, він породжує ксенофобські настрої серед окремих людей і народів.

У 20-ті роки XX ст. одним із перших побачив загрозу глобальних проблем український вчений В. Вернадський, що стимулювало обґрунтування ним учення про ноосферу, згідно з яким людина своєю працею та свідомим ставленням до життя переробляє земну оболонку – геологічну область життя, біосферу. У цих стараннях вона переводить біосферу в якісно новий геологічний стан – ноосферу.

Ідеї вчення про ноосферу наявні в концепції майбутнього цивілізації М. Мойсеєва, викладеній у праці «Доля цивілізації. Шлях Розуму» (1998 р.). У ній звернуто увагу на діалектичний характер життя: через розвиток технічних новацій людство опинилось на краю прірви, а без них воно не має майбутнього, не може відійти від прірви. Тому технічний розвиток абсолютно необхідний, але його недостатньо, оскільки іншими мають стати цивілізація, духовний світ людства, його потреби, ментальність [145]. Учення про ноосферу дає методологічний підхід до оцінки процесу глобалізації: визначає перспективи розвитку людства; попереджає людство про згубні наслідки протиставлення ноосфери і біосфери. Руйнування духовних засад людської спільноти, абсолютизація ринкового регулювання, на погляд прихильників цього вчення, призведуть до порушення біологічної рівноваги на планеті. Виснаження біологічного потенціалу може спричинити деградацію духовного виробництва й уповільнення розвитку людства.

Учення про ноосферу можна звести до таких ключових положень: ноосфера – це вища стадія біосфери, пов'язана з виникненням і розвитком в ній людства; пізнаючи закони природи та удосконалюючи техніку, сфера розумної діяльності стає потужною силою, що може бути зіставлена з геологічною;

людина починає чинити визначальний вплив на перебіг процесів у сфері Землі та в навколоземному просторі, глибоко змінюючи Землю своєю працею; становлення і розвиток людства як нової сили, що перетворює природу, виявились у виникненні нових форм обміну речовиною і енергією між суспільством і природою, у всезростаючому біогеохімічному впливі людини на біосферу [125]. На підтвердження реалістичності основних положень учення про ноосферу В. Лукашевич зазначає, що практика довела силу перетворювальної діяльності розуму; результати такої діяльності можуть бути і негативними, якщо раціоналізм абсолютизований і шкодить духовним засадам, які звеличують людину в природі [125, с. 116 – 117].

У другій половині XX ст. дискусії про глобальні проблеми людства породили теорію глобалістики, яка ввібрала висновки відомих учених Н. Бора, Б. Рассела, А. Ейнштейна («Маніфест Рассела – Ейнштейна», 1955 р.), а також тези виступів політичних лідерів країн «Делійської шістки» (Аргентини, Греції, Індії, Мексики, Танзанії, Швеції) і Римського клубу.

На першому етапі розвитку (50 – 60-ті роки XX ст.) теорія глобалістики була спрямована на аналіз проблем освоєння космосу і охорони навколишнього середовища; на другому (70-ті роки XX ст.) додались ідеї глобального моделювання стану і перспектив розвитку світової політики та світогосподарських зв’язків; на третьому етапі, який почався у 80-ті роки XX ст., до глобальних проблем сучасності значний інтерес стали проявляти політичні й державні діячі багатьох країн, розробляючи міжнародні документи, спрямовані на їх розв’язання.

Сучасна глобалістика досліджує комплексні проблеми, розв’язання яких допоможе обрати шлях подолання глобальних проблем людства. Але більшість сучасних теоретиків у сфері глобалістики на перший план виводять міжнародну безпеку. Першочерговою проблемою світової безпеки стає генерування стратегії виживання в умовах кризи світової цивілізації (окремих цивілізацій). Тому значну увагу вони приділяють порівняльному аналізу основних соціокультурних цінностей сучасних цивілізацій і становленню нового

універсалізму через усвідомлення складності планетарного буття, аналізу стратегій міжцивілізаційної взаємодії, обґрунтуванню концепцій гуманітарного консенсусу як процесу узгодження цінностей різних цивілізацій, порівняльному аналізу можливих альтернативних шляхів глобалізації.

Останнім часом розроблено різні класифікації глобальних проблем сучасності (Й. Галтунгом, А. Бондаром та ін.), але практично всі вони фіксують увагу на одному й тому самому: загрозі і кризі насильства, у тому числі загрозі використання ядерної зброї і тероризму; міжетнічних, міжнаціональних і міжцивілізаційних конфліктах; кризі зубожіння та загрозі бідності, кризі відторгнення певних осіб та соціальних груп і загрозі порушення прав людини; кризі довкілля і загрозі порушення екологічного балансу, вичерпання природних ресурсів; проблемі продовольчого забезпечення; демографічних проблемах – відтворенні й міграції населення, формуванні його освітнього потенціалу; проблемах охорони здоров'я; використанні Космосу і Світового океану в мирних цілях.

Особливу роль у розробленні концепції глобалізації відіграли засновники і теоретики Римського клубу – А. Печчеї, Дж. Форрестер, Д. Медоуз, Е. Ласло, М. Месарович, які у своїх доповідях багато уваги приділяли глобальним проблемам людства. Такими проблемами, на їх переконання, є гонка озброєнь і загроза ядерної війни, забруднення довкілля, збільшення кількості населення на планеті, поглиблення нерівності у розвитку окремих країн, зростання бідності тощо. Відповідно, основними цілями Римського клубу є формування нового розуміння глобальної системи, яка складається з різноманітних, але взаємопов'язаних елементів (економічних, соціально-політичних і природних); поширення цього розуміння в суспільстві та серед осіб, що приймають політичні рішення; сприяння новим ініціативам щодо розв'язання глобальних проблем і діяльності з їх реалізації.

Якщо людство не змінить спосіб життя, стверджують Д. Медоуз, Дж. Форрестер та інші автори у дослідженні «Межі росту» (1972 р.), це може призвести до глобальної катастрофи, адже, перетнувши критичну межу

зростання, воно втратить можливість управляти своїм розвитком. Це стосується збільшення населення планети, індустріалізації, забруднення навколишнього середовища, виробництва продуктів харчування, зменшення кількості сировини та енергетичних ресурсів. Дослідники стверджують, що технічний прогрес необхідний передовсім для підтримання глобальної рівноваги. Для запобігання глобальній катастрофі Д. Медоуз пропонує шість програм:

1) якомога більше вивчати зазначені проблеми; тримати під контролем рівень добробуту людства, стан локальних і планетарних джерел;

2) скоротити час зворотного зв'язку, уважніше ставитись до інформації про стан довкілля;

3) мінімізувати використання невідновлюваних ресурсів;

4) перешкоджати виснаженню відновлюваних ресурсів;

5) використовувати всі ресурси максимально ефективно;

6) зупинити збільшення чисельності населення [181, с. 674].

Усі перелічені проблеми мають давню історію, взаємозалежні, однак саме розгортання індустріалізації і повоєнна відбудова економіки, яка іноді мала змагальницький характер між країнами, прискоривши глобалізацію, значно наблизили до катастрофи екосистеми. Сприйняття деякими екологами і біологами планети як взаємозалежної цілісної екосистеми сприяло тому, що проблеми довкілля (інвайронменталізм) стали синонімом глобального світогляду.

Римський клуб звертає увагу і на соціально-психологічні, світоглядні, моральні та культурні аспекти глобальних проблем, які проявляються в нігілізмі як панівній світоглядній установці; загрозі тривіалізації глобальних проблем; труднощах формування світоглядних позицій у молоді тощо. Висновком з цього є те, що глобальною проблемою стає створення нової системи цінностей, здатної визначити мету життя сучасної людини, пояснити сенс її буття, стати основою цілісного погляду на єдиний взаємозалежний світ.

А. Печчеї у праці «Людські якості» стверджує, що людина є центром усіх проблем і подій: «Не усвідомлюючи, як правило, цієї простої і очевидної

істини, ми часто намагаємось знайти складні, немислимі рішення десь поза межами самих себе, але ж, по суті, за відповіддю про причини всіх людських труднощів і світових потрясінь зовсім не потрібно ходити так далеко – вона у нас самих. Тільки прагнучи якомога ширше і глибше зрозуміти сутність теперішнього стану людини і того, з якою силою вона впливає на весь оточуючий світ, тільки стимулюючи всі наші творчі здібності на пошук нових форм буття, які б сприяли гармонії, а не дисонансу в нас самих і в усьому нашому всесвіті, ми можемо прокласти шлях до добра, якого так потребуємо, й отримати сили для досягнення поставлених цілей… Головна мета… у тому, щоб усі… змогли отримати найточніше бачення тих умов, в яких їм належить жити і працювати, і пристосувати до цього свою систему цінностей і свою поведінку. Абсолютно зрозуміло, що найбільші шанси на успіх в майбутньому отримають ті групи людства, яким краще за інших вдасться ця трансформація» [181, с. 674–675]. При цьому він наводить шість (але зазначає, що їх можна визначити й більше) цілей, які має досягти людство, щоб продовжити своє існування. Вони пов’язані із «зовнішніми межами» планети; «внутрішніми межами» людини; отриманим нею культурним спадком, який вона має передати нащадкам; світовим співтовариством, котре вона повинна побудувати; середовищем людського існування, яке вона має захистити; складною і комплексною виробничою системою, до реорганізації якої їй належить приступити.

У 1980 році група американських учених на чолі з Дж. Барні запропонувала доповідь «Глобальні проблеми 2000 року», переконуючи, що до 2000 року ці проблеми можуть набути загрозливих масштабів. У 1984 році американський Інститут світової вахти випустив дослідження «Становище світу. 1984», в якому надав рекомендації для збереження довкілля та природних ресурсів, щоб забезпечити життєздатність суспільства.

Ці оцінки і прогнози не лише не сприймали з належною увагою, а й заперечували їх, проявляючи антиглобалістські настрої. У праці «Наступні двісті років. Сценарій для Америки і всього світу» Г. Кан і його співавтори-

однодумці обстоюють «концепцію прогресу» на противагу концепції «меж зростання», а також висловлюють думку щодо небезпечності песимістичних прогнозів, оскільки вони дезорієнтують людей і дезінтегрують суспільство, чим можуть скористатися безвідповідальні активісти-діячі для захоплення влади. А це спричинить соціальні перетворення і потрясіння, що, на їх думку, значно небезпечніше, ніж зменшення природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища. Не залишилась поза увагою Г. Кана і доповідь «Глобальні проблеми 2000 року». Реакцією на неї стала спільна з Дж. Саймоном робота «Багата планета. Відповідь на “Глобальні проблеми 2000 року”», де автори висловлюють думку про стійкість і здатність навколишнього середовища і екологічних систем самоконтролюватися й самооздоровлюватись.

Такі погляди мають право на існування, але результати моніторингу стану різних екосистем, що утворюють світову екосистему, доводять істинність тверджень екологів, що погіршення стану довкілля випереджає темпи заходів для його захисту і відновлення. Наприклад, щорічне стоншення озонового шару та збільшення озонових дір на Північному і Південному полюсах на 1 % збільшує інтенсивність шкідливого сонячного випромінювання на 2 %. Очевидні наслідки – підвищення рівня води Світового океану, спричинене таненням льодовиків, неврожаї і продовольча катастрофа на Півдні через посуху, захворювання на рак шкіри (особливо в Австралії, Новій Зеландії).

Глобалізація і глобальні проблеми довкілля (інвайронментальна глобалізація) породжують соціальні процеси, що взаємодіють і передбачають міжрегіональний та трансконтинентальний виміри. Однак не всі проблеми навколишнього середовища, як і не всі реакції на них, мають глобальний характер. Численні екологічні загрози і їх наслідки мають локальний характер і є предметом уваги національних урядів. Дедалі частіше і локальні проблеми деградації природного середовища постають на порядку денному наднаціональних структур. Загалом проблеми довкілля поділяють на глобальні (стоншення озонового шару, глобальне потепління), непрямо глобальні

(вичерпання природних ресурсів, вирубування лісів, загроза біологічному розмаїттю, перенаселення і міграції), більш регіональні (морське забруднення), подвійні, міжкордонні (кислотні дощі, забруднення водойм на кордоні між країнами, викиди шкідливих речовин заводами, розташованими поблизу кордонів, транспортування ядерних і токсичних відходів), а також суто національні і локальні (мають малий радіус дії, наприклад, фотохімічний смог, викиди токсичних металів) [60, с. 437 – 471].

На підставі різноманітних даних активізувались дискусії щодо глобальних екологічних взаємозв'язків і планетарної взаємозалежності. Ці культурні зрушення супроводжувались утворенням мереж установ для моніторингу довкілля та взаємодії з екологічних питань. Наукові дебати з екологічних проблем стали важливим каталізатором політичного сприйняття екологічних загроз і важливим чинником формування та інституціоналізації міжнародних екологічних рухів [309, с. 43, 356].

Екологічний рух має багато історичних причин, але від 60-х років XX ст. його розвиток набув небачених масштабів і форм, іноді поєднуючись із соціальними рухами. У різних країнах, спираючись на власні ресурси і традиції, активізовувались давні й утворювались нові організації із захисту довкілля, групи з подолання специфічних місцевих екологічних загроз, з'явились нові радикальні неурядові організації та організації з лобіювання відповідних проблем, протестні рухи, в Європі були засновані партії зелених. У 90-ті роки XX ст. ці процеси поширились на Східну Європу та країни, що розвиваються.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років XX ст. збільшилась інтенсивність міжнародного екологічного регулювання шляхом укладання міжнародних режимів, угод і конвенцій, створення Європейським Союзом інституцій з регулювання і контролю за екологічною політикою (в рамках ООН), Міжнародних екологічних асоціацій тощо. Екологічні питання набули глобального характеру як глобалізація деградації довкілля через глобалізацію економічних процесів. Глобальне поширення індустріалізації із Заходу на Південь та Схід повсюдно розширило географічні межі забруднення одночасно

із збільшенням обсягів світового споживання ресурсів. Міжнародні економічні інституції забезпечили розвиток цим регіонам і їх країнам капіталовкладеннями й інфраструктурами (Всесвітній Банк і МВФ). Міжнародні екологічні структури тиснуть на країни, в яких триває індустріалізація, вимагаючи посилення національного екологічного законодавства. Такі суперечливі вимоги ставлять країни, що розвиваються, у складне економічне і політичне становище, спонукають до перегляду питань автономії і суверенітету. Не лише проблеми довкілля, а й глобалізація в усіх її проявах ставить перед усіма країнами, навіть наймогутнішими, питання не тільки трансформації розуміння суверенітету та автономії, а й зміни характеру владних відносин, демократії, політики і управління. Бо лише за умови розуміння політики як інструменту спілкування різних країн можливий новий світовий порядок, створення якого є умовою ефективного розв'язання глобальних проблем.

Розглянуті проблеми є змістом лише одного з напрямів глобалістики – антропоекологічного. Як зазначають науковці, у сучасному світі налічується понад шість десятків глобальних проблем. Це, з одного боку, пояснює плюралізм підходів, поглядів, концепцій та інтерпретацій сутності глобалізації, її проявів і наслідків, а з іншого – вказує на те, що ефективне вирішення цих всеохопних, планетарних, глобальних проблем можливе лише за умови застосування міждисциплінарного підходу, на що вказував В. Вернадський, і політики глобального співробітництва на засадах визнання пріоритетності загальноцивілізаційних цінностей.

Поряд з іншими новітніми ідейними течіями екологізм набув поширення у другій половині XX ст. як супутній прояв соціальної емансипації та науково-технічної революції. Передумовами для його появи були послаблення впливу традиційних ідеологій, розмивання класової структури суспільства, розширення кругозору широких верств населення через підвищення доступності і якості освіти та науки. Гасла екологізму перебувають в одній площині з ідеями пацифізму, антиглобалізму, різноманітних рухів за права дискримінованих меншин, молоді, жінок, а також новими течіями в культурі та мистецтві.

Екологізм («зелена» ідеологія) виник наприкінці 60-х років XX ст. у Західній Європі. Його витоки сягають ліворадикального молодіжного протесту та громадських ініціатив на захист довкілля. Спочатку «зелені» були маргінальною течією у тогочасному політичному житті, що значною мірою зумовлювалося молодістю, соціальним становищем та революційним радикалізмом найактивнішої частини його представників. Соціальну базу екологізму становили молодь, гуманітарна інтелігенція, службовці – «нові середні верстви». Спочатку вони відмовлялися від партійної боротьби, займалися пропагандою своїх ідей і діяли як масовий суспільний рух. Із середини 70-х років XX ст. почали з'являтися екологістські політичні партії, які взяли активну участь у парламентському житті західних країн з початку 1980-х років [55].

Поворотним моментом для руху екологістів був 1986 рік, рік аварії на Чорнобильській АЕС. Німецький соціолог У. Бек вважає, що Чорнобиль став знаковою подією, зумовив швидке завершення «холодної війни» і крах СРСР. «Ані Берлінська стіна, ані бази ВПС по периметру кордонів країн Варшавського блоку не змогли зупинити радіоактивну хмару. Європа виявилася безсилою перед страхітливою техногенною катастрофою. Усвідомлення цього спричинило занепад геополітичного підходу та сприяло піднесенню глобалістського світогляду» [23]. Страх перед техногенними аваріями акумулювався у широку громадську підтримку «зелених» партій, що допомогло їм посісти важливі позиції у законодавчій та виконавчій владі різних західних держав та органах Європейського союзу. «Зелені» партії, фонди, об'єднання є впливовими учасниками політичного й економічного життя західних країн. Екологісти успішно просувають низку проектів – запровадження ринку квот на шкідливі промислові викиди, скорочення ядерної енергетики, перехід на біопаливо та альтернативні джерела електроенергії, застосування ресурсоощадних технологій, вдосконалення системи переробки сміття, маркування харчової продукції тощо.

Ідеологію екологізму (інвайронменталізму) можна розглядати в широкому контексті ліберальної ідейної парадигми. Ліберальний концепт «звільнення» було поширено на живий світ і природу загалом. Як зазначає В. Заблоцький, «якщо бути послідовним і відвертим у проведенні принципу емансипації, то треба визнати, що не тільки людина гідна і повинна бути вільною від рабства, страху і гноблення, – але й інші живі істоти, сама природа в цілому, – від гноблення і самогубного руйнування з боку самої людини. Отже, інвайронментальні ідеологічні течії є прикладом закономірної експансії емансипаторського світогляду на весь світ, – а не тільки світ соціальний» [76, с. 138].

«Зелена» ідеологія претендує на універсальність не лише у вирішенні проблем відносин людини з природою, а й у подолані національних релігійних і будь-яких інших соціальних суперечностей, проголошуючи пріоритет загальнолюдських інтересів та цінностей. Пропозиції екологістів коливаються між розвитком нових безпечних для природи технологій і відмовою від надбань цивілізації, які шкодять довкіллю. Помітним у діяльності «зелених» є поширення в суспільстві нової екологічної моралі – усвідомленого повсякденного застосування правил: помірного споживання, користування природоохоронними технологіями, уникнення забруднення природи тощо. Екологісти пропонують вести облік усіх сфер людської діяльності щодо реакції природного середовища. Діяльність людини повинна не протистояти природі, а відбуватися разом з природою, на основі законів її функціонування [9].

У рамках широкого екологічного руху багато течій виступають за глибокі соціальні перетворення; деякі з них реалізуються у формі заснованих на «зелених» принципах субкультур. Політичні вимоги та активна діяльність щодо реформування суспільства є критерієм, що вирізняє політичний екологізм у широкій сфері екології. Прикладами сучасних «зелених» течій є модералізм та фріганізм.

Модералісти закликають до зміни соціальної організації, культури та способу життя людства. Основна їхня ідея полягає в тому, що для фізичного

виживання землян необхідно в усіх сферах запроваджувати принципи ощадливості, нормативного обмеження і свідомого самообмеження у споживанні благ. Модералізм сповідує принцип: «кожному за потребами, і ні на йоту більше». Потреби людини визначають за її фізіологічними параметрами, тому надлишковості – багатство і розкіш – мають бути заборонені. Інфраструктуру слід оптимізувати для максимально можливої економії ресурсів, передусім природних. Суспільство повинне відмовитись від усіх видів діяльності, пов'язаних із невиправданою шкодою природі та розтратою ресурсів.

Фріганізм є типовою антиконсюмерською субкультурою. Його представники замість купівлі нових товарів використовують викинуті споживачами або торгівельними підприємствами. Цим вони привертають увагу суспільства до нераціонального використання споживчих благ – викидання великої кількості товарів, придатних для використання. Фрігани вказують на дві головні проблеми нераціонального споживання: ресурсне марнотратство і забруднення довкілля відходами [135].

Ранні «зелені» категорично відкидали сучасну індустріально-технократичну цивілізацію. Індустріальному суспільству протиставляли проект альтернативного екологічного громадського ладу. Спочатку більшість «зелених» була налаштована скептично щодо співпраці та участі у владних інститутах, розглядала їх винятково як об'єкт для критики і тиску. Із часом практичні проблеми руху переконали його активістів, що для досягнення цілей корисним може бути не протистояння владі, а присутність у ній. Нині в «зеленому» русі беруть участь «фундаменталісти», які продовжують наполягати на радикальній перебудові індустріального суспільства, і «реалісти», котрі закликають лише до його корекції відповідно до вимог екології. Як свідчить досвід останніх років, участь у парламентській, урядовій, діяльності зазвичай веде до ослаблення радикалізму «зелених» партій. Натомість радикальна частина екологістів долучається до позапарламентського антиглобалістського руху і навіть займається екотероризмом [68].

Як й інші постмодерністські ідеології, екологізм є внутрішньо еклектичним, поєднує елементи лівого і правого світоглядів. Лівизна екологізму проявляється в критиці ним певних аспектів капіталістичного ладу; в закликах до державного регулювання економіки з метою захисту довкілля; у пошуку нових засад моралі та організації суспільства. «Зелені» часто виступають з позицій фундаменталізму в питанні взаємодії людини і природи: закликають повернутися до гармонійної моделі, яка існувала до індустріальної цивілізації. Як і праві консерватори, екологісти не сприймають прогресизм, тим більше розпропаговану традиційними лівими теорію соціального прогресу через емансипацію робітничого класу. Відповідне ідеологічне позиціювання зробило екологізм об'єктом критики з боку марксистів, правих ліберал-демократів і лібертаріанців.

Марксисти закидають «зеленим», що їхній рух був свідомо інспірований урядами західних держав з метою відтягування активістів з антивоєнних і лівих організацій. На їхню думку, екологізм, попри свої радикальні гасла, не становить реальної загрози капіталістичному ладу. Псевдоліві «зелені» не намагаються боротися із першопричиною проблем довкілля – несправедливими соціальними відносинами, які потурають хижацькій експлуатації капіталістами природних ресурсів. Вони безпідставно чекають від капіталістів, що ті стануть обмежувати власні прибутки з етичних міркувань. Успіхи кампаній екологістів у боротьбі з підприємствами-забруднювачами марксисти трактують як демонстративне реагування на «громадську думку», що не вирішує докорінно проблему, але затушовує класовий антагонізм [230].

«Зелених» критикують і з правого боку. Послідовники неоконсерваторів, праві ліберали вважають, що екологісти використовують популярні гасла захисту довкілля для тиску на тих, хто уособлює ліберально-демократичний лад і цінності вільного ринку. Різні сценарії катастроф вони подають з метою втілити свої «псевдонаукові» ідеї. На думку правих, це несправедливо і дуже небезпечно. Екологісти намагаються дискредитувати ринкові механізми, пригнічують підприємницьку ініціативу, намагаються змінити стиль життя і

цінності західних суспільств. З цього приводу президент Чеської республіки В. Клаус в одному зі своїх виступів зазначив: «Що я вважаю важливим, так це виступити проти спроб екологістів маніпулювати людьми. Їх рекомендації повернуть нас до епохи етатизму і обмеженої свободи. Отже, наше завдання – провести чітку лінію і розрізняти ідеологічний екологізм та наукову екологію» [105]. Найбільший опір практичному втіленню ідей «зелених» здійснюється у потужних індустріальних державах, які сповідують крайні (комуністичну та ліберальну) моделі розвитку, – в КНР і США.

Суспільно-політичний аспект екологізму можна простежити на прикладі короткочасного його піднесення в СРСР періоду перебудови. На відміну від Заходу, в Радянському Союзі не могло виникнути ніяких альтернативних політичних рухів, тим більше легальної екологічної політичної партії. Тому екологістський рух спочатку реалізовувався в межах не заборонених владою громадських об'єднань. Появі масового екологістського руху передувала тривала діяльність радянських професійних природоохоронних об'єднань, таких як Українське товариство охорони природи, Всеросійське товариство охорони природи, молодіжні дружини охорони природи та ін.

Активісти цих громадських об'єднань займалися просвітницькою діяльністю, боролися проти порушень законодавства про охорону природи, браконьєрства, незаконного вирубування дерев, знищення дикої флори та фауни, занесеної до Червоної Книги тощо [253].

Згідно із своїми статутами та законодавством, громадські об'єднання повинні були допомагати державним органам в охороні природи, проте активісти природоохоронного руху постійно переконувалися, що шкоди довкіллю завдають не так браконьєри, як міністерства і відомства: в гонитві за досягненням валових показників підпорядковані їм підприємства отруювали річки, забруднювали ґрунт і по-хижацьки розбазарювали природні ресурси. З середини 1980-х років суспільно-політична ситуація в країні істотно змінилася – виникли сприятливі обставини для неформального екологістського руху. Найбільше цьому сприяли: гласність – дозвіл отримувати та поширювати

правдиву інформацію про стан справ у різних сферах; лібералізація законодавства стосовно незалежних громадських об'єднань і рухів. Завдяки гласності було оприлюднено раніше закриту статистику народжуваності, стану здоров'я та рівня смертності населення, особливо дитячого, а також рівня забруднення довкілля. Стала доступною й інша інформація, без якої екологічний рух не міг існувати, зокрема щодо досвіду «зеленого руху» у західних країнах.

Розвиток міжнародних зв'язків уможливив отримання «зеленими» допомоги з-за кордону; радянські екологісти вперше познайомились із зразками міжнародного загальнодемократичного та екологічного права. Активізація інтересу до екологічної проблематики була зумовлена також Чорнобильською катастрофою, яка змусила багатьох замислитися, наскільки небезпечним для людини є безконтрольний науково-технічний прогрес. Усе частіше почали порушувати питання щодо пересихання Аральського моря, аграрного перенаселення, катастрофічної нестачі питної і технічної води, отруєння хімікатами ґрунтів, різних, раніше приховуваних, випадків техногенних катастроф. В Україні обговорювали проблему затоплення родючих посівних площ під час будівництва каскаду дніпровських водосховищ [253].

Становленню масових екологістських рухів сприяла Постанова Ради Міністрів СРСР «Про аматорські об'єднання» (1986 р.), яка створила легальну основу діяльності для неформальних організацій. Радянське керівництво на чолі з М. Горбачовим санкціонувало неполітичний екологічний рух, як такий, що сприяє курсу на перебудову. Державна еліта СРСР вважала, що спрямування енергії суспільства на обговорення екологічних проблем зможе відвернути громадську увагу від політичних питань. Однак з появою екологічної інформації у другій половині 1980-х років прийшло розуміння того, що без політичних змін у країні не вийде вирішити й екологічні проблеми. Так природоохоронний екологічний рух став перетворюватися на екологістський [55].

Можливість громадян об’єднуватися і створювати незалежні громадські організації спричинила в СРСР справжній сплеск «зеленого» руху. До початку 1990-х років виникло багато екологічних клубів і громадських ініціатив; у різних регіонах почастішали мітинги, демонстрації і пікети захисників довкілля. До неформального «зеленого» руху долучалися мешканці проблемних територій, колишні активісти офіційних природоохоронних організацій, представники гуманітарної і технічної інтелігенції. Якщо офіційні екологічні організації повинні були сприяти державі, нові «зелені» відкрито виступали проти небезпечних для природи державних проектів. Під тиском підтриманих ЗМІ масових акцій протесту, в умовах розгубленості і розколу в лавах партноменклатури партійні та силові структури зайняли оборонну позицію. Санкції проти громадськості були слабкі, суперечливі і короткочасні, тому зумовлювали мобілізаційний ефект [253].

Протести захисників довкілля часто досягали цілей – впливали на плани і дії влади. Завдяки активному громадському спротиву вдалося переконати її відмовитися від ризикованого проекту перекидання вод північних і сибірських рік до Середньої Азії – активісти руху вбачали в цьому проекті загрозу не лише для природи, а й для традиційного сільського побуту в навколишніх місцевостях. Загалом радянський екологізм проявив себе як консервативна ідеологія, що ставила під сумнів пропаговану комуністичною партією парадигму індустріального прогресу. Настанови цього руху підхопило створене у 1989 році міжрегіональне громадське об’єднання «Громадський комітет порятунку Волги». Екологісти домоглися зупинки роботи кількох екологічно небезпечних підприємств і проектів, серед них – будівництва другої лінії Волго-Донського каналу [253].

Екологічний протест 1986–1989 років заявив про себе як одна з перших форм масового загальнодемократичного протесту в СРСР. Він не був дисидентським, однак зачепив глибокі підвалини радянської політичної системи, вказав на неприпустиму відсталість союзної економіки і загрози, які вона в собі приховує, а також на несправедливість розподілу екологічних

проблем і ризиків між регіонами країни. Навіть без висунення відверто політичних гасел радянські екологісти своєю пропагандою зруйнували офіційний ідеологічний концепт промислової індустріалізації як засобу соціального прогресу і солідарності народів.

Поширення ідеології екологізму та спровокованої нею громадської активності відповідало партикулярним інтересам багатьох акторів політичного життя періоду перебудови, мотиви і цілі яких були дуже різними. Радянська партноменклатура нове гасло захисту довкілля сприймала як засіб відсторонення мас від політики. Амбітні комсомольські ватажки прагнули використати сучасну екологістську риторику в боротьбі проти закостенілої партійної геронтократії, часто – для прискорення власного кар'єрного зростання. Екологізм став і частиною ідеології національних рухів СРСР, що боролися за суверенітет своїх територіальних утворень.

Зацікавлення національно-демократичними і визвольними рухами екологічною проблематикою було також зумовлене Чорнобильською катастрофою та розголошенням інформації про масштаби техногенних проблем довкілля, що було сприйнято національними рухами як додаткове свідчення негативної ролі імперії в житті поневолених народів. Цілі, які ставила перед собою радянська держава, вимагали від неї брутальної експлуатації ресурсів довкілля і небезпечних для природи науково-технічних експериментів. У багатьох випадках розраховувалися за це народи, позбавлені права на свій розсуд розпоряджатися природними ресурсами власної землі, залишаючись при цьому в затінку радянської імперської величі.

У більш широкому контексті національні версії екологізму заперечували радянську ідейну парадигму соціального прогресу завдяки індустріалізації. Індустріальна централізація, уніфікація та механізація були розкритиковані національними екологістами як інструменти знищення ідеалізованої ними гармонії народу із власною землею. Національні рухи прославляли спосіб життя своїх предків у дорадянський період – дотримання етнічних і релігійних традицій; розумне, бережливе використання можливостей місцевих ресурсів.

Усе це, на переконання їх учасників, було зруйноване комуністичною владою заради утопічних і нереалізованих цілей. Більшість із них виступала за відродження народної культури як самодостатнього явища. Крайнім проявом цих тенденцій став екологізм неоязичницьких етнічних рухів, поява яких була результатом пошуків націоналістами свідчень давності і унікальності своїх народів [68]. Такими акціями екологічний фундаменталізм доповнював консервативний чинник ідеології етнонаціонального партикуляризму.

Ще однією передумовою синтезу національних та екологістських рухів були санкції влади на вияви громадського природоохоронного руху. Оскільки на той момент відкрита діяльність організацій з політичними і національно-визвольними програмами все ще була неможливою або ризикованою, прихильники здобуття національного суверенітету використовували екологічний рух як легальне прикриття для поширення своєї ідеології у соціально збурених масах. Наприклад, ініціатором створення української громадської асоціації «Зелений світ» у 1988 році став відомий політв'язень, діяч націоналістичного руху А. Лупиніс. Безпосередні учасники цих процесів пізніше свідчили, що екологічна організація від початку задумувалася як прикриття націоналістичної. До «Зеленого світу» активно залучалися відомі представники суспільно активної гуманітарної і технічної інтелігенції. Асоціація, як вважає Є. Дикий, стала першою українською легальною опозиційною структурою [70].

Екологічні конфлікти в республіках Балтії послужили стимулом для створення Народних фронтів на захист перебудови, моральної легітимізації їх боротьби за економічну незалежність, а потім і за вихід зі складу СРСР. Чорнобильська катастрофа стала приводом грізних звинувачень Москви з боку українського і білоруського національних рухів. Для національних рухів Середньої Азії, Молдови, Вірменії, де реальністю були аграрне перенаселення, катастрофічна нестача водних ресурсів, виснаженість і деградація ґрунтів, екологічні теми також були актуальні. Вони стали і важливим каталізатором розгортання політичної боротьби у Чечено-Інгушській республіці, що

переросла у відкрите збройне протистояння. У 1988 році увага громадськості була сконцентрована на будівництві у місті Гудермес великого заводу з виробництва кормових білково-вітамінних концентратів. Заяви місцевих екологів про шкідливість цього виробництва отримали широкий громадський резонанс і збурили хвилю мітингів, учасники яких вимагали припинити будівництво. Дуже швидко екологічні вимоги доповнилися політичними. Так сформувався чечено-інгушський «Зелений рух», на основі якого відбувалася мобілізація населення, пізніше спрямована в політичне русло [153].

Феномен національних протестних екологічних рухів у пізньому СРСР часто нагадував явище, яке в англомовній політологічній літературі отримало назву «німбіїзм» (nimbyism – від абревіатури NIMBY – «not in my back yard», що означає «тільки не в мене на подвір'ї») [111, с. 447]. На відміну від звичайних рухів на захист довкілля, німбіїзм лише використовує екологічні гасла з метою протистояння невигідній йому господарській діяльності інших. На противагу екологам, німбіїсти не розглядають весь світ як взаємопов'язану екосистему, а тому вони загалом не проти патогенного господарювання, лише б воно не зачіпало їхні безпосередні інтереси. Часто, наслідуючи логіку німбіїстів, зелені рухи національних автономій СРСР спрямовували вістря критики проти шкідливої для екологічної ситуації діяльності не з метою вдосконалення союзної економіки, а як аргумент на користь здобуття суверенного статусу, для відгородження від проблем радянського господарювання.

Сучасний екологізм, як і будь-яка політична ідеологія, виник унаслідок політизації світоглядно-когнітивної сфери, екологічної науки та природоохоронної діяльності. Відмінність між екологічною наукою та екологічною ідеологією полягає в їхній спрямованості: науки – на пізнання, а ідеології – на суспільні перетворення. «Зелений» рух на Заході і в колишньому СРСР сформулював різноманітні програми перетворень, які інколи виходили за межі екологічної проблематики. Звинувачення критиків у тому, що екологісти використовують популярні політично нейтральні гасла для досягнення

політичних цілей часто були виправданими. Проте «зелені» досягли помітних успіхів в оптимізації ставлення людини до природи, що є безумовним позитивним явищем, зважаючи на реальні небезпеки невиправданої експлуатації ресурсів Землі.

4.2. Альтерглобалізм і його громадсько-політичні модифікації

Неоднозначні наслідки нового типу світових політичних, економічних і соціокультурних відносин не могли залишитись поза увагою наукової спільноти і громадськості. Реакцією на глобальну історичну ситуацію та очевидні тенденції розвитку в західному суспільстві став рух спротиву – антиглобалістський рух. Усе це повернуло наприкінці XX ст. актуальність ідеологічного дискурсу, збільшивши і кількість публікацій, присвячених вивченню феноменів глобалізму і антиглобалізму (на той час поняття «альтерглобалізм» ще не було поширеним). У цьому контексті глобалізм означає тотальне втілення ідей і цінностей неолібералізму. Натомість антиглобалістський рух не оформився в єдину систему ідей, цінностей і поглядів.

Більшість сьогочасних досліджень суспільного життя здійснюються в рамках концепту глобалізації, часто – в контексті її негативних наслідків. Праці, що викривають негативні явища глобалізації, репрезентують цінності та ідеї руху, який протистоїть неоліберальній глобалізації. Такими є праці А. Каллінікоса, Ф. Утара, І. Валлерстайна, Б. Кагарлицького, А. Уткіна, О. Бузгаліна, М. Хомського та інших скептиків глобалізації. Різні сторони зіткнення глобалізму і антиглобалізму висвітлюють К. Майданик, С. Перегудов, М. Чешков, А. Субетто. На цінностях глобалізму та антиглобалізму зосереджені дослідницькі старання С. Торроу, Дж. Сороса, С. Аміна, Н. Кляйн, М. Коллона, О. Бузгаліна, Г. Дилигенського – в економічній сфері; О. Панаріна, Т. Савицької, К. Кшифтофа – в соціокультурній. Наслідки поширення

глобалізму в політиці та економіці розкривають праці У. Бека, М. Кастельса, Дж. Стігліца, П. Дракера, І. Валлерстайна, А. Уткіна, В. Кузнецова та ін. Співвідношення цінностей глобалізму і моральних принципів різноракурсно фігурують у дослідженнях В. Іноземцева, О. Панаріна, К. Шахназарова та ін. Дослідженню етапів розвитку антиглобалізму (альтерглобалізму), висвітленню його світогляду, програмних принципів та ідейних засад присвячені роботи О. Бузгаліна, Д. Еріксон, І. Левіна, К. Майданика, М. Косолапова, А. Вебера, Є. Полиновської, Л. Захарова, М. Трофименка, А. Кузнецова, А. Алюшиної та ін. На питаннях співвідношення ідеології глобалізму та альтерглобалізму з ціннісними системами класичних ідеологій зосереджувалися М. Чешков, Н. Рогожина та ін.

«Антиглобалістський рух» – загальний термін, яким позначають діяльність громадських організацій, ініціативних груп, рухів, ідейних течій, що з певних політичних позицій ведуть боротьбу з економічними, політичними, соціальними, культурними та екологічними наслідками глобалізації в її сучасній формі. Використання префікса «анти» у назві руху зображує його представників як противників глобалізації. Тому деякі теоретики антиглобалізму вважають таку назву некоректною, оскільки більшість антиглобалістів виступає не проти глобалізації, вважаючи її неминучим об’єктивним історичним процесом, а проти її негативних проявів, тому пропонують вживати поняття «альтерглобалістичний рух» – рух за «альтернативну глобалізацію». Як зазначає А. Каллінікос, антиглобалізм «є цілковито абсурдною назвою для руху, який підкреслює свій міжнародний характер і який вельми ефективно може мобілізувати людей всіх п’яти континентів, долаючи національні кордони» [92, с. 21]. Визначення «альтерглобалізм» утвердилось не тільки серед учасників руху, а й у пресі та в наукових колах. Під альтерглобалізмом розуміють сукупність ідейних течій, які виступають не проти глобалізації, а за альтернативну глобалізацію, що базується на засадах модернізації як перетворення соціуму. Система антиглобалізму фігурує передусім як цінності крайніх правих і лівих рухів,

поєднані з практикою анархізму, жорсткого націоналізму та екстремізму. Лише незначна радикальна частина руху (ультраправі націоналістичні та фундаменталістські течії) представлена антиглобалістськими поглядами, неприйняттям глобалізації як об'єктивного історичного процесу. Глобалізацію вони розглядають як проект, що відповідає інтересам лише певних соціальних прошарків і не є незворотним. Відношення альтерглобалізму та антиглобалізму іноді розглядають як відношення базису і надбудови [115], де альтерглобалізм виступає теоретичною надбудовою практики антиглобалістського руху.

Для підкреслення конструктивної спрямованості руху все частіше вдаються до його позитивного визначення – «рух за глобальну справедливість», «рух постглобалістів», а через значну кількість різнорідних течій, рухів, громадських організацій та інших груп (рух за мир, за громадянські права, права споживачів, екологічні рухи, а також жіночі, трудові і профспілкові рухи) його називають і «рух рухів». Учасники руху спротиву вважають його транснаціональним, антикапіталістичним, антинеоліберальним, антиімперіалістичним. Транснаціоналізація різних організацій і суспільних рухів, їх вихід на глобальний рівень, характер діяльності і форма організації, добровільність входження й участі в акціях сприяли ідентифікації «руху рухів» як глобалізації громадянського суспільства, а з огляду на спосіб формування – «глобалізації знизу».

Позиціонування руху як альтернативи неоліберальній моделі розвитку світу часто призводить до асоціації його зі світовою лівицею. Таку позицію займають теоретики неомарксизму і близькі до нього течії, посилаючись на антикапіталістичний характер руху. Так, Б. Кагарлицький вважає його формою існування радикальної лівиці в умовах глобалізації, наголошуючи, що він є не просто протестним, а складником більш широкого лівого спектру, «своєрідною відповіддю на кризу традиційної лівиці у 90-ті роки» [90; 129]. Безперечно, альтерглобалістський рух увібрав у себе значну частину лівого спектру, передовсім лівицю розвиненого суспільства, оскільки він є продуктом переважно західної цивілізації, а також постіндустріалізму і постмодернізму,

що проявили себе у 60-ті роки XX ст. Однак називати його новим лівим рухом некоректно, бо його склад виходить далеко за межі ліво-правого спектру.

Відлік зародженню ідей альтернативності суспільного розвитку слід вести із середини 60-х років XX ст. Тоді, одночасно з подіями 1968 року, почали проявлятися нові тенденції й характерні ознаки нового етапу соціально-історичного розвитку. Певних змін зазнало ставлення до визначальної ролі класової боротьби, відбулося посилення уваги до етичних мотивів та зміщення акцентів у цій сфері, активізація боротьби за індивідуальну свободу, емансипація тощо. Водночас змінилося ставлення до громадянського суспільства, його місця і ролі в політичній системі й суспільстві загалом, виникли нові принципи організації, окреслилися авангардна функція технократів, розкріпачення думок та посилення ірраціональності, а також згасання дієвості соціальної політики держави, через те – і прихильності до ідей етатизму.

Упродовж наступних двох десятиліть ці тенденції продовжували наростати. Відбулося ослаблення основ національних держав, розмивання робітничого класу – оплоту традиційної лівої альтернативи, посилення позицій неолібералізму, реакцією на що стало виникнення різних організацій і рухів спротиву неоліберальній фінансово-економічній політиці та її суб'єктам (МВФ, ВБ, ТНК). Протестні акції наростали по всьому світу. Досягнення в західних країнах цілей індустріалізації, а також індустріалізація країн, що розвиваються, поставили на порядок денний питання екологічної кризи, обмеженості природних ресурсів та виживання людства. Разом з іншими проблемами планетарного масштабу це питання постало в центрі уваги Римського клубу, сприяло розгортанню екологічного руху і «зелених» ініціатив.

Поширення індивідуалізму та емансипації в західних суспільствах стимулювало активізацію феміністського руху та інших ідейних течій, які намагались привернути увагу до розв'язання конкретних проблем, не охоплених увагою влади чи нею ігнорованих. Такі дії виявляли незгоду цих рухів та течій з політичним курсом і їх прагнення справедливості. Найбільше

розгортання альтернативного руху пов’язане з поширенням глобалізації, що набрала обертів з розпадом соціалістичного табору, крах якого сприймали як перемогу лібералізму над соціалізмом. У цьому контексті К. Майданик зауважує: «Сам факт безваріантності неоліберального курсу в поєднанні з нескінченними вадами його результатів спрацював проти нього. Безтурботність і безапеляційність переможців, ейфорія від успіху, тимчасова відсутність тієї самої щуки, що не дає розжиріти карасю, зумовили широту і швидкість поширення антиліберальних настроїв і реакцій в другій половині 90-х років» [129, с. 28].

Глобалізація принесла позитивні результати, пов’язані з інтеграцією, взаємодією і співробітництвом, але породила і безліч проблем: збільшення розриву між полюсами багатства і бідності; висока соціальна ціна інтеграції країн, що розвиваються, у глобальний економічний простір; криза робочих місць і масові звільнення у розвинутих країнах; катастрофічне забруднення довкілля; негативні наслідки розвитку науки і техніки; міжнародний тероризм; витіснення локальних культур; екологічна деградація; криза демократії тощо. Через боротьбу з цими явищами рух спротиву глобалізації отримав назву «антиглобалізм». Саме на вирішення створених або загострених глобалізацією проблем спрямовані зусилля альтерглобалістського руху.

Категорію «альтернативність» К. Майданик тлумачить як інтегративну історичну тенденцію, що має суттєву соціальну і політичну опору в суспільстві; як цілісний проект майбутнього; як конструкт, що обґрунтовує ідеологію і спрямовану на її реалізацію політику, які протистоять панівному в країні або світі типу розвитку і соціально-політичному блоку, що здійснює гегемонію чи панування в межах конкретного етапу розвитку. Альтернативний рух, за його словами, є закономірним, легітимним і потенційно системотвірним вектором макроісторичної ситуації, що виникла в світі наприкінці ХХ ст. Ця ситуація зумовлена «не глобалізацією як такою (це лише один з її компонентів), а накладанням різних за природою, але таких, що збіглися в часі, структурних криз – системних, цивілізаційної і, можливо, “кризи виживання людства”, а

також спричиненої цією ситуацією кризи альтернативності історичного розвитку» [129, с. 24]. Суб'єктом, рушієм криз є капіталістичний Захід («Північ»), об'єктом, зоною наслідків – весь інший світ. Як зазначає К. Майданик, альтернативний (синонім іншого) рух має на меті утвердити іншу систему цінностей; інший світ, інший його розвиток [129, с. 24]. Подібно розглядає рух більшість його дослідників, серед них – І. Валлерстайн, С. Амін, К. Агітон, О. Бузгалін, А. Демидов та ін. Таке розуміння і ставлення до панівної тенденції світового розвитку відображене у провідному гаслі: «Інший світ можливий».

Головною формою альтернативного руху є масові акції, кампанії протесту і громадської непокори, що супроводжуються процесіями і мітингами за участю тисяч і навіть сотень тисяч людей у всьому світі. Важливою формою альтерглобалістського руху стали соціальні форуми. Найпомітніший серед них – Всесвітній соціальний форум (ВСФ), який проходить щорічно з 2001 року на противагу Всесвітньому економічному форуму в Давосі. На ньому зустрічаються представники антиглобалістів, зелених, жіночого, студентських та інших соціальних рухів, неурядових організацій, проектів й ініціатив. За спільної його спрямованості (проти домінування глобальних ТНК, світових організацій – СОТ, МВФ, ЄБРР, Всесвітнього банку, Організації економічного співробітництва і розвитку тощо), він дуже різнорідний. Учасники альтерглобалістського руху не тільки сповідують різні, визначальні для цього угруповання ідейні погляди, цінності, настанови, а й різні, іноді навіть протилежні, вихідні позиції щодо глобалізації, по-різному уявляючи альтернативу йому та шляхи і методи її реалізації. Це відбувається тому, що одна частина бореться з наслідками та ефектами глобалізації, інша, представлена громадськими та політичними рухами, – обстоює ідеї екологічні, пацифістські, ліворадикальні, комуністичні, анархістські, солідарності з «третім світом» тощо; треті виступають проти звуження демократії, за розширення прав людини і громадянина. А всі вони сходяться на критиці неоліберального варіанту капіталізму та інститутів, що його репрезентують. Така строкатість

рухів породжує критику їх з боку суб'єктів світового панування, які вказують на їх ідейну нечіткість, розпорошеність і неготовність кинути виклик існуючій системі.

Різнорідність громадських організацій, ідейних течій і груп за інтересами, які є учасниками альтерглобалістського руху, визначає його організаційну особливість – відсутність чіткої, належно оформленої структури. Антиглобалісти вбачають у цьому перевагу, вважаючи принципово новим типом організації, заснованим на мережевому принципі та діалозі. Такою формою альтерглобалізм демонструє альтернативу централізованим, ієрархічним, бюрократичним, спрямованим на отримання та утримання влади структурам, зокрема, політичним партіям лівого спектру. Замість централізованої структури з лідером на чолі, альтерглобалістський рух представлений гнучкою коаліцією транснаціональних, національних і локальних рухів з різними пріоритетами. Виходячи з цього, серед основних ознак мережевої соціальної організації О. Бузгалін називає: неієрархічність, децентралізацію, переважно горизонтальну та/або функціональну кооперацію учасників; гнучкість, рухливість, мінливість форм і конфігурацій, легкість і швидкість створення та розпаду структур; відкритість мережі для «входу» та «виходу», загальнодоступність ресурсів (передусім – інформаційних) мережі; рівноправність учасників незалежно від їх ролі, масштабу, ресурсів, некомерційний і антиринковий характер діяльності; унікальність мережі. Функціонування руху, крім мережевості, ґрунтується на принципах інтернаціоналізму, інтеркласовості й інтерідеологічності, антигегемоністичності, співпраці та солідарності, вільної, добровільної, дієвої асоціації, самоорганізації та самоуправління як механізмах життєдіяльності руху, що проявляються у формах мережевої демократії, консенсусної демократії, демократії участі [31, с. 41 – 42].

Організаційні питання породжують не лише критику ззовні, а й суперечки всередині руху. Від 2001 року ініціатори ВСФ почали перетворювати його з одиничної щорічної акції на постійно діючий рух

глобального характеру, що знайшло відображення у «Хартії принципів ВСФ» (2001 р.). Як зауважує Ф. Вотоловський, «організатори ВСФ стали на шлях створення міжнародної політичної організації, здатної завдяки своїй розгалуженій структурі зайняти лідерські позиції в антиглобалістському русі, потіснивши як у практичній діяльності, так і в сфері ідеологічної боротьби більш радикальні, але менш організовані об'єднання» [45, с. 11]. Він також зазначає, що у 2000 році у декількох країнах були створені мобілізаційні (організаційні) комітети ВСФ, серед завдань яких – збір інформації з питань, що перебували на порядку денному з'їзду ВСФ, а також встановлення контактів з організаціями, які можуть бути залучені до участі в Форумі. До проведення Форуму у 2002 році комітети діяли вже у понад 30 країнах світу. У 2002 році з метою чіткої координації дій був створений головний орган руху – Міжнародна рада, до якої увійшли 150 представників на засадах репрезентативності, а не виборності. З одного боку, як слушно зауважує І. Валлерстайн, «якби вона була виборною, структура ВСФ стала б ієрархічною. Але чи "демократично" це?». Міжнародна рада ухвалює важливі рішення: де проводити зустріч, хто виступатиме на пленарних засіданнях («зірки» форуму), кого можна, а кого не можна відсторонити від участі у форумі. Більшість засідань організовується за принципом «знизу вгору», але «на засіданнях, де аналізується структура ВСФ, багато хто висловлюється за більшу відкритість у прийнятті рішень» [38].

Багато дослідників руху погоджується, що попри декларовану «децентралізацію» ВСФ та відсутність формальних структур організацій-учасниць руху, Форум все ж має єдину структуру координації, інформаційного забезпечення, управління (спрямування) своїх національних відділень, а також керівні органи, які вибудовують єдину стратегію діяльності ВСФ. Рішення, проведені через МР ВСФ, обов'язкові для виконання всіма мобілізаційними комітетами на місцях. Така система, що допускає наявність зворотного зв'язку між комітетами і Радою, ВСФ постає як міжнародна політична організація з достатньо чіткими та ієрархічно вивіреними механізмами, що дають змогу координувати інформаційні потоки та контролювати зв'язки і діяльність.

Головне – це уможливлює вплив на свідомість різних учасників руху і дає змогу втілити єдині ідейно-політичні настанови для прийняття спільної ідеологічної платформи [45, с. 12].

Не можна стверджувати, що лідерство абсолютно неприпустиме в межах руху. Реальність – розподілене і ситуативне лідерство громадських організацій і всередині їх. Воно має характер, як переконують теоретики альтерглобалізму, координування, а не управління. За спостереженнями Д. Еріксон, практично кожен може виступати інформатором або координатором (осердям) окремого проекту на будь-якому рівні (локальному, глобальному), забезпечуючи цим самоорганізацію. За такого поліцентричного характеру функціонування рухів складається враження, що центр – всюди [264, с. 189]. Готуючись до конкретних акцій, особи або групи осіб об’єднуються у віртуальні колективи, беруть на себе специфічні завдання та відповідальність. Структуруючись у робочі групи, рух вирішує матеріально-технічні, адміністративні та оперативні питання. Конкретні особи працюють із ЗМІ, владними структурами для отримання санкцій, займаються організацією тренінгів з проведення акцій громадянської непокори, консультують із актуальних питань, розробляють сценарії, здійснюють інформаційні акції, організовують збір коштів тощо. За чіткої горизонтальної координації організацій-учасниць помітно вирізняється лідерська позиція АТТАК, що зауважують дослідники і представники громадськості. Прагнучи надати своєму рухові глобального характеру, АТТАК задає тон й ідейно-політичну спрямованість усього ВСФ; більшість положень документів АТТАК використовують у своїй риториці організатори й учасники, наявні у програмних документах Форуму [45, с. 12].

Принцип рівності учасників також зазнає критики. Офіційно всі учасники руху рівні, але на практиці рівність виявляється дуже відносною. Це засвідчують неоднаковий доступ до фінансових та інформаційних ресурсів, різна міра близькості до інтелектуального і політичного істеблішменту (АТТАК, МР ВСФ) як засобу впливу на процеси і події. Насправді соціально-економічний статус учасників впливає на рівноправність діалогу та

солідарність у межах руху, іноді викликає напруженість і навіть відстороненість від багатьох дій деяких учасників руху. Реальність спростовує твердження про відсутність лідерства, абсолютну рівність учасників у русі й, тим паче, – про відсутність організації.

Уявлення про неорганізованість руху і стихійність акцій формують переважно репортажі й публікації з місць погромів, якими супроводжуються демонстрації. Але, як зазначають учасники руху, такою є реакція на провокації з боку поліції. На них відповідає незначна група анархістів (1–3 % учасників акцій), але саме їхні деструктивні дії висвітлюють медіа. Більшість учасників альтерглобалістського руху, визнаючи важливу роль анархістів у розвитку руху, намагається від них відмежуватися.

Після перших демонстрацій і акцій протесту протягом 1999–2000 років було зрозуміло, що серед антиглобалістів (на той час ще не прижилося поняття «альтерглобалізм») немає єдиного розуміння тактики протестів. Помірковані наполягали на виключно ненасильницьких діях, допускаючи у кращому разі акції блокування та громадської непокори. Радикально налаштовані протестувальники, об’єднані у «Чорний блок», вдавалися до саботажу, вандалізму, биття вітрин установ, які, на їхній погляд, були втіленням глобалізації. На початках у русі були спроби «співіснування» і «розподілу праці» між поміркованими і радикалами. У 2000 році в Празі учасники протестів поділились на три групи, які з різних боків прямували маршем до місця проведення конференції Світового банку та МВФ. Одна група – «Жовтий марш» – організувала різні форми громадської непокори, інша – «Рожево-сріблястий марш» – театралізовані і карнавальні вистави, третя – «Синій марш» – вступала у насильницькі сутички з поліцією. У 2001 році протести, що пройшли у Вашингтоні, Давосі, Квебеку, Гетеборгу, Генуї стали масштабнішими. Найгучнішою була акція в Генуї (липень 2001 р.), після якої суперечності між поміркованими та радикалами загострились. І хоча офіційного розколу руху не сталося, відтоді було запроваджено практику паралельних заходів, які організовували різні течії руху.

Висвітлення у ЗМІ акцій антиглобалістів як хуліганських дій, що порушують громадський спокій і стабільність у суспільстві, сприяли створенню рухом своїх медіаресурсів (інформаційно-аналітичних агенцій, сайтів – «Індімедіа», «Антиглоб») та співпраці з медіа суспільно-політичної спрямованості, лояльними до ідей альтерглобалізму («Монд Дипломатік», «Гардіан», «Ред Пейпер», «Обсервер»). Інформацію про різні акції і кампанії містять сайти відомих організацій і рухів різної спрямованості, що входять до альтерглобалізму.

Через погроми, акти вандалізму, якими супроводжуються мітинги і акції, форуми тощо, рух асоціюють із тероризмом. Особливо багато нарікань пов'язано з демонстраціями і виступами, які проводили антиглобалісти наступного дня після 11 вересня 2001 року у Вашингтоні. Протестувальники висловлювалися проти застосування США військової сили до винуватців трагедії. Тоді антиглобалістів звинуватили в готовності у своєму несприйнятті існуючого світового устрою виправдати терор і насилля, що підтверджували і їхні гасла, дуже близькі до тих, що декларували терористи. Крім того, як зауважує Н. Рогожина, поширення тероризму було використано антиглобалістським рухом для підтвердження правдивості їх висновків щодо несправедливості світоустрою та соціальної неадекватності, згубності неоліберальної моделі розвитку, яка збільшує соціальні диспропорції у світі.

Непрості відносини складаються в альтернативного руху з націоналістичними правими, фундаменталістськими, релігійними течіями (їх називають «антиглобалістськими»), які набувають популярності, а через несприйняття ними глобалізації і породжених нею уніфікації, американізму та вестернізації часто ототожнюються з альтернативним рухом. У цьому контексті виникає глобальна світоглядна і політична проблема, яка поєднує питання «про ставлення до "правого (ксенофобського) антиглобалізму" в країнах "золотого мільярду" – Центру системи (йдеться про питання іммігрантів – *О. П.*) та про відносини з релігійно-фундаменталістським та / або ультранаціоналістичним (етатистським або нацменшинським) антиглобалізмом у "виключених" регіонах

Півдня, що розширюється» [130, с. 7]. Однак властиві цим течіям антигуманізм, антидемократизм, мілітаризм та ксенофобія категорично неприйнятні для альтернативного руху, і тому є лінією, що розмежовує їх.

Акції протесту проти політики світових інститутів, діяльності ТНК, утисків та дискримінації окремих категорій громадян, порушення прав людини як медіаявища свідчать, що тенденції руху, який набув глобального розмаху, мають прогресивний характер. У його межах постійно відбувається пошук точок дотику, узгодження світоглядних орієнтирів, на основі чого робляться спроби визначити спільну ідентичність та вибудувати модель альтернативного соціального устрою.

Визначення спільної світоглядної концепції альтерглобалістського руху ускладнюється його широтою і строкатістю, великою кількістю різних організацій з різних країн та регіонів світу, що мають власні програми. На цей час інтегрувальним потенціалом наділена антикапіталістична (антинеоліберальна) ідея, яка може підірвати логіку капіталу. А тому спроби розробити модель альтернативного соціального порядку здійснюються в основному в межах докультивування і оновлення соціал-демократичних ідей та неомарксистських поглядів, спрямованих на подолання світового панування ТНК і глобальної еліти.

В економічній сфері цей рух виступає проти: неоліберальних правил глобальної торгівлі, через які вся влада, капітал і багатство опинилися в руках ТНК; використання ринку та грошей як єдиного мірила ефективності; зростання бідності й маргіналізації народів і регіонів; приватизації олігархами природних ресурсів; соціальної несправедливості й маніпулювання трудящими. Учасники руху вимагають реконструкції світових економічних інститутів (МВФ, Світовий банк, СОТ), які асоціюються з економічною асиметрією і соціальною несправедливістю – їх демократизації і «прозорості», а радикальніші – їх ліквідації. Зменшити розрив між багатими і бідними вони пропонують за допомогою податку Тобіна на фінансові спекуляції та використання його для підтримки країн Півдня, списання боргів країнам

«третього світу», припинення використання ембарго та інших санкцій проти країн-«політичних опонентів».

Політична сфера за сучасної глобалізації є продовженням економічних відносин, запроваджених глобальною елітою, а тому хибує недемократичністю. Відповідно рух за альтернативну глобалізацію виступає проти антидемократичної політики глобальної еліти та за верховенство прав людини. Під критику потрапляє неоліберальна ідеологія, ліберальний аспект якої посилюється на шкоду демократичному. Водночас рух засуджує зовнішнє втручання у внутрішні справи держав, використання політики «подвійних стандартів», а також продовжує боротьбу за рівність можливостей усіх верств населення та громадянські права. Злочином проти людства вважаються неоколоніалізм і рабство, наявні у відносинах між країнами першого світу і країнами, що розвиваються. Рух відкидає війну як засіб вирішення конфліктів і не сприймає сучасні форми та методи боротьби з тероризмом, а також виступає проти переозброєння й торгівлі зброєю, вимагає припинити репресії щодо його учасників і криміналізацію соціальних протестів.

Соціально-екологічні вимоги руху спрямовані на подолання негативних впливів на довкілля, здоров’я людей та умови життя народів, спричинених неоліберальною глобалізацією, а також на визнання життя і здоров’я основними правами, задоволенню яких мають підпорядковуватись економічні рішення. Деградацію природного середовища та погіршення якості життя можна зупинити, на думку учасників руху, тільки зміною економічного порядку. Рух вимагає і припинення приватизації та комерціалізації наукових розробок у сфері трансгенних продуктів і продуктів клонування. Досягнення позитивних результатів у цьому напрямі зумовлено і формуванням сучасним людством світогляду на основі відповідальності за все живе на планеті, правил безпеки та збереження стійкої рівноваги.

Незаперечним є факт, що неоліберальна ідеологія руйнує самобутність традиційних суспільств, насаджує стандарти масової культури, витісняє соціальні і морально-етичні аспекти суспільного буття на периферію

відтворення соціального організму, адже в ринковому суспільстві соціальна сфера є «слабкою ланкою». Тому рівень соціальної політики в умовах неоліберальної глобалізації навіть у демократичних розвинених країнах дозволяє ледве виживати незахищеним верствам населення. Такий стан неприйнятний для прибічників альтерглобалістського руху, тому в соціокультурній сфері вони виступають проти поширення універсалізму й уніфікації, витіснення локальних культур і засилля вестернізації-американізації, а також проти патріархальних привілеїв, які ведуть до «фемінізації» бідності. У соціальній політиці рух виступає за збереження соціальних програм і проти різних видів дискримінації у трудових відносинах. Адже ТНК, діючи у міжнародному масштабі, розміщують виробництво у країнах з низькими екологічними стандартами, рівнем оплати праці, використовуючи некваліфіковану робочу силу і вимагаючи від урядів цих країн значних пільг для себе або згортання соціальних програм і переходу до «мінімальної держави».

Ідеї, які обстоюють учасники руху, можна вважати базовими для проекту альтернативного розвитку суспільства. Узагальнюючи ідейні позиції альтерглобалістів, варто погодитись із Д. Еріксон, що їх основу становить концепція стійкого розвитку суспільства й економіки з акцентами на гуманізації соціально-економічного життя, забезпеченні дієвого регулювання у використанні природно-ресурсного потенціалу Землі в інтересах усього населення планети, дотриманні прав і свобод громадян, соціальному захисті населення і забезпеченні рівномірного розподілу доходів і капіталу [264, с. 195]. Попри прагнення до конструктивної альтернативи, сучасний альтерглобалізм, як визнають його ідеологи, навряд чи може бути повноцінною альтернативою, що має чітку і реалістичну, узгоджену програму прогресивного перетворення процесу глобалізації, яка протистояла б її неоліберальній формі. Наразі, як констатують К. Майданик і А. Пятаков, боротьба має радше опозиційний характер.

Сучасний глобальний рух за альтернативну глобалізацію вже продемонстрував здатність до солідарності й організованості, і в його лавах назріває відповідь тих, хто відчуває втрату завойованих тяжкою працею соціал-демократичних позицій. Намагаючись бути суб'єктами, а не жертвами глобалізації, учасники руху відкидають міф про те, що «цінності ринку» властиві природі людини. Використовуючи багато мотивів, постглобалісти намагаються перевести глобалізацію в гуманніше річище. При цьому успіх реалізації альтернативних проектів глобалізації і створення нової глобальної системи залежить від внутрішніх і зовнішніх факторів. Ними Д. Еріксон називає спроможність перетворити «ідентичність опору» руху на «проектну ідентичність», що вже демонструють його учасники. Нова ідентичність наділяє особистість XXI ст. «зеленою свідомістю», здатною до егалітарних відносин між статями. Така особистість відчуває себе суб'єктом глобалізації і здатна за об'єднання зусиль з іншими індивідами регулювати її спрямованість. Об'єднання духовних зусиль людей і вміння використовувати всі позитивні сторони глобалізації сприятимуть виживанню людства, збереженню культури і побудові нового глобального світу [264, с. 196].

Розгляд сутності, ідейних засад альтерглобалізму, принципів організації та деяких суперечностей, пов'язаних із їх реалізацією, а також форм його діяльності дає підстави стверджувати, що він є об'єктивно зумовленим явищем, витоки якого сягають середини 60-х років XX ст. Його бурхливий розвиток – реакція на нестримне розгортання глобалізації, відповідь на практику глобалізму, що поширилася завдяки ресурсам і символам глобалізації – Інтернету та мобільному зв'язку. Це суперечливий рух, альтернативний неоліберальній глобалізації завдяки інтелектуальним складникам, плюралістичності, радикальності, конструктивності. За характером і формою організації альтерглобалізм є проявом демократії «знизу», новим типом соціальної мережевої організації, а його суперечності дають йому енергію для розвитку.

Альтерглобалізм як опозиція організований на ставленні до глобалізму за принципом «свій – чужий», тоді як обидві ці системи стали відповіддю на кризу ідеологій, що їм передували. Гасла альтерглобалістів орієнтовані на зміну політичної системи. Але множинність і строкатість ідей та цінностей різноманітних течій, що його утворюють, призводить до розмитості альтерглобалізму як політичної ідеї, а тому і складнощі створення єдиного проекту, який би надав учасникам руху ідентичність, можливість єднання для формування гідної альтернативи світового розвитку. Характер подальшого розвитку альтерглобалістського руху покаже майбутнє. Уже тепер очевидно, що ідейна платформа, цінності, принципи, документи, декларативні заяви, засоби і форми діяльності ВСФ як головного провідника альтерглобалістського руху засвідчують його соціал-реформістську, помірковану соціал-демократичну програму – «соціал-глобалістську» (М. Косолапов) альтернативу неоліберальній глобалізації.

4.3. Ідея постлюдини, постлюдства і зародження трансгуманізму

Ідеї вдосконалення людського роду, духовної і фізичної недосконалості людської істоти пронизують усю культурну історію людства, сягаючи корінням у давнину. Висвітлюючи різні аспекти цієї недосконалості у натурфілософській, метафізичній, релігійній та інших формах гуманітарної думки всіх епох, мислителі пропонували різні засоби і методи перетворення людської природи – через реформування державного устрою, зміни системи освіти і виховання.

Разом із прагненням досягти божественних якостей людина завжди намагалася розширити географічні, екологічні і розумові межі власного існування. Перспективи для цього почали активно розгортатись у ХХ ст. зі стрімким розвитком всіх галузей науки і техніки. Досягнення біологічної науки і технологій, застосовані до фізичного тіла та свідомості, дають змогу вже сьогодні подолати «природні» обмеження людського тіла. Тобто, ідеї, які

висували письменники-фантасти у середині XX ст., нині стають реальністю. Подібні пророцтва супроводжували людство протягом всієї його історії, поступово змінюючи світосприйняття, світорозуміння і свідомість. Тому трансгуманістичний світогляд, поширюючись експоненційно, впевнено «захоплює» індивідуальну і суспільну свідомість, адже поява його підготовлена всім поступом науково-технічного і культурного прогресу.

Тема сучасного людського апгрейду, спричиненого науково-технічним прогресом, та його подальший розвиток привертають увагу не тільки науковців і розробників інформаційно-технологічних і біомедичних новацій, а й філософів-гуманістів, науковців гуманітарного профілю, суспільних і державних діячів та всіх небайдужих до майбутньої долі людства. Адже тема втручання у природу людини постала дуже гостро не тільки через ресурсні, морально-етичні, світоглядні проблеми, а й з огляду на можливі соціальні наслідки і навіть вірогідність розгортання фатальних для людської цивілізації сценаріїв. Цю проблему почали актуалізовувати і дискутувати із оприлюдненням перших припущень про можливість штучного покращення людської природи, розширення фізичних і психічних здібностей людини у постіндустріальному соціумі. Вони стали предметом роздумів багатьох провідних дослідників, серед яких Ю. Габермас, Р. Дарендорф, П. Друкер, Д. Белл, Дж. К. Гелбрейт, Ж. Бодрійяр, Р. Інглхарт, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Е. Гідденс та ін. Їхні прогнози, зауваження, застереження впливають на формування і розвиток ідей про транслюдину і постлюдство, зародження і розвиток ідейних засад трансгуманізму. На зародження трансгуманізму як раціонального і культурного руху, розвиток його ідеології вплинули ідеї письменників-фантастів, дослідників з різних галузей і практиків. Зокрема, Дж. Хакслі – автор поняття «трансгуманізм»; Н. Бостром і Д. Пірс – засновники Всесвітньої асоціації трансгуманістів (1997 р.) (з 2008 р. – Humanity Plus (Humanity+, Х'юманіті Плюс)); М. Мор – засновник Інституту Екстропії; К. Ворвік – перший кіборг в світі, Х. Ісігуро – розробник роботів-андроїдів; О. Болонкін – дослідник, відкривач «Закону підвищення складності систем, що

самокопіюються» і «Мети Розуму», що пояснюють перехід людини у електронні Е-істоти й до Вищого Розуму; І. Вишев – автор понять «імортологія» й «гомо іморталіс»; В. Віндж – засновник концепції технологічної сингулярності; Р. Курцвейл – науковець, що обґрунтував технологічну сингулярність; дослідники, письменники і публіцисти Ферейдун М. Есфендіарі (FM-2030), М. Дері, М. Дірінг, Д. Дойч, Е. Дрекслер, М. Хорост, С. Блекмор, Ю. Нікітін, М. Калашников, В. Кішинець, М. Менський, О. Міщенко, Г. Моравек та ін.

Поняття «трансгуманізм» обґрунтував гуманіст Джуліан Хакслі у книзі «Нові пляшки для нового вина» (1957 р.). У сьогоденні трансгуманізм постає як радикально новий підхід у розумінні майбутнього, заснований на ідеї, що людський вид є не кінцем нашої еволюції, а початком у ланцюгу «людина – транс людина – постлюдина». У цьому розумінні він є своєрідним продовженням гуманізму, спрямованим на транслюдину. Відмінність між ними полягає у засобах і методах. Якщо гуманізм в удосконаленні людини, її якостей, соціального середовища покладається на виховання, освіту і просвіту, то трансгуманізм прагне максимального вдосконалення людської істоти та її середовища завдяки досягненням науково-технічного прогресу і раціональному мисленню, що має вивести людство на якісно новий етап розвитку, навіть за межі того, що більшість вважає людським.

Релігійні забобони, фанатизм, нетерпимість неприпустимі серед трансгуманістів, адже безсмертя, яке колись могла обіцяти лише церква, вічне блаженство, божественний розум вони обговорюють як можливі технічні досягнення. Ідеї, які стосуються душі, моралі, не є привабливими для натуралістичної філософії трансгуманізму, це питання дискусійне, адже багато його послідовників цікавиться проблемами особистої самоідентифікації і природи свідомості.

Трансгуманізм можна визначити як сукупність взаємосуперечливих еволюційних світоглядів. У ньому існує багато груп, що різняться за інтересами, поглядами, цінностями або географією. Сформовані за інтересами

групи включають прибічників кріоніки, подовження життя, фахівців з нанотехнологій, мережевих спільнот, ентузіастів освоєння космосу, прихильників наукової фантастики, трансгуманістичних художників і виконавців, цифропанків, експерементаторів з альтернативними соцгрупами.

Близьким до трансгуманізму є екстропіанство, яке іноді розглядають як напрям трансгуманізму або як його ранню школу (екстропіанці є трансгуманістами, але не всі трансгуманісти – екстропіанці). Екстропіанство загалом вважають трансгуманістичною філософією («екстропія» характеризує зростання і життєздатність системи, є мірою розвиненості інтелекту; поняття розроблене М. Мором і Т. Морроу у 1988 р.), але прагне використовувати більш практично орієнтовані підходи до соціального прогресу та еволюції людини. Основні його ідеї сформульовані засновниками і членами Інституту Екстропії (закритий у 2006 р., як такий, за заявою його керівництва, що досяг своїх цілей) та викладені у документі «Принципи екстропіанства», версія 3.0 якого містить сім принципів: нескінченний прогрес, самоперетворення, практичний оптимізм, розумна технологія, відкрите суспільство, самоспрямування і раціональне мислення. У політичному аспекті екстропіанці виступають проти авторитарного суспільного контролю, за верховенство закону і децентралізацію влади. Трансгуманізм не передбачає конкретної політичної позиції, має широкий спектр політичних поглядів, в його середовищі помітні й ідеологічно налаштовані групи: лібертаріанський трансгуманізм, комуністичний трансгуманізм, техногайянізм.

Лібертаріанський трансгуманізм поєднує ідеологію лібертаріанства та ідеї трансгуманізму за допомогою принципу самовласності як фундаментальної ідеї. Його прихильники виступають на захист прав розширення людських можливостей і вільний ринок. Вони переконані, що розширення свобод людини можна досягти за допомогою принципу розумного егоїзму та раціонального ставлення до нових технологій. Будь-які спроби держави обмежити право на розширення можливостей власного тіла трансгуманісти-лібертаріанці

розцінюють як обмеження права вибору, порушення громадянських прав і свобод і втручання в особисте життя.

Комуністичний трансгуманізм – течія, що поєднує гуманізм, сцієнтизм і раціоналізм, представники якої переконані, що людство або досягне комунізму, або загине.

Техногайянізм – одна з течій захисників природи і трансгуманізму. Його представники виступають за активний розвиток нових технологій (нанотехнології і біотехнології), за допомогою яких у майбутньому буде можливим відновлення навколишнього середовища. Вихід для цивілізації із сучасної тупикової ситуації, можливість уникнення наслідків глобальних ризиків техногайяністи вбачають у застосуванні принципів своєї ідеології та обмеженні експлуатації природних ресурсів [237].

Трансгуманістичні ідеї сповідують і прибічники «побудови раю», обґрунтованої Д. Пірсом у «Гедоністичному імперативі» (1995 р.), де викладено етичні аргументи щодо біологічної програми усунення всіх видів жорстокості, страждань, немічності та збагачення емоційного життя за допомогою синтетичних препаратів (не наркотичних), а в перспективі – перебудова генома всіх хребетних.

На рубежі XX–XXI ст. відбуваються події, які можна назвати визначальними для подальшої долі людини як біосоціальної істоти і для людства. Науково-технологічні революції спричинили розвиток гуманотехнологій, а тому і черговий апгрейд людської природи.

Гуманотехнологія, як пояснюють В. Лук’янець і О. Соболь, – множина способів цілеспрямованих модифікацій генетики людини, що здійснюються за допомогою витончених квазіхімічних маніпуляцій над людською молекулою ДНК. До гуманотехнологій зараховують: технології генетичного програмування, технології рекомбінантних молекул ДНК, технології РНК-інтерференції, технології клонування, трансгенозу, наномедичні, геномні, нейронні, інформаційно-медійні, комп’ютерно-мережеві та ін. [126]. Ці технології поєднують знання про людину та природничі знання, тобто

інтегрують потенціал гуманітарних і природничих наук, які раніше вважалися непоєднуваними. Насправді, це є вторгненням людини у власне сховище інформації про себе, закодованої природою при створенні людської істоти. Тому ситуацію з революцією гуманотехнологій В. Лук'янець і О. Соболь називають «біохакерством», аналогічно до «хакерства» в інформаційно-комунікаційній сфері. «Біохакерство» вони трактують як практику біотехнологів, генних інженерів, наномедиків, творців нейронних технологій, яка може або вивести антропосоціогенез на вищий щабель розвитку, або трагічно обірвати його. Усе залежитиме від етико-моральних якостей «біохакерів» [126]. У розумінні дослідників цей неологізм має позитивний зміст, вони ніколи не використовують його як синонім «біокрекерства», але зауважують, що, попри позитивістську орієнтацію, практика біохакерства породжує сукупність амбівалентних соціальних, культурних, екзистенційних та інших наслідків.

Серед засобів, що перетворюють звичних людей у транслюдей, а згодом і постлюдей, – молекулярна нанотехнологія, генна інженерія, штучний інтелект, ліки для зміни настрою, ліки для поліпшення пам'яті, терапія проти старіння, нейроінтерфейс, програми для управління інформацією, імплантовані комп'ютери, економічні винаходи та когнітивні технології тощо. Їх застосовують при реалізації таких проектів, як «Геном людини», «Протеом людини», «Нанотехнологія», «Інфотехнологія», «Наномедицина», «Нейротехнологія», «Штучний суперінтелект» тощо. Більшість транслюдських технологій, поєднуючись, дають синергетичний ефект між різними аспектами людського суспільства (якість медичного обслуговування, подовження життя, продовження людського роду; підвищення інтелекту, раціональне управління, ефективне спілкування). Ці чинники істотно визначають формування сучасного соціуму, якість функціонування різних соціальних систем, впливають на подолання конфліктів, зміцнення міжнародних відносин (із перспективою трансформації в єдину світову систему). Нанотехнологічне виробництво матиме економічний та екологічний ефект. Більшість із цих проектів уже дала

певні результати в сучасному світі, поєднавши гуманітарну і природничо-технічну субкультури, а тому передбачення вчених про їх подальший розвиток і застосування вже не сприймаються як марево чи далека перспектива. Метафізична догма гуманітаріїв Нового Часу про те, що людська природа є непохитною онтологічною константою, перестає бути догмою.

За цих умов постає безліч питань щодо людського буття в майбутньому світі, що постійно стрімко змінюється, коли розкрито майже всі секрети людської природи і знайдено засоби її перепрограмування. Драматизм екзистенційної ситуації в долі людини як біосоціальної істоти, спричиненої НТР і гуманотехнологіями, формують проблемне поле світової гуманітарної думки XXI ст. (вже – «трансгуманітарної»), розвиток якої зумовлений розробленням якісної методології міждисциплінарних досліджень. Базовою проблемою при цьому є визначення транслюдини і постлюдини.

«Транслюдину» («перехідну людину») тлумачать як істоту, яка активно готується стати постлюдиною, самоусвідомлювана, достатньо інформована і готова до використання всіх можливостей самовдосконалення [238]. Першим термін «транслюдина» детально розкрив футуролог Ферейдун М. Есфендіарі, відомий як FM – 2030 у книзі «Чи транслюдина ти?». У його висвітленні «транслюдина» не обов’язково самоусвідомлює себе такою і не обов’язково обізнана з тонкощами найновіших технологій при їх використанні. Серед перших ознак транслюдськості «нових еволюційних істот» він називає штучне розмноження, поліпшення тіла імплантатами, розподілену індивідуальність. Значна кількість транслюдських технологій, які відносно недавно вважали неможливими, вже реально доступна (біотехнології, нанотехнології) або активно розвивається (створення штучного інтелекту). Іноді ці технології дехто вже використовує, не усвідомлюючи себе транслюдиною (можливо через незнання), іноді – люди вже ознайомлені і сповідують ідеї трансгуманізму, але не мають змоги їх застосовувати. Є вже й активні трансгуманісти, які вважають себе транслюдьми, розвинувши можливості тіла й розуму завдяки сучасним

технологіям, спрямовуючи зусилля на подальше вдосконалення і перетворення на постлюдину.

Постлюдина – це нащадок людини, інтелектуальні, фізичні та психічні можливості якого надзвичайно розширені. Вона модифікована настільки, що вже не є людиною у звичному для нас розумінні. Н. Загурська, намагаючись зрозуміти місце і сутність людської істоти у постпостмодерній ситуації, визначає постлюдину як «форму людської істоти, яка актуалізується в ситуації вичерпаності не лише ліберального автономного суб'єкта, а й розщепленого індивіда. Перебуваючи на межі між ними, постлюдина може використовувати позитивні властивості, притаманні іншим формам» [77, с. 250].

Деякі науковці, порівнюючи звичайну людину і постлюдину, співвідносять їх як мавпу і людину. Звертаючи увагу на переваги цієї істоти, трансгуманісти стверджують, що постлюдина розумніша за будь-яку людину-генія, має набагато досконалішу пам'ять, її тіло не піддається хворобам і старінню, зберігає молодість і енергію, має вищу здатність відчувати емоції, задоволення і любов, захоплення красою; їй не відомі стани втоми, нудьги, роздратування. Однак, зазнавши багатьох змін, постлюдина може виявитись абсолютно штучним створінням, заснованим на штучному інтелекті; за власним бажанням чи з раціонального розрахунку вона може відмовитись від власного тіла і жити як інформаційна структура в мережах [202].

Такі прогнози викликають занепокоєння щодо майбутнього антропоцентричного світогляду і людини взагалі. Людський вид більше не буде найрозумнішою формою життя на Землі, адже надрозум, створений за допомогою надсучасних технологій і генного програмування молекул ДНК, стане останнім винаходом людини, який зможе забезпечити науково-технічний прогрес ефективніше за людину. Реальністю може стати технологічна сингулярність (В. Віндж, Р. Курцвайл) – НТП, що базується на штучному інтелекті та кіборгізації людей, за якої графік технічного прогресу стане вертикальним. При цьому надрозум зможе без людського втручання приймати раціональні рішення і, визнавши людину нерозумною, нераціональною та

неуніверсальною, винайти спосіб і застосувати принцип «природного добору». Вихід з-під людського контролю гуманотехнологій може зруйнувати людство. Унаслідок цього гуманотехнології постають як амбівалентне явище: розвиваючись, вони розширюють можливості людини і збільшують ступінь її свободи, водночас даючи людині змогу втручатись у власний геном і змінювати його, можуть його і зруйнувати.

Постлюдський світ, який може сформуватися в результаті стрімкого технологічного розвитку, технологічної сингулярності, імовірно, буде абсолютно інакшим і невідомий для сьогодення. Тому сингулярність для дослідників є проблемним питанням, оскільки не дає змоги передбачити, що буде після неї. Можливість передбачення необхідна хоча б на мінімальному рівні, інакше втрачають сенс спрямування розвитку в бажаному напрямку, розбудова устрою постлюдства у формах, передбачених сучасними трансгуманістами.

На думку трансгуманістів, можливі різні напрямки розвитку постлюдини і форм постлюдства, а тому й різні сценарії формування моделі постлюдства. Деякі напрямки можуть привести до єдиної постлюдини, а деякі – до суспільства різних постлюдей. Складно уявити, як взаємодіятимуть постлюди, постлюди і транслюди, постлюди і люди. Але вже тепер висловлюються припущення, що майбутнє суспільство буде набагато конфліктнішим, ніж теперішнє, більш ієрархічним, соціально нерівним. Щодо цього З. Бжезинський зауважує: «У теперішньому столітті досягнення науки у таких галузях, як геномне профілювання, біомедична інженерія і генетичне модифікування, можуть не лише суттєво подовжити тривалість життя людини, а й рішуче поліпшити умови її життя і навіть інтелектуальні якості. Заможніші країни та їх заможніші громадяни першими скористаються цими новими можливостями. Країни й люди, що бідніші, будуть йти за ними, якщо це взагалі коли-небудь станеться. Америка як найбагатша і соціально просунута країна, скоріш за все, буде серед тих, де переваги провідної людської інженерії застосовуватимуться у соціально значущих масштабах. Для тих, хто зможе собі це дозволити… стане

спокусою, перед якою важко устояти… Існує загроза, що деякі держави будуть відчувати спокусу проводити курс на поліпшення людської природи як державну політику…» [27, с. 137].

Нерівність між країнами в економічному, технічному, соціокультурному розвитку, за соціальними стандартами – звичне явище, але та нерівність, що може виникнути при реалізації припущення З. Бжезинського, матиме жахливі наслідки. З одного боку, піклування держави про своїх громадян, поліпшення їх природи і якості їхнього життя приваблює, оскільки обіцяє забезпечення рівних можливостей для психофізичного і розумового вдосконалення, запобігання ворожнечі в суспільстві. Однак у глобальному масштабі це може виявитись загрозою для інших країн, адже позбавлені доступу до «благ цивілізації» недосконалі, розумово «відсталі», схильні до хвороб і поганого настрою «інші» можуть здатись «вищим істотам» конкурентними споживачами ресурсів, запаси яких зменшуються. Навіть за умови винайдення альтернативи рідкісним ресурсам через «примітивність» людських істот або розбіжність світоглядів вони можуть бути знищені, наприклад, засобами біологічної зброї, яка діятиме на конкретну расу.

Подібно може скластися ситуація і на класовому рівні. Визначальним критерієм розшарування в інформаційному суспільстві, як відомо, є знання та інформація як головний ресурс і капітал, який відтіснив із провідних позицій фізичну працю і певною мірою капітал-гроші. Із переходом до постіндустріального, постмодерного, інформаційного суспільства, де класовий поділ за критерієм «капітал-праця» сходить нанівець, класовий конфлікт загострюється, адже новий критерій – «знання та інформація» – зумовлюється вже якісною освітою і заданими генетично розумовими здібностями. За таких умов кваліфікований спеціаліст, потрапляючи до «класу фахівців», стає власником інтелектуального капіталу й отримує новий ступінь свободи.

Фінансовий капітал залишається важливим ресурсом, але вже не таким рідкісним, як раніше. Статки нового «класу інтелектуалів» є результатом не експлуатації працівників, а власних зусиль. «Революція інтелектуалів» створює

нову соціальну структуру, поділяючи суспільство на розумних, освічених і багатих, а також на неосвічених і бідних. Висвітлюючи зміну природи соціальної нерівності в контексті сучасних соціокультурних трансформацій, В. Іноземцев зауважує, що на початку XXI ст. «майнова нерівність більше не є синонімом соціальної несправедливості, будучи радше природною ознакою нової цивілізації» [85, с. 44].

Інтелектуальне розшарування стає основою соціального розшарування, а поляризація при цьому збільшуватиметься відповідно до темпів розвитку гуманотехнологій: маючи змогу скористатись ними, заможна еліта застосовуватиме їх на користь собі і своїм дітям («замовити» дитину певної статі з удосконаленою ДНК, позбавлену генетичних вад і тяжких хвороб; покращити пам'ять, розумові здібності, вжививши чіп; подовжити життя тощо). Таке суспільство буде поділене і за цінностями, які сповідуватимуть представники різних класів, і культурою тощо. Коефіцієнт конфліктності у соціумі, структура якого сформується за критерієм «інтелект», може виявитись вищим, ніж за майнової нерівності, а наслідки протистояння катастрофічними. Як зазначив Ф. Фукуяма у книзі «Наше постлюдське майбутнє: наслідки біотехнологічної революції», «дуже мало сьогодні є речей у внутрішній політиці наших заможних і задоволених собою ліберальних демократів, які можуть настільки збурити народ, але загроза виникнення генетичної нерівності здатна підняти людей з дивану і виштовхати на вулиці» [251, с. 225].

Іншою дискусійною темою, яка розвивається в рамках трансгуманістичного напряму – імортализму й активно обговорюється серед трансгуманістів і науковців, є подовження життя та безсмертя, адже із цим пов'язані соціальні й демографічні зміни, політичні наслідки і морально-етичні проблеми. На фоні загального подовження життя в світі за рахунок розвитку медицини та зменшення народжуваності, якщо будуть винайдені і застосовувані «ліки від смерті», вікова структура суспільства може скластись не на користь молоді. Наслідки цього прогнозують різні: у політичній сфері – питання політкоректності; у соціальній – проблема соціального забезпечення

(навантаження на одного працюючого декількох пенсіонерів); проблема збереження роботи для працюючих, соціально активних пенсіонерів і людей передпенсійного віку як досвідчених фахівців та кар'єрного просування для рішучої, енергійної молоді, що має сучасні знання та навички; у медичній сфері – альтернативність міцного здоров'я і довголіття, тобто чи залишаться люди у ці продовжені роки фізично і розумово бадьорими (навряд чи залежність, неміч можуть приносити радість і задоволення). Важливим є і питання самозайнятості і дозвілля людей пенсійного віку, адже пенсія може виявитись самотньою і нудною (обов'язкові зв'язки становлять сенс життя багатьох людей) і перестане бути бажаною. Гостро може постати і проблема порозуміння поколінь. Як зауважує Ф. Фукуяма, «за наявності трьох одночасно активно працюючих поколінь молода когорта завжди буде в меншості, намагаючись докричатись до старших, і зміна поколінь ніколи не буде рішучою… Людям старшого віку доведеться посунутись униз по соціальних сходах не лише заради перепідготовки, а й для того щоб звільнити місце новим силам, що піднімаються знизу. В іншому разі до класових та етнічних конфліктів додасться ворожнеча поколінь, розділяючи суспільство ще однією межею. Прибрати старих зі шляху молодих – це буде непроста боротьба, і в світі високої очікуваної тривалості життя суспільству, можливо, доведеться звернутись до безособових, інституціоналізованих форм ейджизму» [251, с. 100].

Не більш привабливий сценарій, пов'язаний із подовженням життя і безсмертям, розкриває М. Калашников: «…бурхливий розвиток генної інженерії призведе до розпаду людства ще на дві раси. Заможні будуть здатні вживлювати собі гени безсмертя, тоді як інший світ становитимуть прості смертні. А безсмертя при багатстві – це здатність досягати небаченої влади та ще більшого багатства. Безсмертні неминуче матимуть і власну психологію, яка різко відділятиме їх від нас. Вони зосередять у своїх руках найвищі фінансові і психічні технології… можлива дика ворожнеча між бідними-смертними і багатими-безсмертними» [91, с. 247]. У добу інфо-, нано-, біотехнологій

соціальний «поділ за принципом “бідні – багаті” йде у минуле, замість нього йде розмежування “дурний – творець унікальних технологій в інформації і управління”. Правлячою кастою стають істоти, що ввійшли у світ інформації, що керують свідомістю інших» [91, с. 251 – 252]. Якщо припустити, що першими, хто зможе дозволити собі «пігулку безсмертя», будуть теперішні можновладці, переважна більшість яких віком 50 – 60 років, то суспільство може отримати «владу старих» – геронтократію, але не брежнєвського штибу, а генетично вдосконалену і довічну. І навряд, що ці правителі захочуть поділитися владою або передати її наступникам. Тому демократія може «здати свої позиції», натомість авторитаризм і маккіавелізм – стати реальністю.

Провідні суспільствознавці XX – початку XXI ст., досліджуючи сучасні суспільні трансформації, що супроводжують перехід до інформаційної доби, здобутки НТП і перспективи поступу у постлюдське майбутнє, застерігають, вказуючи на велику кількість проблем, які можуть постати перед суспільством від недостатньо виважених рішень щодо розвитку технологій чи погано продуманої політики їх застосування.

Оскільки наслідки сучасних інфо-, нано-, біотехнологій дуже обширні, виникає безліч філософських, юридичних, етичних і культурних проблем, над якими люди вже тепер мають замислюватись, щоб зменшити негативні наслідки, ризики і зловживання. Можливо, ці питання стануть предметом запеклих дискусій і нагальним політичним дискурсом цього століття, адже відповідальна політика потребує прийняття законів, норм і правил, створення відповідних організацій і міжнародних структур, дослідницьких центрів, агенцій з підвищення інформованості людей. Крім того, крокуючи у постлюдське майбутнє, слід розуміти, що на порозі нового етапу розвитку людства – «транслюдства» – тільки міжнародне співробітництво у всіх галузях і за всіма напрямами, дотримання прав людини може давати надію, що потенційно небезпечні технології майбутнього не будуть використані негуманно, безвідповідально або у військових цілях.

Інтенсифікація процесів диверсифікації та модернізації технологічних детермінант соціальної еволюції позначилася на філософській моделі позиціонування людини в сучасній реальності. Кореляція інтенцій ідеалізації суспільної структури і безпрецедентного технологічного прогресу створили понятійне поле постклассичної ідеологічної системи «трансгуманізму». Заснована на ментальному архетипі «перманентного розвитку людського потенціалу», ця ідейна парадигма наповнює власний тезаурус концепцією «постлюдини». Актуальність вивчення теоретичної бази та праксеологічного досвіду ідеології трансгуманізму полягає в його універсальності як ідейної платформи, що сприяє асиміляції фундаментальних принципів трансгуманістичного світогляду у варіативні вимірювання наукової традиції. Інклюзивний потенціал трансгуманізму може бути репрезентований у широкому колі наукових дисциплін, що оперують його категоріями. Тому значну цінність становить вивчення потенційних механізмів транзиту філософської основи трансгуманістичних ідей та екстраполяція технологічних модифікацій у сферу політичних процесів.

Суспільну модернізацію досліджують представники варіативних наук з використанням позитивістської і філософської методології. Значний внесок у конструювання концептуального простору трансгуманізму зробили Н. Бостром, М. Мор, І. Вішев, Г. Моравець, Р. Курцвейл, Д. Хакслі, Б. Юдін, Г. Хансель, Х. Тірош – Самуельсон та багато інших сучасних дослідників, які спрямували зусилля на «технологізацію» соціальної екзистенції та пояснення перманентного наукового прогресу в рамках філософської термінології з антропологічним підтекстом.

Раціональні роздуми над філософією суспільного буття і потенціалом «технологічної інтервенції» в моделювання суспільної свідомості на основі інтенції ідеалізації форм соціальних взаємовідносин та вдосконалення людського життя зумовили поширення принципів і цінностей ідеології трансгуманізму в глобальних межах сучасного дискурсу. Широке визначення змісту цієї ідеологічної матриці сформував дослідник трансгумністичних ідей

Н. Бостромом: «Трансгуманізм – це зростання світського гуманізму і Просвітництва, засноване на припущенні щодо поліпшення традиційної соціальної природи шляхом використання прикладної науки та іншої раціональної методології з метою уможливити збільшення тривалості життя, розширення наших інтелектуальних і фізичних можливостей та забезпечення контролю над нашим психічним станом і настроєм» [315, с. 13]. Основи трансгуманізму як ідеологічного напряму заклав Дж. Хакслі в процесі формування «нової системи ідей, які відповідали б новим положенням людства», придатної для адекватного реагування на виклики реальності і подолання кризи соціальної організації [315, с. 20]. У цій парадигмі відбулося виокремлення ключових принципів трансгуманістичної теорії: удосконалення кондицій соціального буття, орієнтація на потенціал технологічного розвитку.

Статус ідеологічної структури формує в теоретичних координатах трансгуманізму значний категоріальний апарат, в основі якого – концепція «постлюдини». Першоджерелом формування уявлень про «надлюдину» є філософська праця Ф. Ніцше «Так казав Заратустра», в якій передбачено еволюцію людини як соціального елемента нового типу і розроблено своєрідний алгоритм цієї трансформації: «подібно до походження людини від мавпи відбудеться становлення надлюдини з простої людини» [344]. Категорія «людина» в трансгуманістичній ідеології та еволюційній схемі ідейної платформи постмодернізму, вираженій в уявленнях М. Фуко, Ж. Лакана, Ж. – Ф. Ліотара, Ж. Бодріяра, Ж. Дерріди, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, є своєрідним перехідним етапом соціальної модернізації у сферу конструкції образу «постлюдини», яка усвідомлює свою різнорідність, вільна від архаїстичних рудиментів традиціоналізму і в прояві власної індивідуальності, адаптована до інформаційного суспільства з максимальним рівнем динаміки політико-економічних процесів [206].

Філософія трансгуманізму покликана не тільки поліпшити умови соціального середовища, а й створити громадську структуру з ідеальних представників нового порядку, наділених небувалими фізичними здібностями,

високим рівнем інтелектуальної активності і багатим світоглядом, що дозволить їм адаптуватися до модернізованих правил нової модифікації вдосконаленої реальності. Сприятлива і бездоганна щодо протекції соціальних цінностей і свобод інтенціональність трансгуманістичних передумов користується неоднозначним авторитетом у сучасному науковому дискурсі. Особливої уваги щодо цього вартує припущення Ф. Фукуями: «трансгуманізм – найнебезпечніша ідея у світі» [315, с. 13]. Ідеологічний контент філософії трангуманізму крізь призму власної інтенції «ідеалізації та механізації соціального буття» конфронтує з парадигмою традиціоналізму і релігією. Інтервенція технологій у сферу реформування людського життя і приречення природності природних процесів підриває релігійні засади про божественне начало соціального буття і нівелює традиційні аспекти соціальних взаємодій. Імперативне ментальне зіставлення трансгуманізму з механізацією індивідуальності у процесах «поліпшення» соціальної реальності закріплює за питанням про ціну таких метаморфоз статус ключового інструмента критики трансгуманістичної концепції [290, с. 1 – 2]. Цей принцип Ф. Фукуяма використовує для критики інтенцій трансгуманізму: «Наші позитивні характеристики взаємопов’язані з негативними: якби не були жорстокими й агресивними, ми не змогли б захистити себе; якби мали почуття винятковості, ми не були б лояльними до інших близьких нам; якби ми ніколи не відчували ревнощів, ми ніколи б не зазнали любові. Навіть мораль відіграє вирішальну роль у наданні можливості нашому єдиному виду вижити і адаптуватися... Модифікування однієї з наших ключових характеристик неодмінно призведе до модифікації комплексу, пов’язаного набору ознак, і ми ніколи не зможемо передбачити остаточний результат» [315, с. 99].

Опозиційний трансгуманізму дискурс виключає можливість трансформації людської поведінки у зв’язку з цілісністю моральних і аморальних якостей. Філософські уявлення традиціоналізму сформовані у своєрідному принципі «позитивної амбівалентності» людської природи, в рамках якого людські пороки стимулюють розвиток чеснот і захисних

механізмів суспільства, сприяють становленню соціальної структури, стали оплотом для критики трансгуманізму. Трансгуманістична теорія сприймає соціальні зміни традиційного типу як ірраціональні, вона спрямована на модифікацію людського устрою на основі балансування соціального середовища шляхом унеможливлення маргіналізації представників ідеальної суспільної структури.

Ідеї трансгуманізму про «механізацію соціального простору» і «ідеалізацію суспільного існування» масштабно поширені в сучасному дискурсі. Ця тенденція визначає актуальність питання про імплементацію трансгуманістичної концепції в політичний процес і потенціал асиміляції ідейної платформи трансгуманізму у вимір політичної ідеології. Означена інтеграція заснована на домінантних принципах трансгуманістичної парадигми і може бути здійснена за напрямами «трансгуманізації» політичної реальності:

1) «технологізація» політичного простору шляхом компаративного зіставлення політичних закономірностей із законами наукового прогресу та реалізації технологічного потенціалу в організації політичного процесу;

2) формування громадянської суспільної структури в ідеалістичних рамках концепції «постлюдства»;

3) реалізація футурологічного аспекту – прогнозування майбутніх змін соціально-політичної реальності на основі технологічної модернізації та соціальної еволюції.

Аналіз політичного процесу розкриває функціонування одного з ключових принципів ідеології трансгуманізму – «ідеалізації» в історії політичних учень, а саме в теоретичних пошуках ідеальної форми правління і політичного режиму. Симбіоз спроб конструювання поліфункціональної організації суспільної структури, здатної подолати варіативні виклики політико-економічного характеру та прогнозування можливостей подальшої реалізації цього проекту, відображений у творах наукового характеру із фантастичною основою – «утопіях» [334, с. 9 – 11]. Сукупний методологічний інструментарій політичної науки перманентно зорієнтований на моделювання

ідеальної схеми соціально-політичного існування. У межах теоретичної візуалізації майбутнього виміру політичного процесу не виключається потенційний рух від ідеалістичної програми до краху соціально-політичного добробуту, виражений в «антиутопіях» Дж. Оруелла «1984» і О. Хакслі «Про чудовий новий світ», у яких представлений модифікований тип людського устрою з тоталітарною політичною системою, заснованою на мобілізації технологічного прогресу.

Крім принципу «ідеалізації», політична теорія має досвід використання біотехнологічних законів у визначенні внутрішніх закономірностей. Прикладом є компаративне зіставлення соціально-політичних феноменів з біологічними процесами в межах методології органіцизму [287, с. 112 – 113]. Наявність ключових характеристик трансгуманістичної теоретичної матриці у становленні політичної науки надає політичному простору статусу фундаментального праксеологічного поля адаптації ідеології трансгуманізму.

Трансгуманізм спровокував різноманітні конформістські інтерпретації у соціально-моральному вимірі. Не стало винятком і обговорення трансгуманістичного потенціалу як детермінанти політичних подій. Закріплення трансгуманістичних цінностей у сфері політики покликане інтенсифікувати «технологізації» політичного процесу, а концепція «постлюдини» слугує своєрідною теоретичною основою ідеального громадянського суспільства. Імплементація технологічного потенціалу в політику може здійснюватися не тільки на рівні модернізації праксеологічних закономірностей, а й на поясненні природи сучасних проявів політичного виміру. Наприклад, наслідуючи традиції органіцизму, екстраполювати біотехнологічні теорії на політичні явища. Розроблений у межах технологічного процесу міждисциплінарний напрям наукових досліджень під назвою «синергетика» визначає алгоритми самоорганізації нелінійних систем хімічної, біологічної та фізичної природи [313]. Ця методологічна основа покликана стати універсальним способом пояснення будь-яких біотехнологічних процесів і закономірностей. Суть синергетики така: велика

кількість елементів, що поєднуються в складноорганізованих системах, взаємодіють між собою, володіючи певним ступенем свободи і перебуваючи в постійному русі, підкоряючись ієрархії («істотні» типи руху крізь призму параметрів порядку визначають «підлеглі» типи руху); кожна система елементів володіє певним набором потенційних форм організації, які виявляються при досягненні біфуркації (точки вибору подальшого шляху розвитку) в самоорганізації, що може призвести до формування нової макроскопічної структури, відмінної від попередніх конфігурацій; самоорганізація і розвиток відбуваються у відкритих системах, що обмінюються енергією і речовиною з навколишнім середовищем, закритим системам загрожують реорганізація та реверсування елементів у бік хаосу [372, с. 176 – 182].

Політична система суспільства також має спектр можливих форм власної організації, заснованих на ідеологічній варіативності (відкрита система елементів). У процесі еволюції постає питання про характер здійснення політичної влади – форми політичних конфігурацій на основі циркуляції політичної еліти (рух «істотних» частинок). Результатом політичних трансформацій (точкою біфуркації) може бути закріплення демократичних або авторитарних принципів устрою соціально-політичної реальності (потенційні форми організації відкритої системи). У межах процедурних і структурних детермінант політичних перетворень новосформована ідеологічна парадигма здатна замінити ідейну платформу існуючої з подальшою реорганізацією функціональних елементів політичної системи (нова макроскопічна структура).

Узурпація політичної влади і контроль над процедурою соціальної взаємодії всередині системи елітарними групами (ієрархія елементів) може каталізувати закріплення тоталітарного режиму, а значить – ізоляцію від глобального демократичного суспільства (закрита система елементів). Експлуатація тоталітарних механізмів викликає прояви суспільного обурення і намагання повалити політичний режим радикальним шляхом з наступною деструкцією і хаосом соціально-політичного устрою (реорганізація елементів

структури). За демократичного розподілу соціально-політичних статусів серед елементів політичної системи пропагуються забезпечення прав і свобод індивідуальності (ступінь свободи елементів відкритої системи) і взаємодія з іншими демократичними інститутами в міжнародних масштабах у режимі абсолютної свободи глобальних ринкових відносин (обмін відкритої системи енергією і речовиною з навколишнім середовищем). За ліберальної традиції демократична конкуренція суспільства у сфері ринкових відносин і формації політичних інститутів детермінує ефективну самоорганізацію інстанцій незалежно від державної інтервенції (самоорганізація відкритої системи).

Інтегрування принципу «перманентного технологічного прогресу» ідеологічної матриці трансгуманізму створює фундаментальну базу для теоретичного обґрунтування політичних трансформацій, а масштабний діапазон «технологізації» політичної реальності визначає трансгуманізм детермінантом майбутніх інновацій і тенденцій політичного процесу, спрямованих на модернізацію політичної сфери шляхом розвитку комунікаційних каналів, механізації діяльності інституту влади, комп'ютеризації суспільних взаємодій. «Трансгуманізація» безпосередньо впливає на процес здійснення влади і формування державних інституцій. Результатом кореляції ідеології трансгуманізму і політичного середовища є теорія інформаційної демократії. Ця модель політичного режиму заснована на ідеї прямої участі громадянського суспільства у політичних рішеннях шляхом комп'ютеризації процедури голосування та обговорення державної політики на рівні місцевого самоврядування та національного виміру [329].

Візуалізація діяльності урядових інститутів через комп'ютерні технології має перспективу стати ключовою конфігурацією організації політичної системи, успішної вже на сучасному етапі еволюції політичного середовища. США, Велика Британія та Естонія мають практичний досвід застосування інтернет-голосування для формування кадрового складу керівних інстанцій різного урядового рівня. Кожен елемент державної системи розвинених країн має IP-адресу для представлення результатів власної діяльності та

інформування суспільства про реалізацію законодавчих ініціатив. У глобальній інтернет-мережі існують спеціалізовані форуми, де юзери можуть обговорити політичні події та аргументувати свою позицію стосовно державної діяльності. Консолідація громадянської позиції на основі комунікації в соціальних мережах стала каталізатором народного повстання і революційних подій «арабської весни». У цьому разі комп'ютерні технології спрацювали як механізм трансформації політичного режиму. Завдяки цьому цивільний контроль над державним апаратом з використанням інтернет-технологій став загальноприйнятою тенденцією.

Основою «трансгуманізації» політичного процесу є стабільний прогрес комунікаційних технологій. Широкий діапазон і висока динаміка міжнародних подій унеможливлюють абсорбцію індивідом величезного потоку інформації. Функціональною «панацеєю», що дає змогу артикулювати і групувати інформаційне поле, є засоби інформації, які виступають інструментом візуалізації політичного процесу і концептуалізації різних проявів політичного середовища в ментальних установках суспільства за допомогою інтернет-ресурсів і телебачення. Щоденні випуски новин і реклама стали незамінними джерелами контакту соціуму з навколишнім середовищем, інструментом легітимізації політичної еліти і засобом придбання підтримки електорату під час виборчих кампаній. Це стало своєрідним актом «комерціалізації» політичного процесу з метою «продати» суспільству учасника політичної конкуренції.

Інновації у сфері комунікацій С. Кара-Мурза розглядає як загрозу функціонування маніпуляційних технологій з подальшим превалюванням елітарної меншості в контролі над інформаційним ресурсом: «Головна умова ефективного програмування мислення – контроль над "інформаційним раціоном" людини. У буржуазному суспільстві власники більшої частини ЗМІ належать до панівного класу» [95, с. 350]. Варіативний інструментарій технологічних центрів медіа дає змогу імпліцитно кодифікувати громадські установки і детермінувати процеси суспільної рефлексії. Створення

«віртуальної реальності», використання спеціальних методик у рамках модернізації технологічного потенціалу, коригування лінгвістичних комбінацій, використання різноманітних семантичних вивертів і спеціалізованої лексики в галузі нейролінгвістичного програмування відкривають величезні можливості для маніпуляції та контролю над суспільними структурами. Ця тенденція підриває ідеалістичні основи «трансгуманізації» політичного простору. Ф. Фукуяма розглядає «трансгуманізм» як ідеологію, що встановлює нерівномірну соціальну диференціацію: «Трансгуманізм руйнує егалітарний ідеал загальної теорії демократії і конкретно лібералізму» [274, с. 159].

Приклади «кристалізації» технологічного прогресу в процесі «трансгуманізації» соціально-політичної реальності акцентують увагу на ціні перетворення існуючої конфігурації з перспективою девіації від спроектованих цілей комплексної модернізації та ідеалізації суспільного буття. Маркером дефектної реформації можна вважати події антиутопії «1984» Дж. Оруелла, в якій тотальний контроль технологій над громадською взаємодією став основою для становлення тоталітарного політичного режиму. У сучасному світі такий поворот подій з подальшою стерилізацією соціальної структури, програмуванням норм суспільної поведінки та кодифікації архетипів людського мислення стали не суб'єктивними передбаченнями автора, а реальним станом речей крізь призму амбівалентності потенційних результатів реалізації концепції «постлюдства».

Сутність механізму створення «постлюдини» полягає в розв'язанні проблем, що постали перед глобальною громадськістю; усуненні дефектів людського менталітету, обмеженні владних інстинктів, жаги до боротьби і домінування. Шляхом відокремлення індивіда від природи, «демонтажу» біологічної програми, яка визначає деякі аспекти людської поведінки, в межах трансгуманізму відбувається конструювання нового, не обтяженого соціальними проблемами і військовими конфліктами суспільства, сповненого гармонії і порядку. Такі принципи слугують основою конструкції трансгуманістичної етики, що проповідує альтруїзм і філантропію [316, с. 315].

Тотальна перевага механізованих форм організації людського устрою над біологічним чинником детермінації сутності соціальної взаємодії спричинюють критичні відгуки в сучасному політичному дискурсі. Звільнення суспільства від біологічних начал, на думку Ф. Фукуями, – небезпечний алгоритм превалювання людського прогресу над збереженням рівних юридичних і політичних прав: «Виділення ідеї рівності прав – переконання нашого володіння людською сутністю, що зменшує явні відмінності в кольорі шкіри, красі і навіть інтелекті. Ця сутність і думка про те, що індивід у такий спосіб успадкує суспільну цінність, – серце політичного лібералізму. Модифікація сутності – основа трансгуманістичного проекту» [316, с. 317].

Іншою проблемою трансгуманізму є потреба в безперервному фінансуванні програм технологічного розвитку у сфері нанотехнологій, біоінженерії та робототехніки, забезпечити яке можна тільки за допомогою ринкового економічного сектора з достатніми фінансовими активами, сконцентрованими в руках недержавних організацій. Це спричинює позиціонування інвестиційних програм технологічної модернізації у приватному просторі транснаціональних корпорацій. Доступ привілейованої меншості до механізмів наукових інновацій став основою для припущень Ю. Габермаса про нівелювання автономності політичної рефлексії «постлюдей» як елементів змодельованої суспільної структури, тотально-підконтрольної «певним інтенціям третіх осіб» [335, с. 8]. У межах цих уявлень технологічна реформація соціального середовища порівнянна з конструкцією суспільної структури з кодифікованою програмою дій, яка складається з представників «постлюдської» раси – продукту технологічної інженерії, своєрідного симбіозу вільного людського начала і запрограмованого робота без фізичних і моральних відхилень. Життєдіяльність громадянського інституту нового типу доступна для контролю і регулювання, що мінімізує можливість маргіналізації індивідів і військові конфронтації, але обмежує політичну активність, творчі імпульси і нонконформістську ідентифікацію на основі когнітивної та емоційної відмінності нової структури від традиційного суспільства. На основі цієї

тенденції нових обрисів набуває ризик реверсу сучасних демократичних трансформацій у бік реінсталяції тоталітарних політичних режимів [335, с. 8], що визначають цінність кожного індивідуального представника суспільства як маленької деталі державного механізму. Механізація людської сутності, стерилізація і стандартизація громадських структур відповідно до проектованого еталону обмежує різноманіття соціального середовища, ліквідує соціальні інстинкти і прояви людської природи, що дозволяють соціуму існувати і еволюціонувати.

Подолання загрози концентрації фінансово-політичних прерогатив та узурпації контролю над важелями реалізації ідеології «трансгуманізму» елітарною громадською структурою можна знайти у функціонуванні державного апарату. Дотримується цієї думки у своїй книзі «Наше постлюдське майбутнє» і Ф. Фукуяма [301], який передбачає потребу «технологізації» в регулятивному потенціалі держави: «...існує тільки одне можливе вирішення проблем: держави повинні політично регулювати розробку і застосування таких технологій» [251, с. 255]. Організація спеціалізованих інстанцій, що контролюють технологічний прогрес, сприяє розмежуванню технологічної модернізації на корисну суспільній еволюції і таку, що деформує баланс соціального устрою.

Суперечливість фундаментального потенціалу трансгуманізму в моделюванні соціально-політичної реальності заснована на невизначеності результатів реалізації «трансгуманістичного алгоритму»: ідеалізованих цілей за широкомасштабних засобів з непередбачуваним ефектом. «Трансгуманізація» соціально-політичного середовища детермінує імпліцитну конкуренцію людських можливостей і механічної продуктивності. Відокремлення в теоретичному полі ідеології трансгуманізму людини від природних інстинктивних детермінант і транзит визначень сутності індивіда у сферу високих технологій ставить під сумнів можливість адекватного існування людини в механізованих, штучно спроектованих кондиціях нової моделі світу,

заснованої на кодифікації суспільної свідомості, регламентації соціальних відносин і стерилізації індивідуальних проявів.

Деякі ознаки цих трансформацій відображені в сучасних процесах, пов'язаних з технологічною методикою встановлення особи, транзитом соціальної комунікації в інтернет-канали, та багатьох інших проявах технічної модернізації політичного простору [86]. «Трансгуманізація» соціально-політичної реальності небезпідставно супроводжується побоюваннями порушення балансу природного перебігу еволюції та нерівномірного розподілу соціальних статусів і владних повноважень у новій моделі «ідеального світу». Як результат, у глобальному соціумі виникає імпульс хвилювань щодо перспектив формування «світового уряду» і «маніпулювань суспільною свідомістю». Зіставлення окремого індивіда з деталлю державного механізму в рамках стандартизації свободи суспільної діяльності й стабілізації еталона соціального наслідування мало гіркий історичний приклад фундаменталізації фашистських політичних режимів. Потенційний дефект «трансгуманізації» сучасного соціально-політичного устрою полягає в реінсталяції тоталітарних конфігурацій відповідно до антиутопічного сценарію Дж. Оруелла, коли керівна меншість за допомогою технологічного інструментарію візьме під контроль визначення меж політичного процесу. Реформація ідеологічних уявлень про превалювання природного людського начала в процедурному аспекті політичного процесу і технологічного прогресу в бік механічної конструкції ідеального громадянина із синтетичним набором функціональних програм загрожує втратою людської цінності і тріумфом своєрідного кібернетичного суспільства.

Висновки до четвертого розділу

Ідеологію екологізму (інвайронменталізму) можна розглядати в широкому контексті ліберальної ідейної парадигми. Ліберальний концепт

«звільнення» було поширено на живий світ і природу загалом. «Зелена» ідеологія претендує на універсальність не лише у вирішенні проблем відносин людини з природою, а й у подолані національних релігійних і будь-яких інших соціальних суперечностей, проголошуючи пріоритет загальнолюдських інтересів та цінностей. Пропозиції екологістів коливаються між розвитком нових безпечних для природи технологій і відмовою від надбань цивілізації, які шкодять довкіллю. Помітним у діяльності «зелених» є поширення в суспільстві нової екологічної моралі – усвідомленого повсякденного застосування правил: помірного споживання, користування природоохоронними технологіями, уникнення забруднення природи тощо. Сучасний екологізм, як і будь-яка політична ідеологія, виник унаслідок політизації світоглядно-когнітивної сфери, екологічної науки та природоохоронної діяльності. Відмінність між екологічною наукою та екологічною ідеологією полягає в їхній спрямованості: науки – на пізнання, а ідеології – на суспільні перетворення.

Під альтерглобалізмом, який сформувався на основі антиглобалізму, розуміють сукупність ідейних течій, які виступають не проти глобалізації, а за альтернативну глобалізацію, що базується на засадах модернізації як перетворення соціуму. Відношення альтерглобалізму та антиглобалізму іноді розглядають як відношення базису і надбудови, де альтерглобалізм виступає теоретичною надбудовою практики антиглобалістського руху. Для підкреслення конструктивної спрямованості руху все частіше вдаються до його позитивного визначення – «рух за глобальну справедливість», «рух постглобалістів», а через значну кількість різнорідних течій, рухів, громадських організацій та інших груп (рух за мир, за громадянські права, права споживачів, екологічні рухи, а також жіночі, трудові і профспілкові рухи) його називають і «рух рухів».

Головною формою альтернативного руху є масові акції, кампанії протесту і громадської непокори, що супроводжуються процесіями і мітингами за участю тисяч і навіть сотень тисяч людей у всьому світі. Учасники альтерглобалістського руху не тільки сповідують різні, визначальні для цього

угруповання ідейні погляди, цінності, настанови, а й різні, іноді протилежні, вихідні позиції щодо глобалізації, по-різному уявляючи альтернативу йому та шляхи і методи її реалізації. Це відбувається тому, що одна частина бореться з наслідками і ефектами глобалізації, інша, представлена громадськими й політичними рухами, – обстоює ідеї екологічні, пацифістські, ліворадикальні, комуністичні, анархістські, солідарності з «третім світом» тощо; треті виступають проти звуження демократії, за розширення прав людини і громадянина. А всі вони сходяться на критиці неоліберального варіанту капіталізму й інститутів, що його репрезентують. Ця строкатість рухів породжує критику їх з боку суб'єктів світового панування, які вказують на їх ідейну нечіткість, розпорошеність і неготовність кинути виклик існуючій системі.

Альтерглобалізм як опозиція організований на ставленні до глобалізму за принципом «свій – чужий», тоді як обидві ці системи стали відповіддю на кризу ідеологій, що їм передували. Гасла альтерглобалістів орієнтовані на зміну політичної системи. Але множинність і строкатість ідей та цінностей різноманітних течій, що його утворюють, призводить до розмитості альтерглобалізму як політичної ідеї, а тому і складнощі створення єдиного проекту, який би надав учасникам руху ідентичність, можливість єднання для формування гідної альтернативи світового розвитку. Потенціал формування альтерглобалістських поглядів на проекцію політичного процесу в самостійну ідеологічну платформу підлягає сумніву. Причинами цього є відсутність комплексної програми конструкції економічного, політичного і соціального вимірів міжнародного устрою, а також аналогічності більшості його ідей доктрині «справедливого глобалізму».

Поняття «трансгуманізм» обґрунтовує новий підхід у розумінні майбутнього, заснований на ідеї, що людський вид є не кінцем нашої еволюції, а початком у ланцюгу «людина – транслюдина – постлюдина». У цьому розумінні він є своєрідним продовженням гуманізму, спрямованим на транслюдину. Відмінність між ними полягає у засобах і методах. Якщо

гуманізм в удосконаленні людини, її якостей, соціального середовища покладається на виховання, освіту і просвіту, то трансгуманізм прагне максимального вдосконалення людської істоти та її середовища завдяки досягненням науково-технічного прогресу і раціональному мисленню, що має вивести людство на якісно новий етап розвитку, навіть за межі того, що більшість вважає людським.

Трансгуманізм можна визначити як сукупність взаємосуперечливих еволюційних світоглядів. У ньому існує багато груп, що різняться за інтересами, поглядами, цінностями або географією. Сформовані за інтересами групи включають прибічників кріоніки, подовження життя, фахівців з нанотехнологій, мережевих спільнот, ентузіастів освоєння космосу, прихильників наукової фантастики, трансгуманістичних художників і виконавців, цифропанків, експериментаторів з альтернативними соціальними групами.

Постлюдина з погляду трансгуманізму – це нащадок людини, інтелектуальні, фізичні та психічні можливості якого надзвичайно розширені. Вона модифікована настільки, що вже не є людиною у звичному для нас розумінні. Трансгуманісти стверджують, що постлюдина розумніша за будь-яку людину-генія, має набагато досконалішу пам’ять, її тіло не піддається хворобам і старінню, зберігає молодість і енергію, має вищу здатність відчувати емоції, задоволення і любов, захоплення красою; їй не відомі стани втоми, нудьги, роздратування. Однак, зазнавши багатьох змін, постлюдина може виявитись абсолютно штучним створінням, заснованим на штучному інтелекті; за власним бажанням чи з раціонального розрахунку вона може відмовитись від власного тіла і жити як інформаційна структура в мережах. Такі прогнози викликають занепокоєння щодо майбутнього антропоцентричного світогляду і людини взагалі.

РОЗДІЛ 5
ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТКЛАСИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ

4.1. Зміна ідеологічних парадигм в умовах переходу від епохи Модерну до Постмодерну

Принцип універсального зв'язку всього зі всім є першоосновою світобудови. Виходячи з цього, характер суспільного буття визначається всебічними зв'язками всіх його сфер – економічної, політичної, духовної – між властивими їм структурами і між ними в їх відносній цілісності. Тому суспільство як духовно-соціальний політичний організм розвивається і функціонує в їх органічній єдності. Для глибинного розуміння всіх процесів, що в ньому відбуваються, потрібно підходити до нього як до об'єкта пізнавально-пошукового аналітико-синтетичного дослідження. У процесі пізнання людина як суб'єкт не може задовольнятися тільки мисленням, абстрагованим від предметно-речового та мовно-символічного буття об'єктів. Вона неодмінно апелює до первинних форм світобудови. Це означає, що для неї важливо не лише виразити знання в логіко-поняттєвій умоглядно-теоретичній формі, а й надати їм предметно-речового способу буття. Так зароджується друга природа, сутність якої полягає у перетворенні поняттєво оформлених образів уяви та уявлення у форми предметності. Спостерігаючи їх, людина об'єктивує власну духовно-пізнавальну сутність, завдяки постійному творенню другої природи надає їй духовно-практичного характеру.

На такій світоглядно-пізнавальній і методологічній основі потрібно досліджувати взаємодію всіх структурних компонентів суспільства. Природно-фізіологічний і соціально-психологічний спосіб буття людини породжує матеріально-виробничий і соціально-політичний спосіб буття суспільства. У результаті цього суспільство стає суб'єктом перетворення природного

довкілля на соціально-природне, оскільки, особливо в досліджуваний період, змістом людської свідомості стає не первозданна природа, а олюднена її форма.

Завдяки об’єктивно властивій допитливості людина започатковує пізнавально-практичний спосіб життєдіяльності. Знання законів природного буття підштовхує її до праці як законовідповідної (природовідповідної) діяльності, як постійно повторюваного процесу цілетворення. Звідси походить вплив її та суспільства на природу і зворотний вплив перетвореної ними першої природи на людину і суспільство. Тому слід розглядати техніко-технологічний спосіб взаємодії людини і суспільства зі створеною ними другою природою як інформативно-пізнавальну взаємодію.

Будь-яка предметна форма пізнавально-дослідницької діяльності людини завжди набуває економічного характеру і спрямування. Цього вимагає предметний характер знання: щоб його здобути, недостатньо використовувати тільки метод живого безпосереднього споглядання. Потрібно мати інструменти підсилення пізнавальних можливостей органів людського сприйняття. А це неможливо без започаткування предметно-перетворювальної матеріально-виробничої діяльності, що породжує певні виробничі відносини як відносини, на основі яких створюється політична надбудова, передусім у формі держави.

Це означає, що суспільство як політичний організм розвивається шляхом постійного розширення комунікаційних зв’язків між людьми як його агентами. Для сучасного політичного аналізу недостатньо розглядати виробничі відносини лише з економічного погляду. Ідеологічний підхід повинен враховувати такі міркування: людина, будучи пізнавальною істотою, процес свого становлення як духовно-практичної істоти здійснює засобами матеріально-виробничої та науково-експериментальної діяльності. З огляду на це соціально-політичну практику людства не варто розглядати тільки під економічним кутом зору. Може статися, що його історія отримає інше пояснення, коли класичні підходи в межах окремих галузей знання і життєдіяльності суспільства будуть розглянуті саме з таких позицій. Можливі не лише несподівані пояснення, а й нові напрями розвитку. До такого висновку

підштовхує те, що на зміну класиці в усі переломні періоди розвитку людства приходять постклассика, неокласика, модернізм і постмодернізм, радикальні альтернативні ідеологічні вчення.

Політична інтеграція людства відбувається завдяки пізнавально-духовній природі людини. Розвиваючи в собі навички аналітичного мислення, вона формується як істота культури, суб'єкт соціокультурного способу життя. Будучи тілесно обмеженою, людина пізнавально виходить за межі свого тілесного й безпосереднього буття в певному просторі й часі. Безмежне й вічне стають після такого відкриття маяками, до світла яких вона прагне наблизитись, горизонтом, за лінію якого вона бажає перейти.

Мислення відкриває їй принципово новий вимір природного та власного буття. Воно утверджує не так природне буття, обмежене простором і часом її контакту з ним, як буття закону як представника й виразника безмежного в просторі й вічного в часі. А закон – це прояв об'єктивних, загальних, внутрішніх, необхідних, сутнісних, постійних і усталених у своїй вічній повторюваності взаємозв'язків між об'єктами і людьми як суб'єктами їх відкриття. Завдяки цьому утверджується не просто закономірний спосіб життя людини, а й водночас соціальний. Адже закон діє незалежно від того, існує певний об'єкт у своїй матеріально-речовій просторовій визначеності чи ні. Він діє і поза межами тілесних форм буття, а отже – в соціальному просторі. Не випадково закон як прояв загального формує первинний людський загал, общину.

Ведучи мову про системні соціальні трансформації як чинники політичної інтеграції, важливо виходити з того, що первинною формою соціалізації, характерною тільки для людей, є мова як носій знань і засіб міжлюдської комунікації. Мова окультурює людину тим, що переводить людиноподібні істоти із виду природних гомінідів у рід homo sapiens. Завдяки цьому мова стає інтегративним соціалізуючим чинником, у своїх первинних функціях вона творить людину, народ, державу, суспільство тим способом, що певна сукупність людей у певному просторі й часі не просто спілкується між

собою, формуючи певну спільноту, а й несе в собі спільну історичну пам’ять, закодовану в зрозумілих для них значеннях. Її засобами забезпечується не тільки безпосереднє комунікативне спілкування «тут і тепер», а й комунікативно-інтегративна родова єдність поколінь, які створюють народ як суб’єкт історичного процесу «там і тоді».

На нинішньому етапі розвитку людство подолало просторово-часові форми буття і перейшло на соціокультурні взаємозв’язки у формах вічності й безкінечності. Так, для спілкування між людьми, у тому числі на політичному, економічному, духовному рівнях, достатньо набрати відповідні номери мобільного телефону чи увійти в мережу Інтернет. Аналогічно в дуже стислі відтинки часу можна подолати просторові перешкоди на шляху до спілкування. Такі технологічні артефакти створюють реальні можливості для соціокультурної комунікації між людьми, яка спрямовує їхню свідомість на необхідність подолання соціокультурних розбіжностей, зафіксованих у змісті політичної, правової, морально-етичної, художньо-естетичної, релігійної, філософської свідомості. Це вкрай важливо, адже часто певні ідеї, що становлять сутність цих форм свідомості, набувають характеру ідеологій, що унеможливлюють порозуміння між різними людьми, народами, державами, культурами, цивілізаціями, міждержавними об’єднаннями тощо.

На цьому тлі логічно постає потреба оновлення ідеологій, що зумовлено змінами в суспільному житті народів і потребою зняття зайвої напруги у відносинах між державами. Адже ідеології, ставши державними, мають більшу схильність до підсилення дії того, що їх відрізняє, ніж того, що об’єднує. Точніше – не ідеології самі по собі, а їх неадекватні носії. Серед головних причин цього – партійно-владне оформлення змісту ідеологій, підхід до них не як до засобів осмислення історії розвитку суспільства, а як до засобу тиску на свідомість людини з метою її спрямування у підлегло-апологетичний стан.

Більш детально причини появи постласичних ідеологій можна виявити, проаналізувавши зміни в економічному, політичному та духовно-релігійному

житті людства і кожної держави. Час їх появи – XX ст. Ці ідеології породили такі суспільно-політичні чинники:

– досягнення високого рівня демократії у багатьох країнах, що позбавляло впливу певні ідеології, адже класичні ідеології оформились як партійно-цільові, що переслідували мету входження у владні структури;

– заборона на ідеологічну і партійну діяльність у країнах авторитарно-деспотичних політичних режимів змушує партійних ідеологів, як і представників інтелектуальної еліти, до їх модернізації та оновлення;

– створення політичних і військово-політичних союзів країнами, що мають різну ідеологічну ментальність, породжує необхідність в ідеологічній єдності та її обґрунтуванні новими ідеями;

– розпад колоніальної системи спричинив появу країн «третього світу» і суттєву модернізацію класичних ідеологій;

– кризові явища в міжнародних і міждержавних відносинах, повторюючись з певною циклічністю, підштовхують до постласицизму в ідеологіях, у тому числі політичного ґатунку.

Соціально-економічні чинники можна пояснити змінами в характері економічних відносин. Класична економіка в теоретико-аналітичному аспекті тісно пов’язана з політичним життям суспільства, що засвідчує теорія політичної економії. Тому є сенс досліджувати появу постласичних ідеологій у зв’язку з: переходом від домонополістичного до монополістичного економічного укладу суспільно-політичного життя; виходом економіки за межі національного ринку і створенням світового ринку товарів і послуг; створенням політико-економічних об’єднань держав; економічною конкуренцією країн з різним економічним потенціалом і типом організації матеріально-виробничої діяльності; економічною залежністю країн, що розвиваються, від високорозвинутих країн; кризовими явищами у світовій економіці; розпадом держав із різними типами політичних систем під впливом неефективної економіки тощо.

Політико-економічні чинники позначились на оцінках класичних типів ідеології і тому привели до формування постклассичних оновлених ідеологічних течій.

Соціокультурні чинники пов'язані з тим, що людина є не просто політичною істотою, а й суб'єктом культури. Її творить політика в єдності властивих їй протилежностей економічного й соціокультурного життя. Вже класики марксизму зауважували, що для створення економічного базису комунізму потрібні всебічно й гармонійно розвинені індивіди. Це також було проголошено на з'їздах КПРС, у рішеннях яких ішлося про необхідність формування нової людини, здатної створити належний інформаційно-технологічний фундамент для високорозвинутого матеріально-технічного виробництва. Проте швидко з'ясувалося, що в межах класичного марксизму як державної ідеології це неможливо. Через якийсь час КПРС оголосила перебудову всіх сфер суспільного життя, сприйняла як даність необхідність створення у своїх лавах «демократичної платформи» на засадах соціал-демократії, але й це не врятувало СРСР від розпаду. Причина очевидна: нові реалії політичного, економічного і соціокультурного життя вимагали постклассичних ідеологічних підходів, а не еклектичної суміші класичних ідеологій. Тим більше, що соціал-демократія і націонал-демократія, ототожнювана з націоналізмом, у радянському компартійному варіанті були непримиренними антагоністами.

У загальнолюдському вимірі соціокультурними чинниками формування постклассичних ідеологій є:

– утвердження демократично-правових держав, для яких право людини на освіту стало реальністю;

– розпад світової колоніальної системи, що сприяв пробудженню національно-політичної самосвідомості, породив прагнення залишити духовно-культурні, але вже рівноправні, зв'язки з розвинутими метрополіями, які, відчуваючи певний комплекс історичної вини, виявили готовність допомогти їм у цьому;

– створення міжнародних культурно-просвітницьких об’єднань на базі статуту ООН: ЮНЕСКО, Всесвітня туристична організація, МОК (міжнародний олімпійський комітет), релігійно-екуменічний рух тощо;

– укладення міждержавних договорів культурно-просвітницького характеру як невід’ємних елементів політичних договорів про економічне співробітництво і співпрацю;

– широка можливість вільно обирати місце проживання, що передбачає знайомство з культурою різних народів світу;

– глобалізація, що формує новий конгломерат людей, потребою для яких стає необхідність адаптуватись до нових країн перебування, що неможливо без нового типу психічної взаємодії, яка є ядром соціокультурного підходу до аналізу суспільних проблем.

Амбівалентність соціально-політичної реальності детермінована біполярними концептуальними полями – традиціоналістською нормою політичних конфігурацій і модернізаційною квінтесенцією ліберальної організації суспільної структури. Фундаментальною основою конфронтації протилежних парадигм, а також інструментом реалізації ідейного потенціалу східного і західного типів політичної рефлексії є ідеологія. Перманентні трансформації соціально-політичного середовища, латентна хаотичність ідейних детермінант політичного процесу зумовлюють актуальність вивчення функціональних аспектів і структурних елементів ідеології в контексті модернізації соціально-політичної реальності.

Природа ідеологічної системи, її інструментальні потенції, а також закономірності імплементації ідейної інтенціональності в політичний процес є цінним теоретичним матеріалом для дослідження. Варіативні аспекти ідеології стали об’єктом дослідження класиків політичної теорії, представників різних соціологічних і філософських дисциплін: М. Вебера, Е. Дюркгейма, О. Конта, К. Мангейма, Д. – С. Мілля, В. Парето, Р. Мертона, Т. Парсонса, Г. Спенсера, Д. Белла, А. Грамши, М. Фуко, Ю. Габермаса, Б. Вільямса, Н. Хомського, О. Дугіна. Теоретичні напрацювання цих учених дають усі підстави для

визначення закономірностей модифікації ідеологічної парадигми політичного процесу і з'ясування сутності поняття «ідеологія» на основі теоретичних засад структуралізму; компаративного аналізу інтенціонального контенту ідеологічних структур; систематизування ключових принципів трансформації фундаментальних основ ідеологічних матриць.

Семантика концепту «ідеологія» має варіативну теоретичну природу. Політизація суспільних комунікацій та інтеграційного потенціалу ідеології інтенсифікувала її асиміляцію в політичний простір. У процесі політичної інтерпретації сформувалась теоретична база ідеології на основі різноманітних підходів у розумінні політичної природи ідеологічної структури. Акцентуючи увагу на комунікативному вимірі, А. Грамші розглядає ідеологію як функціональний спосіб артикуляції інтересів соціальних груп у конкурентному середовищі політичного процесу [333, с. 81; 292, с. 71]. Виокремлюючи соціальну детермінанту ідеологічної природи, К. Мангейм пояснює ідеологію як різновид корпоративної свідомості зі схильністю до духовного експансіонізму й вуалювання позасвідомих колективних мотивацій [348, с. 212 – 214]. Політичний підтекст цієї інтерпретації передбачає можливість апеляції ідеологічних структур до глибинних архетипів колективної політичної рефлексії. Сконструйована на ідеологічній основі проекція політичного образу здатна мобілізувати соціальну активність і спрямувати інтенції колективної енергетики у визначене русло.

Аналізуючи функціональну природу ідеології, Б. Вільямс дійшов такого висновку: «Ідеологія – це система політичних і соціальних переконань, яка уособлює набір цінностей, ідеалів і принципів дії» [348, с. 141]. Утілюючи певні тенденції до обмеження соціальних свобод, ідеологія спрямована на кодифікацію норм організації соціально-політичного процесу. Подальший діапазон аналізу трактувань сутності ідеології слід зосередити довкола вчення Ю. Габермаса, який формулює дефініцію ідеології під дією стратифікаційних закономірностей соціального устрою й елітарної характеристики політичного процесу: «…суспільство існує як сфера і функціонує як принцип, віра соціуму в

те, що відбувається, моделюється ідеологією. На основі перманентності превалювання одного класу над іншим домінуюча соціальна група розвиває політичні інститути, які достовірно зображають своєю метою ідею власної деструкції...» [311, с. 88]. Це означає, що за ідеологією закріплено релевантне функціональне значення – проекція соціально-політичної реальності й адаптація сконструйованих алгоритмів політичного процесу в суспільну свідомість. Монополія на розподіл політичних статусів, цінностей і прерогатив зосереджена в руках державного апарату, сформованого політичною елітою. У межах цієї тенденції ідеологія спрямована на створення ілюзорного образу можливого демонтажу керівної інстанції існуючої політичної системи на основі канонів демократичного процесу.

Підтвердженням цього припущення можуть бути погляди Н. Хомського, який розглядає ідеологію крізь призму акцентованої певними інтенціями діяльності державних структур: «Для умиротворення суспільства, і особливо інтелектуальної еліти, необхідно послідовно проголошувати ідеалістичні гасла відповідно до принципів ідеологічної системи…» [288, с. 16]. Завдяки цьому ідеологія стає інструментом балансування соціально-політичної обстановки й регулювання суспільної напруги з імпліцитною метою збереження легітимності владних елементів політичної системи.

Своєрідний симбіоз політологічної, соціологічної і філософської дослідницької методології допомагає комплексно вивчити концепт «ідеологія», систематизувати її функціональний арсенал, структурну сутність і конструювальний потенціал. На основі синхронного дисциплінарного аналізу можна сформулювати цілісне визначення, в межах якого ідеологія постає як концептуальна система соціальних установок і політичних конфігурацій, спрямованих на моделювання соціально-політичної реальності в суспільній свідомості та регламентацію відносин усередині політичної системи на основі легітимної кодифікації норм політичної поведінки з наступним розподілом соціальних статусів.

Ідеологія має складну системну природу і варіативні механізми імплементації власного потенціалу [294, с. 1 – 2]. Вивчення глибинної поліфункціональної ідеологічної варіативності вимагає ефективної методики. У цьому контексті окремо необхідно розглядати можливості структурного підходу до аналізу ідеології. Структуралізм, який виник у лінгвістиці, поступово набув статусу самостійного напряму в теорії політики завдяки видатним представникам суспільної думки – К. Леві – Стросу, Р. Барту, Ж. Піаже. Застосування структуралістського підходу в розумінні ідеології обґрунтоване диференціацією на системні елементи. Якщо в лінгвістичному контексті як об’єкт функціонування використовуваної методики мову поділяють на реальні акти висловлювань і семантичну систему, що утворює її основу, то транзит структуралістської методології у сферу вивчення ідеології реформував цілісність цього політичного концепту на кореляційні складники: рудиментарну парадигматичну платформу і вербалізовану основу базису [74, с. 382 – 383].

Ідеологічний механізм є своєрідним синтезом глибинної ідейної структури, що ґрунтується на попередньому досвіді соціально-політичного процесу з артикуляцією ідейних категорій теоретичної основи. Реалізація варіативних принципів концептуальної матриці диверсифікує монотонність смислового наповнення ідеології, модифікуючи нові теоретичні засади ідеологічного дискурсу. Ефективність функціонування, якість деталізації, рівень потенційної імплементації ідеології в соціальні пласти свідомості і політичної рефлексії залежать від кумулятивного характеру смислової насиченості парадигматичного фундаменту і доступності плюралістичних каналів реалізації варіативної догматики цієї матриці.

Ідеологія є злагодженим механізмом, об’єднаним змістово-фактичною інструментальною переконаністю і формальною стилістичною функціональністю, яка репрезентує теоретичні канони ідеологічного понятєвого поля [215, с. 92]. Варіативний спектр політичних течій, широкий діапазон теоретико-концептуальних модифікацій політичного процесу мають

однакову природу, похідну від парадигматичної конфігурації свого першоджерела. Відкритим залишається питання визначення кількості самостійних глибинних ідейних пластів, які формують у процесі власної стратифікації певну кількість формальних підходів з аналогічною за суттю, але диверсифікованою за артикуляцією методикою організації соціально-політичної реальності. Наприклад, О. Дугін розрізняє ліберальну й архаїчну парадигми, які конструюють інші ідейні течії, що досягають у процесі своєї еволюції ідеологічного ціннісного значення [74, с. 432].

За цим поділом лібералізм є фундаментальною теоретичною парадигмою, на основі якої сформовані різноманітні дискурсивні «надбудови» ідеологічних відгалужень. У процесі структурної модернізації матриці лібералізму на основі детермінант різного характеру і походження відбувається моделювання ідейних течій: соціального лібералізму, лібертаризму, неолібералізму.

У концепції О. Дугіна альтернативною системою модерністської ідеології лібералізму є архаїчна теоретична матриця. Ця інтерпретація обмежує поліцентричність самостійних ідеологічних структур з повноцінним набором особливих фундаментальних принципів проектування соціально-політичної реальності. Отже, набуває актуальності питання систематизації критеріїв визначення структурної самостійності потенційної ідеологічної парадигми. Відповідь можна знайти, проаналізувавши алгоритм організації ліберальної парадигми, а також джерела теоретичних інтенцій, здатних сформувати ключовий вектор, фундаментальну основу презентації соціально-політичних конфігурацій, яка б відрізнила ліберальну функціональну матрицю і підпорядковані цій системі інші дискурсивні прояви і дала б змогу вести мову про «ідеологічну природу» лібералізму.

Догматичні принципи лібералізму як ідеологічного начала проголошують індивідуальну свободу кожного соціального представника політичного процесу; антиетатистську природу організації політичної системи; функціональну нормативну базу, що забезпечує захист прав, свобод і вибору громадян; ідею ринкових відносин в економічній сфері [325, с. 11 – 21; 353,

с. 9 – 12]. Симбіоз цих ідейних елементів підкреслює специфіку лібералізму як ідеології, що об’єднує соціальну, політичну, культурну та економічну сфери суспільного буття.

Самостійність ідеології визначається наявністю системи особливих глибинних концепцій організації соціально-політичної реальності, які здійснюють проекцію за такими напрямами: статус окремого індивіда в перипетіях політичного процесу; характер взаємодії суспільних структур; принцип реалізації політичної влади [284, с. 63].

Важливим аспектом ідеологічного конструювання є перманентна модернізація дискурсивного прояву парадигматичних структур синхронізованого з трансформацією змісту теоретичних засад. Як результат, на основі утопічних концепцій і фундаментальних марксистських тлумачень політичного процесу стабілізується ідеологія соціалізму. Надалі відбувається диверсифікація ідейної матриці на основі варіативного розуміння концептуальних принципів соціалістичної парадигми.

Інтенціональна особливість соціалізму зосереджена в колективній організації соціального організму, суспільній рівності в розподілі політичних статусів, спільній власності на засоби виробництва, державному регулюванні фінансових відносин шляхом задіяння планового сектору економіки [317; 295]. Аналогічно ліберальному трансформаційному досвіду відбулася модернізація доктрини соціалізму з послідовною імплементацією визначальних компонентів у його теоретичні засади. Результат – диференціація класичної концептуальної схеми на окремі ідейні течії: соціал-демократизм, націонал-соціалізм, демократичний соціалізм та ін.

Ідеологічні формації політичного процесу зосереджені не тільки на реформаторських тенденціях, а й на архаїчних принципах суспільно-політичної свідомості. Джерелом цієї ідеологічної моделі є консерватизм. Ґрунтуючись на традиціоналістських началах, вона не виключає помірної модернізації ідейних пластів, що сприяє еволюції і стратифікації її понятєвого поля.

Універсальна концепція проектування теоретичної матриці консерватизму і варіативних дискурсивних проявів акцентована на збереженні традиційних соціально-політичних ідеалів: закріпленні соціальної нерівності політичного процесу; гарантуванні ієрархічності розподілу політичної влади; нівелюванні загроз радикальних соціально-політичних трансформацій для стабільності політичної системи; цілісності політичного устрою, побудованій на принципах органіцизму; орієнтації економічної сфери на вільне накопичення і протекцію приватної власності. З іншого боку, ізольованість ідейного змісту консерватизму супроводжується прихильністю до раціональних трансформацій соціально-політичного устрою з точковою інтеграцією елементів модернізації в теоретичне середовище ідеології [110].

Метод структурного аналізу дає змогу змоделювати механізм конструювання ідеології та ідейних течій, а компаративістське прочитання ідеологічних систем визначає домінантні принципи і детермінанти їхньої трансформації. Вивчення закономірностей перебігу соціально-політичного процесу вказує на наявність гомогенних за ідейною сутністю аспектів у парадигматичних матрицях протилежних ідеологій. Синтез принципових особливостей ідеологічних основ з подальшою асиміляцією маргінальних норм однієї ідеології в понятєве поле іншого теоретичного простору виявляє ключову тенденцію модернізації ідеології в сучасному політичному процесі – симбіоз ідейної артикуляції. Крайній антиетатизм, закріплений у лібертаристській течії консерватизму, ідеєю абсолютного обмеження вторгнення держави близький до лібертаризму, створеного у ліберальній ідеології, а формування популярного в Європі дискурсу соціал-демократизму супроводжувалось об’єднанням принципів соціалістичної та ліберальної традицій. Підтвердженням цього є дослідження соціально-політичної системи США, результатом якого стало припущення про деградацію актуальності історично детермінованої ідеології в американському політичному суспільстві: «політична орієнтація ярликів лібералізму і консерватизму від’єднана від аналогічних ідеологічних рамок» [338, с. 2]. Хаотичний принцип ідеологічної

організації політичних конфігурацій – характерний символ устрою сучасного соціально-політичного середовища, яке сприяє модернізації ідеологічних структур у напрямі ліквідації функціональних відмінностей.

Ще однією релевантною детермінантою ідеологічної модифікації є відповідність часовому контексту – адекватний образ реальності. Ключові тенденції еволюції глобального політичного процесу детермінують адаптивність ідеології до актуальних історичних умов. Прикладом такої трансформації є реформування економічного підрозділу лібералістської концепції в «кейнсіанську» ідейну течію як реакція на деструкцію економічної стабільності США [289, с. 1 – 5]. Пропаганда невтручання держави в ринкові відносини класичного лібералізму була трансформована в ідею регламентації владним апаратом обороту капіталу. Сучасні політичні течії також консолідовані з метою конструктивного реагування на виклики глобальної економіки, що позначається на автентичності парадигматичних основ у ідеологічній вербалізації.

Трансформації етимологічної специфіки мови ідеології мають процедурний характер. Деякі представники громадянського суспільства, які формують правлячий клас, свідомо деформують теоретичні принципи ідеології з метою збереження свого політичного панування. Цей процес може відбуватися шляхом збалансування соціально-політичних конфронтацій, нівелювання економічних загроз, забезпечення легітимності уряду методами, далекими від ідеологічної парадигми, що визначає політичний режим країни. Результатом стають політика «жорсткої економії» й урізання соціальних пільг у країнах соціал-демократизму, приватизація виробничих активів і тотальне регулювання фінансових відносин у ліберальній системі США – нонконформістські щодо ідеологічної парадигми державні операції. Модифікація процесів ідеологічної реалізації детермінована інтенціями правлячих груп [211].

Вплив на модернізацію ідеології можливий і з боку специфічних соціальних каталізаторів. Націоналізм, наприклад, знайшов власне ідейне

відображення в консерватизмі й соціалізмі, наповнюючи ідеологічні пласти концентрацією радикальних світоглядів. Історія знає випадки «мілітаризації» націонал-соціалістичної ідейної течії в тоталітарний політичний устрій. Фашистські режими стали піком маргінальної деформації цього політичного поняттєвого поля. Залежність трансформації ідейної бази ідеологічних структур від націоналістичного критерію активізується в сучасних соціально-політичних тенденціях. Реконструкція націоналістичного наповнення ідеологічного дискурсу європейського політичного простору спонукає вести мову про «циклічність» трансформації ідеологічної структури.

Комплексний аналіз трансформації ідеологічної парадигми політичного процесу дає підстави для висновків про його природу. Кристалізація ідеології як структурного феномену, що складається з глибинної фундаментальної матриці й вербалізованого поняттєвого поля, відбувається на рівні консолідації політичних, соціальних, економічних і культурних детермінант. Варіативність основних каталізаторів інтенсифікації ідеологічної трансформації – привід для тверджень про гнучкість теоретичної основи цього явища з широким потенціалом плюралістичної за природою модернізації. Домінантними принципами ідеологічної модифікації є контекстуальні і процедурні елементи – імплементація основ ідеологічної матриці в політичний процес здійснюється у просторі відповідності, адекватному образу реальності, а також індивідуальними інтенціями владної соціальної групи. Дисбаланс функціональних аспектів ідеології деформує механізми реалізації ідеологічної концепції і сприяє адаптації опозиційних аспектів теоретичної основи з метою регулювання соціально-політичного середовища.

Діапазон модернізації ідеологічних парадигм політичного процесу моделює теоретичну різноманітність векторів державної політики й типів політичних конфігурацій. Ця тенденція засвідчує перманентність трансформаційних процесів і нівелює можливість «кінця політичної історії» з наступною гомогенізацією соціально-політичної реальності.

Ідеали сучасного світу докорінно відрізняються від ідеалів, до яких прямувало людство протягом останніх двох століть. Сьогоденний світ має багато назв у різних теоріях, одна з них – «постмодерна реальність». Таку назву він отримав у зв'язку з особливим станом культури, суспільства і науки, який Ж. – Ф. Ліотар у 70-ті роки XX ст. означив як «стан Постмодерну», що є продовженням процесів Модерну, реакцією на кризу його ідей, через що деякі дослідники вважають його сучасним цивілізаційним зламом.

Постмодерн сучасні суспільствознавці характеризують як новий історичний етап розвитку соціуму і як час інтенсивного прояву суспільних та природних проблем нової якості. У різних сферах буття соціуму цей феномен останніми десятиліттями спричинив широкі дискусії, породив нові концепції і теорії. Дослідники розглядають постмодернізм у різних проявах: як нову тенденцію в культурному самоусвідомленні західних суспільств, котрому властивий відхід від ідей і цінностей попередньої доби – ідеї прогресу, послідовного розвитку свободи, великої мети, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку тощо; як глобальний стан цивілізації останніх десятиліть, котрий характеризує багато невизначеностей в усіх сферах життєдіяльності, що свідчить про неспокійний, катастрофічний стан планети; як новий напрям у соціальній теорії, що намагається пояснити явища і процеси соціальної дійсності, які формують «постсучасну» реальність – постмодерне, постіндустріальне суспільства, а також визначити стратегії, цілі й завдання розвитку людства, оскільки ідеологічні проекти кращого майбутнього, вибудувані на духовно-культурному арсеналі модерну, вже нежиттєздатні.

Дослідники постмодернізму – А. Тойнбі, А. Етціоні, Р. Інглхарт, Ж. – Ф. Ліотар, Ч. Дженкс, З. Бауман, Д. Белл, М. Гайдегер, І. Гассан, В. Вельш, П. Козловськи, О. Панарін, В. Горбатенко, Т. Гуменюк, О. Заздравнова, Д. Затонський, Н. Терещенко, Т. Шатунова та інші – розглядають його з різних позицій і в різних проявах – в економіці, політиці, мистецтві, літературі, кінематографі, музиці, архітектурі, театрі, моді, способі життя, технологіях, подорожах тощо. Зокрема, Г. Хоффман і Р. Кунов аналізують постмодернізм як

самостійний напрям у мистецтві, художній стиль, що означив радикальний розрив із парадигмою модернізму. Постмодернізм як механізм зміни однієї культурної епохи іншою та відповідь модернізму тлумачить У. Еко. Як результат політики та ідеології неоконсерватизму, для якого характерний естетичний еклектизм, фетишизація предметів споживання та інші ознаки постіндустріального суспільства трактують його З. Бауман, Д. Белл та Ю. Габермас. Як загальний культурний знаменник другої половини ХХ ст., унікальний період, в основі якого – специфічна парадигмальна настанова на сприйняття світу як хаосу, характеризують постмодернізм В. Вельш, Ж. – Ф. Ліотар, І. Гассан.

Розуміння постмодернізму як епохи, що змінює європейський Новий час, із вірою у прогрес і всемогутність розуму, інституційною впорядкованістю, системністю, прагненням досягти кінцевої мети тощо, вимагає пояснення подій, які відбуваються на зламі епох і свідчать про перехід суспільства у якісно новий стан, а також пошуку та вироблення нової просторової, культурної, ціннісної «системи координат». Це зумовлено тим, що надлом ціннісної системи Модерну спричинив руйнування євроцентричної картини світу й утворення глобального поліцентризму, а модерністська віра в розум поступилась місцем інтерпретативному мисленню. За такого стану виявляється, що «вічні цінності» створюють перепони для творчої реалізації, системні й узгоджені концепції дисонують із сучасною дійсністю, і їх замінює дискурс, а будь-які прояви порядку підлягають деконструкції.

Подібні зміни епох («постмодернізми») відбувались і раніше (У. Еко стверджує, що кожному часові властивий свій постмодернізм), але теперішній постмодернізм має безпрецедентно глобальний характер. Пояснення цього дослідники знаходять у науково-технічному прогресі; розвитку інформаційно-комунікаційної сфери – засобу забезпечення глобальності процесів; зміні типу мислення – від класичного до некласичного та постнекласичного, характерними ознаками якого стають відхід від ratio, символізм, спрощення

суспільних процесів, сфер буття соціуму на всіх організаційних рівнях, а також трансформації соціальної структури і характеру суспільних відносин.

Виникнення економіки обслуговування в розвинутих країнах засвідчило, що місце економічних досягнень як найвищого пріоритету стала займати якість життя. Відбувся зсув від цінностей матеріалістичних, зорієнтованих на економічну і фізичну безпеку, до постматеріальних, спрямованих на індивідуальне самовираження, індивідуальний вибір і якість життя. Становлення постматеріалізму є одним із аспектів масштабних культурних змін у політичний сфері, релігійних поглядах, гендерних і сексуальних відносинах, які вибудовують постмодерний вектор розвитку соціуму. Зважаючи на радикальність сучасних соціальних трансформацій, В. Воронкова зауважує: «Постмодернізм несе в собі не лише проблему вичерпаності попереднього типу мислення, а отже, і культури, яка проіснувала десятки століть, але і проблему пошуку того, що буде далі, пошуку нових принципів майбутньої культури». Він постає як «пошук нових форм відносин людини зі світом нових цінностей та нових критеріїв» [48, с. 265]. Сучасний стан соціального організму є результатом виконання розвинутим західним світом завдань індустріальної доби і реалізації її ідей та пошуку ідей, цінностей, цілей і завдань наступної (постіндустріальної, постмодерної) доби. Можна міркувати, що ситуація постмодерну є результатом надзвичайної активності модерну. Випереджальний темп розгортання постмодерну та інерційність модерну породжують ситуацію, коли модерна свідомість не сприймає прояви постмодернізму, а постмодерністська суспільно-політична реальність нібито відторгає притаманні попереднім часам надбання і здобутки, заперечує ідеї, відкидає цілі та ігнорує встановлені правила, демонтує звичні соціальні конструкції та породжує нові креативні структури. У зв’язку з цим соціальна дійсність характеризується розмаїттям, невизначеністю, хаотичністю, розгубленістю і роззосередженістю. Як зазначає В. Горбатенко, основними ознаками постмодерну є «відкритість, фрагментарність, визволення, плюралізм, руйнування зцентрованої структури, еклектичність, іронія, пародія, пастиш, саморефлексійність, кітч, гра. З

постмодернізмом також асоціюються невизначеність, відсутність канонів, карнавалізація, перфоманс, взаємодія» [65, с. 278].

З огляду на відсутність загальної ціннісної основи, що зумовлює фрагментацію культури і суспільства, девальвацію культурних, загальнолюдських цінностей, розмивання кордонів між елітарною і масовою культурами, поширення гламуру тощо, постмодерн можна вважати однією з форм світорозуміння перехідної епохи. Кризовість перехідного стану, яка завжди зачіпає аксіологічні, ментальні, онтологічні основи суспільства, породжує кризову свідомість. Подібні переходи-зміни епох супроводжуються соціальною апатією, послабленням волі, дезорієнтацією у сфері ідей, цінностей та ідеалів, морально-духовним спустошенням, що може спричинити навіть загибель цивілізації. На думку Д. Затонського, подібні «ідеологічні відкати історії» потрібні, щоб уберегти людство від самознищення, яке неодмінно сталося б, якби людство завжди перебувало у стані засліпленої модерністської активності [79, с. 136].

У такому ключі деякі вчені пропонують розглядати постмодерн не як протиставлення модерну, а як взаємодоповнення і діалог, продовження. У. Бек цю ідею втілює в концепції про другу модерність (це поняття він вважає більш доречним для означення сучасних соціальних процесів і послуговується ним замість раніше використовуваного «постмодерність»). Головною перетворювальною силою, яка радикально змінює світ першої модерності через рефлексивну модернізацію на світ другої модерності, є глобалізація, вважає У. Бек. За його переконанням, глобалізаційні процеси незворотні, державу добробуту неможливо відродити на національному рівні (хоча можна відновити на регіональному і європейському рівнях), трудове суспільство, в основі якого – територіальні нації-держави, розпадається на частини, суспільний договір між капіталізмом, державою добробуту і демократією зламано тощо, через що не існує способу уникнути постання суспільства ризику. Усі ці процеси відбуваються одночасно з індустріальною модернізацією, будучи її прямими результатами і продовженням.

Сутність першої і другої модерності, механізму їх взаємодії і зумовленості У. Бек розкриває так: «Перший термін я використовую для опису модерності, що спирається на суспільства націй-держав, у яких соціальні відносини, мережі та громади розуміються в засадничо-територіальному сенсі. Колективні взірці життя, поступу і контрольованості, повної зайнятості та експлуатації природи, типові для цієї першої модерності, сьогодні підірвані п'ятьма взаємопов'язаними процесами: глобалізацією, індивідуалізацією, гендерною революцією, неповною зайнятістю та глобальними ризиками (екологічна криза або крах світових фінансових ринків)». Він акцентує: «Новий різновид капіталізму, новий різновид економіки, новий різновид глобального порядку, новий різновид суспільства й новий різновид особистого життя виникають сьогодні… Це не "постмодерність", а друга модерність» [277, с. 1 – 2]. Рефлексивна модернізація, за У. Беком, що відбувається за першої національної модерності, сприяє розкриттю її сутності і змінює, модифікує, трансформує суспільство, «підточуючи» основу модерного соціуму. «Термін "рефлексивна модернізація" позначає перехід від першої модерності, замкненої рамками національної держави, до другої, відкритої, сповненої ризику модерності, яку характеризує всезагальна незахищеність. Цей перехід відбувається як продовження "капіталістичної модернізації", що нині перебуває в процесі скидання оков національної держави та держави добробуту» [276, с. 19]. У другій модерності процес модернізації рефлексивний, а суспільні перетворення, які мають глобальний характер, У. Бек пов'язує з трансформацією інституту держави (суверенітету, держави добробуту), зміною балансу влади на користь «знеосібнених сил» і глобального капіталу.

З. Бауман в останніх роботах для опису сучасного суспільства застосовує поняття «плинна модерність», вважаючи, що вона тісніше пов'язана з глобальною добою, в якій не існує стабільних інституцій і стабільних умов, оскільки все перебуває в процесі. Якщо довіра й упевненість були основоположними компонентами ранньої модерності, то розпізнавальними ознаками плинної модерності слугують ризик і непевність. Мислячи в цьому

контексті, Е. Грін називає «постмодернізм» і «глобалізацію» «близнюками». Глобальна доба з усіма її позитивними і негативними проявами є етапом єдиного історичного процесу, результатом інформаційно-технологічного і соціального розвитку, що набрав обертів з моменту остаточного вичерпання комуністичним блоком потенціалу і ресурсів для ідеологічного протистояння капіталізму. Це і спричинило його руйнування, порушивши попередній світоустрій та породивши невизначеність, стихійність, поліцентризм. З. Бауман переконаний, що крах комуністичного блоку визначально вплинув на поступ глобалізації. На його думку, до 1989 року все у світі мало значення, в основі якого були розкол держав на комуністичний і капіталістичний блоки, протистояння соціалізму і лібералізму. Тепер, за З. Бауманом, світ уже не є цілісністю, а радше нагадує арену розсіяних і несумісних сил. Із розпадом соцтабору і зникненням ідеологічного ворога не стало і потреби в обґрунтуванні необхідності об'єднання західного світу для стримування військової та ідеологічної загрози, що засвідчило тріумф лібералізму та активувало дискусії про «кінець ідеології». Падіння залізної завіси дало початок нестримному поширенню лібералізації, яка, освоївши нові терени, всі соціальні сфери та закріпившись у суспільній свідомості, задала вектор розвитку посттоталітарному соціуму. А бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційної сфери сприяв долученню пострадянського простору до інформаційних мереж і глобальних світових процесів, забезпечивши мобільність ресурсів і капіталу та підкресливши «прозорість» кордонів ослаблених постмодерними силами держав. Усвідомлюючи неминучість такого розвитку подій, Р. Інглхарт побачив виникнення умов, за яких «панівними стають цінності постмодерну, які несуть із собою низку різноманітних соцієтальних змін, – від рівноправ'я жінок до демократичних політичних інститутів та занепаду державно-соціалістичних режимів» [82, с. 288]. З огляду на це глобалізація наприкінці XX ст. постає постмодерним явищем.

Сучасні соціальні зміни З. Бауман вважає наслідком припинення пошуків згуртованих цілісностей за типом «суспільства», визначеного Парсонсом як

«сфера принципової координації». Ідеться про ослаблення цілісності суспільства, об'єднаного нацією-державою. Відзначаючи ознаки і причини цього, З. Бауман, суголосно з У. Беком, зауважує: «…по-перше, всезагальність, універсальність проекту потребує влади з універсальними претензіями. Такої влади поки не видно. Ерозія та послаблення державної влади… поглиблюється щодня. Засоби для встановлення та підтримки штучного порядку, що спирається на законодавство та державну монополію на засоби примусу, лояльність обивателів та нормування їх поведінки, нині не виглядають такими першочерговими й обов'язковими, як на початку фази процесу "осучаснення" (модернізації), коли потрібно було заповнити нормативну порожнечу після розпаду місцевих общин, руйнування механізмів сусідського контролю та осміювання традицій. Регулярність людських учинків, збереження і відтворення рутини спільного життя чудово обходяться сьогодні без дріб'язкового втручання держави. З насущними потребами, які колись вимагали трудомісткого забезпечення загальної згоди за допомогою залякування упереміж з ідеологічною індоктринацією, тепер справляється ринок, який нічого так не боїться, як одноманітності схильностей, смаків та вірувань. Замість нормативного регулювання поведінки обивателя – зваблення споживача; замість насадження ідеології – реклама; замість легітимації влади – прес-центри і прес-бюро… По-друге, всі ми на власному досвіді мали безліч причин, щоб втратити повагу до проектів досконалого суспільства… Не та або та конкретна держава втратила авторитет, а держава як така, влада як така, а головне – втратив силу улюблений заклик будь-якої держави з інженерними претензіями: терпіти сьогодні заради щасливого майбутнього… По-третє, сучасну цивілізацію здолали внутрішні суперечки, з якими вона народилась і яких не могла позбутись…» [20, с. 72 – 75]. Таку позицію поділяють й інші науковці, які також відзначають завершення історичного етапу, коли суспільство ототожнювалося з національною державою, утворюючи, як здавалось, міцну цілісність, і прагнуло побудувати певну модель суспільства, нації-держави мали владу й авторитет, а лояльність громадян до своєї держави

багато в чому забезпечувалась державою добробуту. Нездатність державою добробуту виконувати свої основні функції дискредитує, обмежує дієздатність, робить непотрібною і саму державу, «зменшення» якої асоціюється із завершенням проекту Модерну як уособлення організації, порядку, раціональності, унормованості, визначеності в усьому, насамперед – в організації суспільства.

Подібно розмірковує О. Панарін, аналізуючи причини такого стану сучасного соціуму, кризу ідей і стимулів, ослаблення політичної системи, яка є не лише сукупністю інститутів, а й полем очікувань, установок та ідентифікацій [163, с. 102]. Підстави для таких міркувань є, адже держава як основний інститут політичної системи втратила важелі впливу на громадян, не має нічого, чим змогла б зацікавити їх, об'єднати, надихнути і спрямувати на реалізацію державницьких ідей і цілей, або запропонувати проект кращого майбутнього, що сприяло б формуванню їх ідентичності. З іншого боку, західне суспільство, досягнувши економічної і соціальної стабільності як мети індустріальної доби, не лише втратило об'єднавчу ідею, а й припинило продукувати нові суспільні ідеали, захопившись ідеєю індивідуалізму, що разом із поширенням неоліберальних ідей призвело до виродження розвинутого західного суспільства, збудованого завдяки кейнсіанській моделі і соціал-демократичній ідеології, у суспільство споживання з консюмеристськими ідеологією та цінностями. Економічний прагматизм потіснив не лише державу добробуту, а й демократичні принципи та моральні настанови.

Трансформації, що відбуваються на межі епох, переводять у ранг архаїчних деякі форми соціальної і політичної організації суспільства. Реально вони потребують переходу на вищий, більш складний, адекватний сучасному стану розвитку соціуму рівень. А. Тойнбі ще у 1946 році, визначаючи постмодернізм як якісно новий етап у розвитку західноєвропейської культури, який розпочався наприкінці XIX ст., зазначав, що в політичній сфері це явище проявляється у переході від політики, орієнтованої на національну державу, до політики, що враховує характер міжнародних відносин.

Радикальні зміни форми, сутності і функцій держави, її місця і ролі в сучасному глобалізованому світі породили широкі дискусії щодо її майбутньої долі, у тому числі думки про її зникнення, адже, на переконання гіперглобалістів, у глобалізованому (постмодерному) світі немає місця модерному інституту – державі. Такі думки є перебільшеними, оскільки держава, хоча і вимушена поступитись владою, авторитетом, проте залишається впливовим гравцем у світовій політиці. Зниження ефективності та посилення вразливості держави як традиційного актора міжнародних відносин у конкуренції з новими акторами (ТНК та іншими наддержавними інституціями) фіксує І. Алексєєнко, але наголошує, що «глобалізація не зумовлює юридичного обмеження державного суверенітету. Навпаки, в силу якісного розвитку міждержавних відносин та інтеграційних процесів, глобалізація збагачує поняття суверенітету за рахунок розвитку об'єктивного складу регулювання міжнародного права» [5, с. 355]. Очевидно, еволюційний розвиток держави як політичного інституту відбуватиметься в напрямі зміни її форм відповідно до вимог сучасного етапу світового розвитку, але ніяк не до її зникнення.

Із занепадом держави добробуту під тиском постмодерних сил пов'язано багато суспільно-політичних перетворень. Відхід від кейнсіанської моделі управління економікою ослабив вплив робітничого класу, інституціалізованого через профспілки, дисбаланс між працею і капіталом, кризу егалітарної політики, поглиблення прірви між багатими і бідними, а тому і зміну соціальної структури суспільства. Натомість відбулось зміцнення становища власників капіталу, впливу привілейованих корпоративних еліт на політику та уряди, як уже було в додемократичні часи. За такого стану корупція вростає в соціально-економічні і політичні відносини, що свідчить про «хворобу» суспільства і демократії. Реакцією на монополізацію великим бізнесом політики стало виникнення громадянських груп, що виступають проти політичної участі. Подібні прояви також свідчать про проблеми демократії. Однак це не означає «недемократію», адже поряд із збереженням ознак та інституцій демократії

виникають нові її інститути й ознаки: рух до «відкритого уряду», зростання груп тиску та ідейних течій, партій, громадських організацій, рухів тощо. Саме тому К. Крауч, досліджуючи сучасну демократію у постмодерному світі, пропонує вести мову про «пост-демократію», підкреслюючи, що демократія не зникає, а в нових умовах набуває іншої форми. На його погляд, максимальна демократія не може процвітати без сильного лібералізму, а сильне ліберальне суспільство – не те саме, що сильна демократія. «Демократія потребує приблизної рівності всіх громадян у їх реальній здатності впливати на політичні результати. Лібералізм вимагає вільних, широких і різноманітних можливостей, щоб впливати на такі результати… чим сильніший акцент на рівності політичних можливостей, тим вища вірогідність появи правил та обмежень, спрямованих на скорочення нерівності та загрозу лібералізму, свободі та розмаїтті форм діяльності… Світ політично активних груп, рухів та лобі належить ліберальній, а не демократичній політиці, і в ньому небагато правил, що обмежують можливості впливу» [113, с. 32 – 33]. Засобом наближення до демократичної політики мають бути реальні механізми забезпечення рівних умов і можливостей. «Чим краще забезпечені рівні правила гри у таких питаннях як партійне фінансування та доступ до засобів масової інформації, тим більше справжньої демократії. З іншого боку, чим сильніше процвітає ліберальне політиканство, а електоральна демократія атрофується, тим вразливішою стає остання перед спотворюючою нерівністю, і тим нижче демократичність держави» [113, с. 34]. Розв’язання проблеми фінансування партій і доступу до ЗМІ залежить від структури партії, що також є результатом руйнування класової структури і згасання робітничого руху, зміцнення позицій великих компаній та обмеження електоральної демократії. За сучасних умов демократична модель політичної партії суттєво деформувалась через значне збільшення кількості радників і лобістів, які оточують її ядро і постійно переходять з одного прошарку (ядра) в інший. Ці переходи деформують керівний апарат партії, адже штатними лобістами стають переважно власники або керівники великих компаній, які «розтягують» керівне коло за межі партії.

Коштами власників капіталу організовують виборчі кампанії, залучають професійних політтехнологів, забезпечують доступ до ЗМІ (їх власники часто є членами партії). Тому рівність можливостей, правил гри, доступу до ЗМІ дуже відносна.

Залученні політтехнологи змінюють структуру політичних партій, суттєво звужують коло політичних активістів, які завжди пов'язували керівництво партії та електорат. Сучасні еліти, вдаючись до професійних політтехнологів, навчились загравати з масами, управляти ними та маніпулювати їх свідомістю і суспільною думкою. Усе це відбувається з використанням різноманітних прийомів, методик і засобів комунікацій, у тому числі перейнятих з маркетингу та шоу-бізнесу. Цю особливість сучасної політичної дійсності зауважило багато науковців. Як стверджує В. Горбатенко, «політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність, гра в гуманізм, активність чи лояльність. За цих умов політика перетворюється на різновид підприємництва, де провокуються події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набуває самодостатнього характеру політична реклама» [65, с. 278 – 279]. Винахідливе застосування прийомів, методів і засобів маніпулювання свідомістю мас відбувається одночасно із ідейним збіднінням, уподібненістю програм сучасних політичних партій. Це також є результатом роботи політтехнологів, які за допомогою маркетингових прийомів виявляють уподобання електорату (покупців) і пропонують йому бажаний товар (програму партії). Однак замість ідей і цілей на чільне місце вони ставлять «харизматичну» особистість, також створену технологами та іміджмейкерами, з якою й асоціюється політична партія (першим до цього вдався Сільвіо Берлусконі). Тісна співпраця з корпораціями перетворює провладні політичні партії на інструмент лобіювання ділових інтересів, відгороджує політичних активістів від внутріпартійних і політичних процесів, оскільки чинником доступу, наприклад, до «прохідної» частини виборчих списків стають статки. Це було властиво додемократичній добі і стало ознакою сучасної постмодерної доби. Аналізуючи причини і наслідки постдемократії, К. Крауч зазначає, що

партійна модель, розроблена для доби розквіту демократії, поступово з демократичної моделі концентричних кіл політичної партії перетворилася на постдемократичну модель у формі еліпса.

Такі суспільно-політичні перетворення, «метаморфози» держави супроводжуються занепадом авторитету влади, довіри до неї громадян. Місце універсального суб'єкта починають посідати колективні суб'єкти, групи однодумців – певні центри влади, спрямовані на протидію зазіханням інших подібних центрів влади. Тому в умовах постмодерністської реальності стає неможливим втілення прагнення представників влади створити цілісну уніфіковану систему управління суспільними процесами, оскільки за збільшенням свого поліцентризму, як зауважує В. Горбатенко, «…влада поступово втрачає попередню соціокультурну базу – людей готових іти на будь-які жертви заради втілення волі, що виходить з єдиного центру. В епоху постмодернізму неможливими стають стандартизація, масовизація суспільства. Суспільство нової доби стає поліваріантним, у ньому панують не догми, а дискурс, на зміну очікуванню й надії людини поступово приходять прагматичний розрахунок і віра» [65, с. 277 – 278]. На цьому тлі посилюється потреба у самовираженні людини, що суттєво відрізняє нову епоху від модерної. Соціум стає індивідуалізованим; кожен сам приймає рішення, бере на себе моральні зобов'язання, особисту відповідальність за прийняття рішень і вчинки. На це звертає увагу й Р. Інглхарт, зазначаючи: «У політичній сфері із постанням цінностей постмодерну падає повага до влади і посилюється акцент на участі і самовираженні… Тенденція до зростання політичної участі не лише продовжується, а набула нового характеру… Масова прихильність… партіям розмивається… Люди беруть участь у політиці більш активно і більш проблемно-специфічними способами… У свободі самовираження та політичній участі вбачається самоцінність… Нарешті, політику постмодерну відрізняє переорієнтація від політичного конфлікту на класовій основі до проблем культури та якості життя» [82, с. 298 – 299]. Порушення єдності суспільства, його розпорошення М. Кастельс пов'язує з виникненням у сучасному

інформаційному суспільстві «влади ідентичності» і формуванням «мережевого суспільства» [98]; Ч. Тейлор веде мову про розгортання політики визнання (на захист ідентичностей) і мультикультуралізму, що витісняє політику ідеологій і стає рушійною силою розвитку постмодерного суспільства [232]. Усе це свідчить, що постмодерністська свідомість орієнтована на пошуки особистісної свободи, постійне оновлення, тому консенсус можливий як тимчасовий стан. Така свідомість бореться з ідеологією тотальності задля подолання одноманітності і множення відмінностей, конституюючи плюралістичну основу постмодерного світу. Атомізованість, фрагментарність, дискретність, плюралізм, поліцентричність стають іманентними характеристиками трансформованого – вже не модерного суспільства. Це сприяє виникненню різноманітних суспільних рухів, партій, організацій, які висувають свої ідеї, розробляють норми, створюють інститути, механізми, на основі яких вибудовують політичну практику, будуючи окрему суспільно-політичну реальність. Наслідком, крім поліваріантності, стають поверховість діяльності, екстенсивність замість ґрунтовності і поглиблення. Плюралізм і еклектичність породжують хибну свідомість, двозначність і дефіцит автентичності. «Кризова ж свідомість у пошуках істини утворює широкий спектр різних течій, напрямів, шкіл, у тому числі і з префіксами “нео-” і “пост-”. У такий спосіб постмодернізм стає ареною, на якій самоствердюються різноманітні сучасні ідеології – фемінізм, постструктуралізм, мультикультуралізм, постколоніалізм та ін.» [65, с. 272]. Це мотивує міркування про постмодерн як про фундаментальне зміщення культури-моноліту до мультикультуралізму.

Плюралізм і розмаїття, крім самовираження, породжують невизначеність, розгубленість, страх перед невідомістю і ворожість. «Нестримний світ» (Е. Гідденс), сповнений суперечностями, невизначеністю, мінливістю, невпевненістю у завтрашньому дні стає сприятливим середовищем для розгортання не лише антиглобалізму як руху за альтернативний, з меншими ризиками шлях розвитку світу, а й ксенофобії, екстремізму, радикалізму, фундаменталізму переважно національного та релігійного характеру.

Сучасне людство дедалі більше усвідомлює обмеженість технічного прогресу, а також пов’язані з ним ризики і небезпеки. Постмодернізм вдало виразив граничний стан суспільної свідомості, що передбачає переворот і переоцінку цінностей, трансформацію ідеалів. Добі постмодерну властиві ускладнення системи соціальної ідентичності індивідів та пов’язана із цим індивідуалізація, а також фрагментація соціального цілого, криза традиційних соціальних інститутів. Багатозначність, іронія, несподіваність інтерпретацій, зворотність смислу й оцінок, гра смислами, невизначеність, фрагментарність свідомості і культури, деканонізація, видимість, ілюзія існування замість реалістичності, колажність, перевага інтуїції над раціональністю, образність, метафоричність, невиразність – далеко не повний перелік ознак постмодерну, що проявляються в усіх сферах буття соціуму. У постмодернізмі панує хаос і водночас усе поєднується. Тому суперечності, які породжують сучасні соціальні зміни, на думку дослідників постмодернізму і глобалізації, не є невирішуваними. Більше того, ці процеси і «народжують» засоби їх вирішення. Так, проблема атомізації суспільства може бути вирішена з використанням засобів глобалізації, спроможними поєднувати найвіддаленіше, у тому числі об’єднати в мережу людей з усіх куточків світу на рівні їх ідентичності. За таких («мережевих») умов взаємодіють індивідуалізація і колективність. Серед антагонізмів, які людству слід вирішувати, рухаючись у постмодерному напрямі, В. Пантін називає лібералізм і соціалізм, західництво і ґрунтовництво, сучасність і традиційність, соціальний прогрес і збереження культури та природи [165, с. 12]. Таких «антимоній» в умовах розгортання постмодерну і глобалізації багато.

Від вирішення цих конфліктів залежатиме майбутнє світу. Позитивний результат визначатимуть духовна переорієнтація і самовдосконалення, що означає перехід на вищий щабель розвитку соціуму. На цій підставі постмодернізацію політологічно можна витлумачити як сучасну, досконалішу форму модернізації, що передбачає перехід від традиційного (сучасного) суспільства до постсучасного, здатного забезпечити стабільність,

життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму.

5.2. Інформаційно-комунікаційні детермінанти політико-ідеологічної легітимації демократичного суспільства

Серед теорій, що пояснюють сучасні суспільні перетворення, досить поширена теорія інформаційного суспільства, оскільки причиною суттєвих соціальних змін у всіх сферах багато науковців вважає НТП і стрімке поширення інформаційних технологій. Основною рушійною силою розвитку сучасного суспільства Е. Тоффлер [236] називає вдосконалення інформаційних технологій. Він переконаний, що сучасне інформаційне суспільство ґрунтується на використанні інтелектуальних здібностей, знань, а не фізичної сили; не гроші, а знання стають символічною формою капіталу. У такому суспільстві змінюється і природа влади, її джерелом стають знання, форми і методи її реалізації. Інформаційні технології усувають звичні принципи поділу праці і спеціалізації, ініціюють нову організаційну структуру – адхократію, яка існує доти, доки триває робота над проектом за умови вільного потоку інформації. Такі організаційні структури є реакцією на вимоги часу, адже швидкоплинність усього сущого робить існуючі організаційні моделі неадекватними реальності. Це стосується і політичної сфери, адже в постмодерній реальності політика постає як різновид підприємництва, бізнес-проект. Протидіяти утворенню і утвердженню суспільних форм «третьої хвилі» можуть профашистські організації, політизовані релігійні течії, політично налаштовані екологічні рухи, націоналістичні сили, екстремістські рухи, які, на думку Е. Тоффлера, будуть

головними силами протидії демократії у XXI ст. Перешкоджатимуть також війни, економічні кризи та катастрофи.

Подібні міркування висловлює Дж. Нейсбіт, зазначаючи, що саме знання є рушієм суспільного розвитку. Це актуалізує питання саморозвитку і самовдосконалення людини, її інтелектуальних здібностей, прогресу освіти, підвищення відповідальності, організованості людей і моральних засад їхнього спілкування. Інформація в руках багатьох стає справжнім джерелом сили, іншими стають джерела, ресурси і методи реалізації влади. Цю особливість сучасного суспільного розвитку охарактеризував у теорії інформаціонального суспільства і М. Кастельс, підкреслюючи, що за нової форми соціальної організації (мережевого суспільства), яка є можливою завдяки новітнім технологічним умовам, генерування, обробка та передача інформації перетворюються на фундаментальні джерела продуктивності і влади.

Розкриваючи сутнісні аспекти сучасних соціальних змін, представлених глобалізацією і постмодернізмом, дослідники звертають увагу на прояви цього багатогранного явища в різних сферах суспільного буття, пов’язуючи їх з конкретними передумовами і джерелами виникнення. Більшість із них, досліджуючи розгортання глобалізації, пов’язують її з поширенням і прискоренням інтернаціоналізації, економічної глобалізації, інтенсивності якої сприяли розвиток і поширення сучасних технологій. Проникнення інформаційних технологій в усі сфери життєдіяльності соціуму і визнання пріоритету знання та інформації сприяли трансформуванню західного розвинутого індустріального суспільства в інформаційне, постіндустріальне. Спричинене технологіями інтегрування національних економік в глобальну економіку послужило за основу глобалізації. Тому її зміст часто розкривають через теорії інформаційного суспільства, постіндустріального, мережевого суспільства. Значний внесок у розвиток цих теорій зробили Д. Белл, Е. Тоффлер, А. Турен, Дж. Нейсбіт, М. Кастельс та ін.

Е. Тоффлер вважає, що сучасна соціальна дійсність є результатом нового інформаційного виробництва. Глобалізм він визначає як нову систему

створення матеріальних цінностей, економіки суперсимволів із цілковитою залежністю від миттєвого зв'язку та поширення ідей, символів і символізму. Для М. Кастельса глобалізація пов'язана передусім із глобалізацією економіки. Поняття «глобальна економіка» в його розумінні означає, що «основні види економічної діяльності (виробництво, споживання і циркуляція товарів і послуг), а також їх складники (капітал, праця, сировина, управління, інформація, технологія, ринки), організуються у глобальному масштабі безпосередньо або з використанням розгалуженої мережі, яка з'єднує економічних агентів» [98, с. 81]. У глобалізації він убачає одну із двох сил, що формують новий світ (друга – ідентичність), а також зауважує, що таку назву («глобалізація») дали процесові відновлення капіталізму, який у планетарному масштабі переводить суспільство в інформаційну стадію і перетворюється на значно жорсткіший за цілями капіталізм, хоча себе він подає гнучкішим у використанні засобів. Пояснити це можна підвищенням мобільності капіталу, інтеграцією світових фінансових ринків, до чого прислужилися динамічний розвиток світової економіки, стрімке поширення інформаційних технологій, виникнення інформаційно-комунікаційних мереж. Усе це зробило світ взаємозв'язанішим і взаємозалежнішим, а власників капіталу впливовішими, і не лише у економічній, а й у політичній сферах.

За таких умов відбуваються значні зміни у сфері праці і зайнятості. М. Кастельс пояснює це переходом до нових («інформаційних») форм економіки, оскільки продуктивність і конкурентоспроможність таких економік дедалі більше залежить від їхньої здатності виробляти й застосовувати інформацію на основі знання. На пріоритеті інформації і знання як найважливіших ресурсах наголошують Е. Тоффлер, Дж. Нейсбіт, Н. Моісеєв, В. Хмелько та ін. Водночас потрібно звернути увагу й на те, що зміни у сфері праці і зайнятості в постіндустріальних (інформаційних) суспільствах є результатом їх еволюції, під час якої відбулась зміна ціннісних пріоритетів і постіндустріальної економіки – їй стали властиві характеристики постмодернізму. І хоч цілі модернізації у ціннісному розумінні є позитивними,

їх відносна значущість знижується. На це та інші зміни в економічній сфері звертає увагу Р. Інглхарт: «В економічній області екзистенційна безпека веде до посилення акценту на суб'єктивному добробуті та якості життя, які стають для багатьох більш високими пріоритетами, ніж економічне зростання. …поступовий зсув у мотивації людей до праці: з максимізації отримуваного доходу й забезпеченості працею акцент зсувається в бік настирливішого запиту на цікаву та осмислену працю. …двоїсний зсув у відносинах між власниками і менеджерами. З одного боку, …зростаючий акцент на наданні менеджменту більшої колегіальності і демократичності. Але в той же час …відхід від тенденції пошуку рішення… в сфері управління. Обидві тенденції пов'язані із зростаючим несприйняттям ієрархічних моделей влади та більшим акцентом на автономії індивіда». Такі тенденції впливають на характер праці і на вимоги до кадрового складу, його потенціалу, а також змінюють структуру ринку праці і трудових ресурсів. У суспільствах такого типу роботу, яка не потребує високої кваліфікації, а також у сфері обслуговування виконують переважно мігранти. Завдяки інформаційним і комунікаційним технологіям набуває поширення робота вдома, що зменшує організаційні витрати компаній, дає змогу дистанційно залучати найкращих фахівців з інших країн. Шанс працювати отримують і люди з обмеженими фізичними можливостями. Такі прояви постмодерності впливають на загальні показники в економічній сфері, її організацію і властивості.

Залученими у процес глобалізації, на думку М. Кастельса, можуть бути не всі. Глобалізація як організація економічної діяльності у планетарному масштабі «егоїстично» і «вибірково» залучає тільки достатньо розвинуті країни, які становлять для неї інтерес. «Глобальна економіка у XXI ст. буде поширюватись, використовуючи значне збільшення потужності телекомунікацій і обробки інформації. Вона проникає в усі країни, на всі території, в усі культури, в усі комунікаційні потоки й в усі фінансові мережі, безупинно проглядаючи планету у пошуках нових можливостей для отримання прибутку», але «…вона буде це робити вибірково, з'єднуючи значущі сегменти

і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не викликають інтересу на даний момент» [98, с. 508].

Те, що економічна глобалізація, новітні телекомунікаційні і комп'ютерні мережі докорінно змінили конфігурацію інституцій, які мали фундаментальне значення для врядування в модерній державі, визнає і Саксія Сассен. За її переконанням, глобалізація спричинює часткову денаціоналізацію національних територій і перехід певних компонентів державного суверенітету на наднаціональний рівень, від наднаціональних утворень – до глобального ринку капіталу. З огляду на це вона пропонує запровадження «економічного громадянства» для корпоративних фірм і ринків. Нація-держава змінює свою форму, оскільки втягується в новітню транснаціональну систему врядування, створенню якої вона сприяла. Світовий капітал «замахнувся» на нації-держави, а ті відповіли виробленням нових форм законності, чим і стимулювали розгортання економічної глобалізації. При цьому залишаються вирішальними національні правові системи, оскільки підкріплюють гарантії виконання договорів і майнові права [360]. Думку С. Сассен щодо ролі держав у розгортанні економічної глобалізації підтримують й інші трансформаціоналісти, як і те, що глобальні процеси матеріалізуються на національній території і в національних інституціях, а тому вона переконана, що нація-держава і глобальна економіка – сумісні, навіть більше – держава є центральним агентом імплементації глобальних процесів. Тому відбувається не руйнування, а перетворення суверенітету.

Поточні перетворення сучасного суспільства, за М. Кастельсом, відбуваються через технологічну революцію, котру приводять в рух інформаційні технології, та глобальну взаємозалежність економік. Соціальні зміни не менш разючі, ніж технологічні і економічні перетворення. Ці процеси – абсолютно нові. Тому, на відміну від інших трансформаціоналістів, М. Кастельс вважає, що глобалізація є новим явищем, адже якісно нові соціальні й економічні умови. За цих умов – інформаційної доби – криза легітимності позбавляє значення і функцій інститути індустріальної доби;

проігнорована світовими мережами багатства, влади та інформації, модерна нація-держава втратила значну частину свого суверенітету [285] на глобальному і внутрішньому рівнях – у відносинах з учасниками глобалізації та своїми громадянами. Глобальні потоки капіталу, товарів, послуг, технологій, комунікацій та інформації обминають контроль держави над простором і часом достатньою мірою, щоб розмаїті й гібридні ідентичності громадян розхитали національну ідентичність. На думку М. Кастельса, виклик суверенітету держави виникає через її нездатність маневрувати між «владою глобальних мереж» і «викликом одиничних ідентичностей [98].

В аналізі глобалізації Д. Мартен, Ж. – Л. Мецжер, Ф. П'єр багато уваги приділяли визначенню контурів інформаційної економіки: «вона є цілком "глобальною", тобто вона є не тільки планетарною (Маркс, Бродель, Валлерстайн), а функціонує завдяки новим технологіям відтепер як одиниця реального часу в планетарному масштабі… Це, передусім, глобальність капіталу, яка вдень і вночі проявляється на фінансових ринках… так само заощадження та інвестиції, пов'язані на світовому рівні… ринки праці ще не глобалізовані, але праця як ресурс глобалізується: підприємства можуть інвестувати, куди хочуть, наймати далеко за власними кордонами висококваліфікованих працівників, в той час як робоча сила, з огляду на її меншу мобільність, переміщується з волі дедалі більш стратегічних міграцій. Наука, технологія та інформація теж глобалізуються у зв'язку із швидким поширенням інновацій. Звичайно, глобалізація торкнулася також товарів і послуг, про що свідчить гонитва за експортом і розвитком міжнародних торгових мереж… стратегічні сектори глобалізовані, і сталося це завдяки технологіям зв'язку» [140, с. 136]. Отже, розвиток інформаційних технологій трансформує світ, змінює характер функціонування економіки і надає їй нові можливості у планетарному масштабі.

В інформаційну добу інституції й організації громадянського суспільства перетворюються на «порожні оболонки», безсилі щодо інтегрування в людське життя і соціальні цінності. Люди перестають ідентифікувати себе з державою,

громадянами якої є, як і з організаціями громадянського суспільства, оскільки вони вже неспроможні виконувати свої зобов'язання перед громадянами, постачати соціальні послуги, захищати їх, відстоювати їхні права та інтереси, через що втрачають лояльність і легітимність. Люди вимушені покладатись на себе, свої здібності, збільшуючи їх завдяки інформації і знанням. Так розгортаються індивідуалізація та інформатизація.

Про важливість інформації та інформатизації у формуванні постсучасного суспільства пише і В. Горбатенко, акцентуючи їх вплив «на розвиток політичної комунікації, яка в сучасних умовах виступає «своєрідним соціально-інформаційним полем політики»; забезпечує «процеси передачі, обміну політичною інформацією»; «структурує політичну діяльність і надає їй нового значення»; постає як «невід'ємний елемент політичної системи суспільства, частина суспільно-політичної свідомості і буття людини» [65, с. 263 – 264]. Водночас він наголошує на небезпеці монополізації інформації, – своєрідного «оруеллізму» – «пропагандистського маніпулювання фактами, словами й поняттями; цілеспрямованого спотворення правди, історичного минулого, істини; інституційно-системного інформаційно-ідеологічного впливу на суспільну поведінку й мораль державних, владних структур, бюрократичного апарату, окремих функціонерів з метою досягнення всеохопного контролю над особистістю й суспільством» [65, с. 262]. «Продуцентами й наслідками цієї монополії можуть стати падіння загальнокультурного рівня, панування бездуховності в суспільстві, поєднаних з пасивністю більшості народу» [65, с. 263]. Такі судження, з огляду на події, що відбуваються останніми роками в українському політичному просторі, можна вважати його характеристикою.

Україну не оминула така небезпека, а виходом для українського суспільства мають бути розвиток суспільної свідомості і самосвідомості через знання і освіту, активізація демократичних ініціатив, налагодження ефективного громадського контролю, вдосконалення механізмів зворотного зв'язку, підвищення рівня політичної комунікації, перегляд і формування

адекватної системи цінностей тощо. Це дасть змогу суспільству стати демократичнішим, у тому числі і щодо рівного доступу до отримання, використання та поширення інформації як найважливішого ресурсу, сприятиме просуванню до постсучасного, справжнього інформаційного суспільства. Фактом є те, що «в сучасних умовах рівнем інформатизації перевіряється та оцінюється ступінь зрілості суспільства, розвиненості країни, а також готовності державної влади до адекватного сучасним потребам виконання свого призначення. В свою чергу влада, якщо вона сповідує демократичні принципи й діє в умовах відкритого суспільства, також зацікавлена в ефективному використанні інформатизації всіх сфер суспільного розвитку та індивідуального людського буття» [65, с. 260].

На користь практичної значущості теорій інформаційного суспільства працює і той факт, що найрозвинутіші країни світу (США та Японія) взяли деякі з них за основу державної політики, а інші провідні країни та регіональні союзи ухвалили й виконують комплексні програми формування інформаційного суспільства. На саміті Європейського Союзу в Лісабоні навесні 2000 року ухвалено програму просування Європи до інформаційного суспільства, яка передбачає випереджувальний розвиток інформаційної сфери. Того ж року країни «великої вісімки» в Окінаві прийняли Декларацію про глобальне інформаційне суспільство [180, с. 633]. Це свідчить, що суспільство дедалі більше (не лише у концепціях, а й на практиці) перетворюється на інформаційне і глобальне.

Професор Єльського університету Пол Брекен [279, с. 60 – 62] на початку 2000 року писав: «Створеному Заходом світу (вже) кинутий виклик… у культурній і філософській сферах. Азія, що стала утверджуватися в економічному плані у 60 – 70-х роках, утверджується тепер й у військовому аспекті». «Друге ядерне століття» – ядерне протистояння поза біполярною конфігурацією світу – він так охарактеризував: «Балістичні ракети, що несуть звичайні боєголовки чи зброю масового ураження, поряд з іншими аналогічними технологіями тепер доступні, принаймні, десятку азійських

країн – від Ізраїлю до Північної Кореї, і це є важливим зрушенням у світовому балансі сил. Збільшення азійської військової потужності знаменує початок другого ядерного століття…». Ще різкіше сформулював свою позицію Міжнародний інститут стратегічних досліджень (IISS) у доповіді про тенденції світової політики: головну загрозу для людства становлять регіональні конфлікти в Азії за участю ядерних держав, у результаті чого воно «балансує на грані між миром і війною». Навіть коротке перерахування основних суб'єктів азійської військової потужності – Китай, Японія, Тайвань, Північна і Південна Корея, В'єтнам, Індія, Пакистан, Іран, Ізраїль, Вірменія, Туреччина, арабський світ – змушує задуматися над ступенем безпеки і конфігурацією глобальної системи XXI ст.

Проблема при найближчому її розгляді виявляється ще серйознішою. Менталітету Заходу протиставлений цивілізаційний виклик, що включає вільніше, ніж колись, і базоване на іншій культурній платформі використання сучасних військових систем і різних видів зброї масового знищення. Людство вступає в епоху «нецивілізованих війн» різних типології і масштабу. Розроблені раніше процедури стримування, засновані на застосуванні «зброї Судного Дня», і відповідні системи безпеки явно чи неявно орієнтувалися на чітку систему цінностей і стереотипи поведінки [279].

Світ наразився на активні прояви нової психології, інтенсивні процеси соціальної творчості, зміну соціальних і культурних очікувань. Гнучкість і принципова публічність дій нової транснаціональної і неформальної еліти, яка набирає все більшу силу, не потребуючи інституціоналізації соціальних претензій, виявляється в зовнішній ірраціональності, анонімності, езотеричності семантики актуальних соціальних зв'язків.

Нові суб'єкти цих відносин, що діють у межах колишніх соціальних конструкцій і традиціоналістських політичних систем минулого, звинувачуються у довільному тлумаченні законів, прямій зневазі до них, гегемонізмі і тероризмі. Однак вони не стільки придушують, скільки ігнорують

інститути публічної політики і демократії, що втрачають колишнє значення, маргіналізуються в мінливому соціальному середовищі.

У цьому контексті важливими є: уточнення змісту терміну «моніторингові переговорні практики»; встановлення зв'язків між цими практиками, становленням ідеології демократичного суспільства та легітимації демократії; виявлення взаємозв'язку ідеологічної легітимації демократії та переговірних практик між громадянським суспільством і державою.

Кожен уряд може існувати тривалий час за умови його легітимності, принаймні терпимості для значної більшості підданих або громадян. Важко уявити владу, що існує завдяки постійному насильству – для такої влади не вистачило б ресурсів суспільств, адже неможливо приставити до кожної людини наглядача, тому великі сумніви викликають історичні реконструкції, засновані на ідеї тотального домінування рабської праці. При розгляді конкретних історичних ситуацій з'ясовується, що такий стан може проіснувати недовго – раби швидко отримують право мати власність, працювати на стороні за податок, їх відпускають на волю.

Інтерес до створення теорії переговорів виник е 50 – 60-х роках XX ст. у зв'язку з розвитком нових методів у соціальних науках, насамперед теорії ігор [310, с. 122 – 128; 312, с. 111 – 116]. Такий методологічний підхід відчутно позначився на нових теоріях. Перші теорії переговорів були засновані на метафорі торгу – могли бути більш-менш застосовані для аналізу поведінки покупців і продавців на ринку, що намагаються прийти до згоди про ціну.

Основними поняттями цієї теорії були «поступки», «швидкість поступок» і «взаємне навчання». Така метафоризація теорії переговорів поширилася на більше переговірних проблем, ніж торг на ринку або торг з приводу заробітної плати між профспілками і підприємцями. Імпліцитно вона передбачала, що будь-яка позиція може бути легко квантифікована, а «поступки» (зміна позиції), також можуть бути виражені чисельно. Природними припущеннями за такої концептуалізації проблеми є уявлення про взаємозв'язок швидкості поступок сторін і зміни цього взаємозв'язку під час навчання.

Метафора торгу має і дуже неприємні особливості: по-перше, торг є грою з нульовою сумою – те, що виграє один, програє інший. Водночас комунікація – це (якщо використати мову теорії ігор) гра з ненульовою сумою. Різні результати можуть приводити до взаємної вигоди і до загального програшу. Але й використання теорії ігор з ненульовою сумою не сильно поліпшує ситуацію. Метафора торгу імпліцитно припускає симетричну ситуацію: якби в однієї зі сторін була ефективна стратегія, то немає жодних підстав вважати, що ця стратегія не може бути використана іншою стороною. Будь-яка «ефективна стратегія», нехай і з урахуванням ненульової суми гри, виявляється фікцією за відсутності параметрів асиметрії. Навіть аналіз найпростішого випадку ринкового торгу показує, що асиметрій у ситуації досить – кількість потенційних покупців і продавців на ринку є різною в різний час; неоднакові ресурси можуть потратити на торг продавець і покупець і т. ін. Але в абстрактній теоретико-ігровій ситуації неясно, як ці асиметрії можна взяти до уваги. Можна розглядати асиметричні теоретико-ігрові матриці, однак вони є лише одним із видів асиметрій. Не менш важлива асиметрія ресурсів, яку важко врахувати в теорії ігор.

Застосування теорії ігор у дослідженні переговорів привели дослідників до думки про необхідність іншої концептуалізації і іншого вибору базисних метафор для ефективного аналізу реальних переговорів, які можуть бути багатосторонніми, охоплювати широке коло важко порівнюваних проблем, стосуватися питань при розгляді яких і ситуації, і вчинки важко або неможливо оцінити кількісно. Спроба кардинальної реконцептуалізації пов’язана насамперед з іменами Б. Зартмана і Дж. Уінема [376].

Б. Зартман звернув увагу на те, що в переговорному процесі зі складних питань, як правило, можна вирізнити фазу встановлення загальної рамки угод і фазу визначення деталей угоди. Якщо метафору торгу можна застосувати при описі процесу переговорів щодо деталей, то встановлення взаємоприйнятної рамки угоди – своєрідний винахід, творчий когнітивний акт.

Дж. Уінем на прикладі аналізу багатосторонніх міжнародних переговорів довів, що за неясної ситуації перша їх фаза має дослідницький характер – є спільним дослідженням проблеми, визначає в основному їх інституціональну структуру.

Реконцептуалізація переговорного процесу свідчить про необхідність досліджувати переважно когнітивні механізми взаємодії його сторін, істотною особливістю яких є інтегрування знань про ситуації взаємодії.

Під впливом Джемса О'Коннора та Клауса Оффе [345], німецький філософ, політолог та соціолог Ю. Габермас [310, с. 122 – 128; 312, с. 111 – 116] розробив комунікаційну теорію демократії, в якій критикує правову конституційну державу з її «інституалізацією обіцянок» і замість цього веде мову про соціальний державний апарат, його адміністративну та легітимаційну підсистеми.

Ю. Габермас припускає існування взаємозв'язку між ліберальним капіталізмом і політичною демократією. До того, як капіталізм в період між двома світовими війнами перейшов у свою організовану стадію, не було жодного перспективного життєздатного еквіваленту для парламентської форми правління, адже прояв її «зростаючої легітимаційної потреби спирається на засоби політичної демократії». Легітимаційна проблема, описана Ю. Габермасом, може виникнути тільки в умовах демократії і правової держави, оскільки рівність права для держави і громадян уможливлює дискусію щодо права – обговорення того, які нормовстановлювальні рішення слід визнавати правовими. Для цього є дві імпліцитні передумови: 1) тільки демократія перешкоджає (завдяки виборчому праву) потенційним фракціям правлячого класу переформулювати проблему легітимації у проблему поліції і звести її до репресії; 2) тільки для демократії ігнорування законних вимог кризового менеджменту може призводити до публічних санкцій щодо функціонерів державного апарату. На користь такого розуміння демократії свідчить те, що традиційні критерії демократичної теорії за їх формального дотримання (за відсутності ефективного управління) жодною мірою не

забезпечують легітимності, наслідком чого є розпад формально демократичних режимів через народні збурення, військові перевороти, колапс економіки тощо. Такі події свідчать про нелегітимність і недемократичність режиму.

Ю. Габермас виступає проти інституціоналізму консервативних партій та «беззубості» народного суверена, якому дозволено презентувати себе тільки як виборця чи залежну особу державно-ліцензованих партій [310, с. 122 – 128; 312, с. 111 – 116]. «Демократично-правова держава з її легітимізуючими конституційними принципами вивищується над усіма формами свого позитивно-правового втілення». Конституційно-правова держава є носієм ідеальної обіцянки, яка постає над своєю тілесною оболонкою. У зв'язку з цим Ю. Габермас звертає увагу на класичну логічну фігуру Pouvoir Constituant (конституюючої влади): «Демократична правова держава не народжується у своєму легальному порядку. Для виключного випадку невдачі представницької Конституції вона робить свою легальність предметом диспозиції, яка надалі може потурбуватись про свою легітимність. Цей випадок не може бути залежним від оцінок конституційного органу» [312, с. 111 – 116].

Демократичну правову державу слід визначати, за переконанням Ю. Габермаса, через подвійну ідеологічну структуру: в той час, як підпорядковані організації є легалістичними і формальними, держава у зовнішньому відношенні до політичної публіки спирається на гарантування своєї легальної діяльності через легітимізуючі принципи. Ю. Габермас ідентифікує нормативні структури життєвого світу та кінцеві принципи державної діяльності і визначає цю ідентичність як факт. Погляд на демократію як інституціоналізовану систему моніторингових комунікацій між соціальними групами, що забезпечує легітимність політичного режиму, задає новий підхід до типології демократичних режимів – заснований на аналізі того, які демократичні практики і в яких випадках режим використовує. А це вимагає створення нової типології демократичних практик.

Уряд або панівна еліта повинні завжди брати до уваги інтереси інших груп і прошарків суспільства, дбаючи про збереження дистанції до

небезпечного порогу втрати легітимності, що можливе завдяки обміну інформацією із представниками цих груп і прошарків. Такий обмін інформацією й облік вимог виливається в систему комунікацій, які можуть охоплювати широке коло проблем – податки, участь у воєнних діях, впровадження нових законів тощо. Ступінь інституціоналізації комунікацій може бути різним – від «мовчазного торгу», обміну значущими й інтерпретованими символами без зобов'язань щодо підтримання контактів до встановлення спеціальних інститутів, покликаних інтегрувати думки груп населення у процесі прийняття рішень.

Інституціоналізованість переговорів суспільства із владою є свідченням демократичних практик. Влада може виступати для певної частки суспільства і як трансцендентний суб'єкт (влада богів або духів), в цьому сенсі деякі релігійні практики в суспільствах, що припускають переговори із трансцендентними силами чи контроль над ними, варто розглядати як демократичні.

Розрізнені демократичні практики не роблять політичну систему демократичною. Для цього потрібна їх система, що охоплює основні групи населення і задіює їх до обговорення найважливіших для суспільства проблем. Демократична практика стосується не тільки відносин влади та інших соціальних суб'єктів суспільства, а і відносин цих соціальних суб'єктів – індивідумів, груп, корпорацій, політичних партій, і переналаштування їх на горизонтальний інформаційний обмін та політичну взаємодію.

У центрі досліджень демократії – не вибори влади, не референдуми і не контроль громадянського суспільства за владою, про що йдеться в більшості теорій демократії, а ефективність системи комунікацій моніторингу між соціальними суб'єктами, що дає змогу підтримувати запас легітимності політичного режиму. Це свідчить наскільки тісно теорія переговорів виявляється пов'язаною із загальною теорією демократії. В обох випадках йдеться про ухвалення спільних рішень, про способи інтегрування знань і переваг різних соціальних суб'єктів у єдину систему, здатну демонструвати

раціональність мислення й вибору. Для побудови когнітивної конструкції переговорного процесу в умовах функціонування демократичних режимів варто спершу розглянути когнітивну схему прийняття рішень одним соціальним суб'єктом, а потім проаналізувати використання цієї схеми для опису інтегрування знань і переваг у процесі колективного ухвалення рішень на рівні політичних організацій. У процесі прийняття рішень необхідно мати уявлення про стан справ. Опис стану справ – непросте завдання, тому що далеко не всі його істотні елементи доступні: неможливо впевнено судити про наміри інших суб'єктів політики; думки людей постійно змінюються; важко оцінити реальні ресурси політичних партнерів й опонентів.

У ньому можна виокремити стабільний каркас – презумпції, що стосуються структури соціуму й основних характеристик соціальних суб'єктів. Ці презумпції можна називати «соціальною онтологією» суб'єктів: світ можна уявити, наприклад, як арену вічної боротьби добра і зла, а можна розглядати як хаос морально нейтральних подій. Соціальні онтології є неверифікованими, нефальсифікованими інтерпретаційними схемами, які можуть бути накладені на будь-яку картину подій.

Крім опису ситуації, необхідно мати засоби її оцінювання. Їх задає система цінностей, що уможливлює співвідношення структури з критеріями її прийнятності для соціального суб'єкта, а також із абстрактними моральними схемами й концепціями – добра, зла, справедливості тощо. Система цінностей – дуже складний когнітивний конструкт, що припускає наявність великого запасу прототипних ситуацій, з якими за тими чи іншими правилами співвідноситься конкретна ситуація. Часто таке співвіднесення метафоричне.

Третім, найважливішим, компонентом когнітивної моделі прийняття рішень є операційний досвід – апробований підбір інструментальних засобів розв'язання проблем. Найсуттєвішою його частиною є типологія проблемних ситуацій і результатів, викладена абстрактною мовою. Для операційного досвіду військового характеру ця мова повинна застосовувати поняття, що

описують результати (перемога, поразка) для політичного операційного досвіду – «здобуття» або «втрата» влади тощо.

Застосування такої схеми до формування демократичних інститутів виявляє, що ідеологія демократичної системи правління може розвиватися двома принципово різними шляхами. Один шлях – це поступове розширення «глибоких» переговорів між елітними групами, що охоплюють усі фази переговорного процесу, все суспільство або значну його частину. Чим ближче перебуває суб'єкт політики до центру прийняття рішень, тим у глибший рівень переговорів із найважливіших політичних проблем він «вбудований». Вибори як форма «мовчазного торгу» виявляються найслабшою формою залучення до прийняття рішень. Історично інституціоналізація зміни влади через загальні вибори є найпізнішою за часом виникнення демократичною практикою.

Вибори всередині елітних груп можуть бути встановлені задовго до загальних виборів. Такий шлях – форма становлення демократичних інститутів, яку можна спостерігати в історії Північної Європи – Великої Британії, Нідерландів, Скандинавських країн. За такого підходу демократичні практики ніби «проростають» зверху вниз – спершу в переговори вступають радники короля, наймогутніші феодали і представники церкви, потім – представники дворянства й найбагатших городян. Після того, як система демократичних інститутів більш-менш складається у відносинах елітних груп, вона поширюється на все населення – як правило, спершу на чоловічу частину, потім – і на жіночу. Це може відбуватися шляхом поступового зниження майнового цензу. Так розвивалася демократична система в США, де чорне населення інтегрувалось в демократичну систему наприкінці 60-х років XX ст.

Такий шлях становлення демократичних інститутів супроводжується акцентом на демократичних процедурах – без їх дотримання неможливі «глибокі» фази переговорів, насамперед – «дослідницька». Розвиток демократії в такому разі тісно пов'язаний із розвитком науки і дослідженнями; величезного значення набувають інститути, що розробляють і впроваджують інновації – університети й академічне співтовариство, парламент, банки. У

суспільстві тривалий час відбувається «рожева революція». Ключовою особливістю цього шляху є наявність у влади запасу легітимності, поповнюваного за рахунок залучення в переговірний процес кожної соціальної групи, що здобуває економічні або політичні ресурси. Завдяки цьому не доходить до революцій, а якщо колапс легітимності і настає, як це було в Англії в період революції або в Нідерландах в 80-х роках XVIII ст., нестача легітимності відновлюється швидко за рахунок поширення демократичних практик на нові групи суспільства без зміни характеру цих практик. Встановлення конституції в цьому разі відповідає фазі встановлення «рамкової» моделі майбутньої ситуації, а конкретне законодавство – фазі торгу, вибори – мовчазному торгу, де виборці, не залучені в «глибокі» фази переговорного процесу, спроможні своїми діями виразити ставлення до влади. Ці дії за певних обставин можуть спричинити зміну уряду без утрати легітимності політичною системою.

Альтернативним шляхом демократії є переговори між владою і громадянським суспільством, що виникають унаслідок тривалого ігнорування нею інтересів громадянського суспільства. У цьому разі демократія розвивається як процес інституціоналізації переговорів. На перших порах сторони ведуть мовчазний торг – на однобічні рішення влади громадянське суспільство відмовляється реагувати позитивно. Ця відмова можлива як у мирних формах цивільної непокори, так і в активній формі – насильницьких діях, формуванні альтернативних інститутів влади та ін. Ця фаза закінчується або колапсом влади, як у Росії у лютому 1917 року, Румунії – у 1989 році чи в СРСР – у серпні 1991 року, або певною формою переговорів між владою і представниками громадянського суспільства – фаза торгу: «круглі столи» у Польщі або Угорщині у 1989 році; переговори між королем і представниками «третього стану» у Франції, що закінчилися створенням Установчих зборів. Після цього настає фаза встановлення «рамкової» моделі політичного режиму і створення конституції. Затягування фази торгу або тривала відсутність рамкової моделі можуть призвести до втрати легітимності «тимчасової влади»

або «переговірного інституту», як це сталося в Росії у жовтні 1917 року. Не менш небезпечне і встановлення рамкової моделі, що не відповідає вимогам громадянського суспільства, або затягування із проведенням виборів, що позбавляють тимчасову владу легітимності. У цьому разі також можлива повторна втрата новою владою легітимності, як це трапилося у серпні 1792 року у Франції, у вересні 1993 року в Росії. Завжди існують підстави для двох базових сценаріїв розвитку й ідеологічної легітимації демократії: верхівково-легітитмізуючий (через політичну комунікацію елітних угруповань) та соціально-конфліктний (через включення політичної активності «знизу» – від громадянського суспільства аж до прямих дій дискримінованих груп населення щодо політичної надбудови).

5.3. Форми проявів і перспективи розвитку постклассичних політичних ідеологій у сучасній Україні

Питання регулювання ідеологічної сфери в Україні відкрите вже не одне десятиріччя. Одні науковці, публіцисти і політики наголошують на необхідності деідеологізації, інші – висувають аргументи на користь ідеологізації сучасного українського суспільства. За будь-яких умов аналіз ідейно-політичної ситуації у країні обов’язковий, адже без об’єктивних знань про ідеологічний стан суспільства неможливі його ефективні системні перетворення, модернізація. Науковці, представники політичних партій, громадських організацій, органів державної влади мають не просто констатувати ідеологічний стан суспільства (ставити своєрідний «діагноз»), а й запропонувати «рецепти» до його оздоровлення – аргументоване бачення перспектив розвитку конкретних ідеологій як цілісних систем, їх цінностей та ідеалів у вітчизняному соціополітичному просторі. Актуальність дослідження можливих векторів ідеологічного розвитку в Україні має значний теоретичний і прикладний потенціал.

Метою з’ясування характеру ідеологічних трансформацій в сучасній Україні є розгляд таких проблем: 1) виокремлення сутнісних ознак ідеологічної соціалізації як базового ідейно-політичного виробництва в суспільстві; 2) з’ясування специфіки політико-управлінських аспектів функціонування ідеологічних систем; 3) формулювання ключових засад новітнього дискурсу здійснення ідеологічної політики держави; 4) висвітлення перспектив актуалізації основних ідей і цінностей доктрини солідаризму в Україні.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговують праці В. Андрущенка, В. Воловика, Ф. Кирилюка, В. Лоли, М. Михальченка, М. Недюхи, М. Плешка, Ю. Чигирина, зосереджені на аналізі особливостей розвитку політичної (державної) ідеології та політичної свідомості в Україні і світі.

Вивчення ідеологічного стану суспільства має здійснюватися на кількох рівнях: 1) на рівні академічної політичної науки – через систематизацію виробленого раніше знання про специфіку доктринально-світоглядного аспекту політики і політичного життя – комплексу філософських і політологічних ідей, концепцій, теорій, що створюють оригінальні моделі майбутнього політичного, економічного та соціокультурного поступу людства; 2) на рівні аналізу програмних документів політичних партій і громадських рухів, заяв їх лідерів, а також через вивчення діяльності партій і рухів, шляхом зіставлення ідейно-ціннісного обґрунтування їх політичних стратегій (теоретичний блок) та ідеологічної відповідності політичної тактики (практичний блок); 3) на рівні актуалізації ідейно-доктринальної системи в суспільстві, що виявляє вкоріненість базових цінностей ідейно-політичної течії у масову суспільну свідомість. Саме третій рівень дослідження ідеологічного стану суспільства є найпоказовішим і найважливішим для пізнання перспектив розвитку різних ідеологій у кожній країні.

Значущим, з огляду на досліджувану проблематику, є пізнання специфіки ідеологічної соціалізації. За словами М. Недюхи, вона є процесом освоєння громадянами цивілізованих норм, традицій і цінностей ідеологічного життя. У теоретичному аспекті вона має велику «соціотвірну значущість» за умов

трансформаційного стану суспільства, утвердження реального плюралізму і пов’язаної з ним політичної боротьби. Науковий розгляд поняття «ідеологічна соціалізація» передбачає аналіз ідеологічного виробництва, здійснення моніторингу масової суспільної свідомості, визначення й осмислення типових моделей політичної й електоральної поведінки громадян і типових моделей професійної політичної діяльності, з’ясування стихійних і цілеспрямованих чинників, що впливають на становлення, зміцнення та трансформацію ідеологічних позицій громадян, соціальних груп і суспільства. Поняття «ідеологічна соціалізація» М. Недюха пропонує вивчати з урахуванням п’яти основних компонентів:

1. Ідеологічний процес може бути розглянутий як керована система одного з різновидів духовного виробництва, що передбачає аналіз суб’єкта теоретичної діяльності, процесу становлення й розвитку ідей (ідеологій), результату цієї діяльності, об’єктивації ідей засобами масової комунікації та об’єкта ідеологічного впливу. Для осмислення сутності ідеологічної соціалізації необхідне осягнення ідеологічного виробництва як діяльності суб’єкта щодо формування, поширення і впровадження ідеології в масову або індивідуальну свідомість.

2. Для розуміння специфіки перебігу ідеологічних процесів у суспільстві необхідне вміння адекватно підходити до оцінювання історично конкретних типів ідеології, спираючись на засади системного підходу.

3. Засвоєння досвіду, традицій і принципів ідеологічної діяльності політичних партій та їх ідеологів також вкрай важливе у цьому процесі. Адже вплив теоретико-методологічної й соціокультурної традиції ідеолога на характер і сутність ідей, цінностей та ідеалів, які він продукує, дуже вагомий. Це зумовлює необхідність виявлення й аналізу внутрішніх спонукальних мотивів ідеологічної заданості: а) орієнтацій на соціальне благо, традиції, цінності конкретної ідеології, спираючись на особистісну переконаність ідеолога в її унікальності, неповторності (за словами М. Недюхи, ця характеристика може бути застосована до консерватизму, лібералізму, соціал-

реформізму); б) орієнтацій на обстоювання інтересів політично панівної еліти, наслідком чого є творення апологетичних типів ідеологічної свідомості (комунізм, фашизм) [148, с. 78].

4. Набуття навичок суспільно-політичної, ідеологічної діяльності, вміння обстоювати світоглядні позиції, коректно вести діалог – ключові засади успішності ідеологічної соціалізації на індивідуальному і суспільному рівнях.

5. Вміння використовувати набуті знання та навички у практичній діяльності – один з найважливіших результатів ідеологічної соціалізації в будь-якому суспільстві [148, с. 79].

У перехідному суспільстві, яким є й українське, проблема забезпечення ідеологічної соціалізації набуває особливого значення, бо є однією з передумов успішності розвитку країни, визначення й світоглядно-ціннісного обґрунтування його вектора. Однак процеси ідеологічної соціалізації в сучасній Україні мають переважно хаотичний, спонтанний, нецілеспрямований і суперечливий характер. Для більшості громадян України ідеологічна соціалізація зводиться до адаптивної стратегії – механічного, часто поверхового пристосування до нових соціополітичних й економічних реалій і цінностей, без їх усвідомлення і прийняття як базисних складників власного світогляду. І на першому, і на другому рівнях визначення ідеологічного стану суспільства в Україні спостерігається дефіцит якісного теоретико-програмного забезпечення функціонування у соціумі більшості класичних і постклассичних ідеологій, що надзвичайно ускладнює системне дослідження цієї проблематики.

Розглядаючи політичну ідеологію як вищий рівень політичної свідомості, варто враховувати і те, що політична ідеологія – не просто сукупність поглядів, концепцій, теорій, вона покликана стати основою прийняття політичними суб’єктами політико-управлінських рішень як правильних і потрібних. Тому В. Воловик визначає її як «теоретично обґрунтовану практичну свідомість» [47, с. 64]. Виходячи із цього, він виокремлює такі форми практичного вияву політичної ідеології: ідеологію виробництва матеріальних благ; ідеологію наукового експерименту; ідеологію соціально-перетворювальної діяльності.

«Кожен із цих структуротвірних елементів системи може бути представлений як система» [47, с. 64 – 65]. Отже, політичну ідеологію слід розглядати і щодо ефективності її політико-управлінського впливу на розвиток суспільства, акцентуючи увагу на її соціально-перетворювальному значенні.

Цей аспект аналізу політичної ідеології особливо суттєвий для розкриття перспектив конкретної ідейно-політичної течії у країнах, де здійснюються масштабні політичні і соціально-економічні перетворення. Системна оцінка соціально-перетворювальної функції політичної ідеології допомагає не просто прогнозувати майбутній розвиток різних доктринальних систем, а й об'єктивно аналізувати «силу» і «слабкість» кожної з них.

При розв'язанні цих завдань слід враховувати специфіку ідейно-політичного життя України впродовж останніх двадцяти років. Цей стан можна охарактеризувати як соціополітичну аномію, коли попередні ідеологічні цінності і дороговкази відійшли у минуле, а нові, якщо й сформовані, так і не стали актуальними на рівні функціонування масової суспільної свідомості. Дослідники констатують «ідеологічну вбогість» ідей, цінностей та ідеалів суспільного розвитку, які пропонують суспільству різні політичні актори. В сучасній Україні відбувається не боротьба ідеологій, а боротьба політичних авторитетів, оскільки відчутний величезний дефіцит інтелектуальної основи для формування чітких і зрозумілих ідейно-політичних систем. За словами Ю. Чигирина, «без ідеології неможлива життєдіяльність ні окремої людини, ні суспільства загалом», а ідеологія, «коли вона обґрунтована і приймається певною політичною силою до виконання, вже виходить на національну ідею» [259, с. 35, 37].

У з'ясуванні причин вкрай незадовільного стану ідеологічної сфери в Україні одним із найважливіших є питання про зміст перешкод в її ідеологічному розвитку. Ю. Чигирин бачить п'ять таких перешкод: 1) теоретична. «Будь-яка ідея, будь-яка модель потребує доведення, впровадження, узвичаєння, а це не завжди вдається. Спрацьовують корпоративні інтереси, інші небажані фактори» [259, с. 37]; 2) технологічна. Її

сутність полягає у крайньому консерватизмі мислення, небажанні щось змінювати, розвивати ідеологічний статус-кво; 3) економічна; 4) соціальна. Обидві вони – нерозривні, бо тримаються на «базисі» суспільства і держави; 5) психологічна. Вона найсильніша, адже «люди бояться зрушень», у масовій свідомості домінують інертність і консерватизм [259, с. 37 – 38]. Інертність мислення, ідеологічний реакціонізм, притаманний представникам політичної еліти і більшості пересічних громадян, справді створюють найвідчутніші труднощі.

Дієвим «рецептом» їх подолання вважають активізацію ідеологічної діяльності держави, формування державної ідеології. Як стверджує В. Лола, «в ідеологічній діяльності держави знаходять відображення основні положення державної ідеології. Її функціональне призначення – забезпечення існування держави і створення ідеологічних умов для формування майбутніх поколінь» [123, с. 10]. В ідеологічній діяльності держави можна виокремити теоретичний і практичний напрями. Теоретичний – вербальне вираження і формулювання основних цінностей, ідей, ідеалів державної ідеології, розробка на їх основі теорій, концепцій, програм, моделей розвитку. Практична ідеологічна діяльність пов’язана з формуванням світогляду, вихованням громадян, її сутність – реалізація виховної функції держави.

На основі аналізу ідеологічної діяльності держави із виховання людини в умовах демократії у ФРН В. Лола формулює такі висновки: 1) держава має здійснювати політичну освіту громадян, ініціювання, планування, координацію та фінансування діяльності у сфері виховання людини і громадянина; 2) мета державної політичної освіти має полягати в свідомій орієнтації громадянина і суспільства на принципи плюралізму, консенсусу та раціональності, що досягається формуванням ціннісних орієнтацій людини і громадянина; 3) держава повинна забезпечити політичне, правове, теоретичне й ідеологічне обґрунтування діяльності системи політичної освіти. За таких умов державна ідеологія забезпечуватиме ефективне формування (пошук) та обґрунтування державної мети (державної ідеї); розробку ієрархії цілей; забезпечення

розробки і реалізації програми державного розвитку (комплекс цілетворення); консолідацію, інтеграцію та мобілізацію (організаційний комплекс); самоідентифікацію особистості, формування державної свідомості, виховання та соціалізації (світоглядний комплекс); формування конституційно-правових принципів, засобів управління суспільством і легітимації влади (нормативний комплекс); формування символів та забезпечення взаємодії різних суб'єктів державного життя (комунікаційний комплекс) [123, с. 10 – 11].

Державна ідеологія у постласичному дискурсі – не завжди обов'язкова для всіх громадян система поглядів, цінностей і суспільних ідеалів, яка забезпечує підтримку тоталітарного або авторитарного правлячого режиму. Сучасне тлумачення державної ідеології базується на визнанні демократичних цінностей і принципів організації державної влади. В її основі – не інтереси держави або правлячої партії, а інтереси і потреби людини та громадянина, заради якого держава має функціонувати. Це свідчить, що постласичний період у розвитку ідейно-політичних течій і державної ідеології вирізняється визнанням гуманізації як провідного вектора формування державних ідей, ідеалів, програм суспільного поступу. Багато в чому державна ідеологія виступає своєрідним виявом громадянського виховання, системи політичної освіти.

Актуальні засади та принципи творення і функціонування державної ідеології, перенесені на вітчизняний політичний ґрунт, мають сприяти збереженню і зміцненню української державності. На сучасному етапі все більше науковців, громадських діячів і представників українського політикуму схиляються до думки про те, що оптимальною ідеологічною стратегією державного будівництва має бути солідаризм – світоглядно-доктринальна система, ідеї якої актуалізовані під впливом процесів глобалізації і виникнення мультикультурних суспільств. Так, К. Апель та Ю. Габермас обґрунтували проект соціальної інтеграції сучасного суспільства за допомогою раціонального дискурсу щодо цінностей, регулятивним ідеалом якого є «апріорна комунікаційна спільнота» (К. Апель) або «ідеальна мовленнєва ситуація»

(Ю. Габермас), що передбачає відсутність у структурі комунікації відносин панування [175, с. 673]. Ідеологія солідаризму базується переважно на лівоцентричних цінностях й ідеалах у їх специфічному – постмодерністському трактуванні. Незмінна лише її провідна ідея, згідно з якою тільки солідарна, справедлива співпраця і взаємодопомога всіх є основою соціального, економічного і політичного прогресу суспільства [266, с. 541].

Ідеологія солідаризму має неабиякий творчий потенціал для сучасної України, оскільки одна з її провідних ідей визнає необхідність консолідації суспільства у період серйозних зовнішніх і внутрішніх загроз. Прибічники ідей і цінностей солідаризму наголошують на тому, що тільки спільними зусиллями еліти різних політичних і соціальних сил, пересічних громадян можливо досягти суттєвого суспільного поступу. На переконання М. Плешка, для України ідеологія солідаризму може працювати як «вчення про пошук балансу і гармонії між індивідом, суспільством і державою» [173, с. 150]. В умовах функціонування суспільства перехідного типу вона має сприяти підвищенню його соціоадаптивних можливостей, формуванню і зміцненню норм соціальної та політичної етики.

За спостереженнями М. Плешко, представники солідаризму обстоюють такі державницькі ідеї: а) творення гомогенного суспільства, де спільні інтереси вивищуються над класовими або груповими інтересами; б) наявність чітких правил і механізмів примусу щодо їх дотримання (верховенство права, рівність громадян перед законом); в) вільноринкове господарство зі значними можливостями держави в регулюванні економічного процесу; г) справедливий перерозподіл національного багатства, відсутність економічної прірви між власником капіталу й найманим працівником; д) соціальний захист неспроможних забезпечити життєвий мінімум своїми силами [173, с. 150].

Соціополітичні ідеали й ідеї солідаризму надзвичайно актуальні для сучасної України, розвиток якої гальмується явними і латентними, гострими і малопроявленими конфліктами, спричиненими надвисокою соціально-економічною нерівністю, а також конфліктами цінностей і цілей. Солідаризм як

ідейно-політична течія і доктринальна система пропонує ефективні «рецепти» подолання конфліктів і наближення суспільства до ідеалів соціальної злагоди.

В сучасній Україні загалом немає дефіциту солідаристських ідей, цінностей та ідеалів на рівні партійних декларацій, програм, гасел. Ідеологія солідаризму декларативно є однією із засадничих у розбудові незалежної України. Солідаристські ідеали і цінності можна знайти у програмах Народного руху початку 1990-х років: «Рух переконаний, що основою стабільності й розвитку українського суспільства є загальний консенсус щодо ідеї національної державності та демократії, закладених у Конституції України», – стверджується у програмі партії Народний рух України [177, с. 587]. Упродовж останніх двадцяти років ідеї солідаризму проголошували програми Соціалістичної партії України, Комуністичної партії України, Народної партії України, Трудової партії України, Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» та інших політичних сил, деякі з яких мали і мають чисельні фракції у Верховній Раді України. Цінності ідеології солідаризму в Україні задіяні переважно лише на рівні політичних декларацій, партійних програм і виборчих гасел, вони так і не стали основою державної політики, не мають широкої актуалізації на рівні суспільної свідомості, а лише створюють ідейно-політичний фасад для діяльності політичних сил.

Така ситуація спостерігається на всьому ідеологічному полі сучасної України, вона характеризує стан лівого, центристського та правого його сегментів. Тому в дослідженнях перспектив розвитку постклассичних ідеологій в Україні передусім потрібно вести мову про шляхи і методи їх актуалізації в соціумі, подолання ідеологічної декларативності на всіх рівнях функціонування суспільної свідомості.

Базові напрями політичної активності населення можна умовно розмежувати на дві великі групи: 1) організовано-інституційні форми політичної активності; 2) стихійно-позаінституційні форми політичної активності.

До організовано-інституційних форм політичної активності можна віднести: діяльність на засадах реалізації легітимних повноважень в органах законодавчої та виконавчої влади; діяльність у складі політичних партій, громадських організацій, суспільно-політичних рухів; участь в електоральних процесах; функціонування як лідерів (керівників) державних органів, політичних партій, громадських організацій.

Засадничі проблеми ідеологічного позиціонування політичних партій в Україні породжені значними розбіжностями між формально задекларованими програмами і реальною політичною активністю, спрямованою на артикулювання інтересів і потреб відповідних соціальних груп. У зв'язку з цим необхідно визначити особливості лобістської політичної культури та пов'язані з нею способи реалізації впливу політичних партій в Україні; а також установити взаємозв'язки між віртуальною ідеологічністю вітчизняних політичних партій та лобістською політичною культурою еліти й населення.

Методологічною основою досліджень ідеології, політичної культури і політичної активності є праці політологів, соціологів, соціальних філософів, політичних психологів Р. Арона, К. Гаджиєва, Д. Лінца, Д. Мілля, Є. Головахи, Н. Паніної, Є. Барана, Л. Пая, Г. Дилігенського, Ю. Римаренка, В. Тимошенка, Б. Сутора, М. Дюверже, Ю. Шведи та ін. [12; 51; 176; 62; 64; 63; 71; 108; 120; 235; 242; 292; 367]. У цих працях подані загально методологічні основи дослідження ідеології, політичної культури, політичної активності, зв'язків між еволюцією ідеологій та політичних партій.

До стихійно-позаінституційних форм політичної активності населення можна зарахувати участь у групах тиску (адміністративно-політичний, бізнесовий, мафіозний лобізм); участь у заходах прямої дії (мітинги, демонстрації, акції протесту тощо); прояви масогенної політичної поведінки (стихійні масові заворушення, безпорядки, спровоковані політичними силами).

Особливої значущості у вияві вказаних форм політичної активності та їх впливу на процеси демократизації набувають реструктурування правлячої еліти

(зміна стратегії її відбору – із номенклатурно-кооптаційної на підприємницьку) і зміна орієнтацій політичної культури і політичної мотивації населення.

Необхідність оновлення еліти зумовлена номенклатурно-мікрогруповим способом рекрутування правлячого класу в Україні. Цей спосіб ретельно досліджений М. Джіласом, М. Восленським та іншими авторами. Він базується на механізмах відбору представників правлячих субеліт (конкурентної мультиелітарної олігархії), які мінімізують значущість функціонально-професійних вимог до претендентів на ключові посади і максимізують значущість особистої лояльності, відданості і мікрогрупової належності. Номенклатурна система відбору існувала в СРСР і забезпечувала стовідсоткову закритість правлячих кіл. Регіональні субеліти, кожна з яких отримала в період брежнєвського застою свій «шматок влади», піклувалися про те, щоб центральна влада якомога менше впливала на мобільність домінуючих угруповань в союзних республіках.

В Україні за президентства Л. Кучми відбулася реставрація номенклатурної моделі селекції, яка, на відміну від партійно-монопольної в СРСР, спиралася не на національний, а на родинний патримоніалізм, який надавав політичним інституціям авторитарне спрямування за збереження централізованого контролю за субелітними угрупованнями. Між ними точилася безперервна боротьба за гегемонію в центральних і місцевих органах влади та управління, що створювало відповідний «декорум» демократії, сприяло згортанню реальної демократизації в суспільстві.

Ця тенденція можлива була тому, що мікроеліти руйнують кордони публічної влади, що робить її своєрідним лобістським флюгером, використовують її як інструмент безперервного аритикулювання своїх вимог. Через те влада набуває ознак перманентної нестійкості і «багатовекторності». Глобальні рішення приймають органи державної влади (центральної і місцевої) не в результаті відстороненого від корпоративних інтересів мікрогруп розрахунку, а як компроміс між інтересами різноспрямованих груп тиску.

Коментуючи цю ситуацію в українському суспільстві, автори політичної хрестоматії «Україна на переломі» стверджують: «Соціальні інституції в суспільстві відіграють роль посередників між центрами влади та “політичним тілом”, а також між автономними, іноді самокерованими частинами цього “тіла”. Хоч би якими помітними були причини зниження їхньої енергетики, вони призводять до поділу політико-комунікаційного простору на відокремлені та автономні області: влади – з одного боку, повсякденних економічних та побутових практик – з іншого. Сьогодні в Україні це замкнені, непрозорі, непроникні й практично самодостатні анклави у рамках сфери публічності. Комунікація між ними мінімальна і має тенденцію до подальшого скорочення: влада ніяк не пояснює своєї поведінки, мовчить про плани, не чує закликів та вимог, що долинають знизу, не дотримується законів, що нею ж видаються, не керує ситуацією і не зізнається в цьому. Основна маса індивідів також не поспішає звітувати перед владою щодо власних дій і одержаних доходів: полишені на самих себе, індивіди намагаються вистояти й обернути на свою користь шанси, які відкриваються через взаємний брак контролю» [242].

Дефіцит дієвої і цілеспрямованої, а не ритуалізованої політичної активності населення України, спричинений відсутністю ефективних механізмів комунікаційної аритикуляції та агрегації політичних вимог і невідпрацьованістю моделей демократичної політичної культури, яка уможливлювала б постійний моніторинг взаємодії політичних інституцій та самоорганізованих соціальних груп.

Політико-структурна особливість розгортання демократизації в Україні пов’язана із системоутворювальним стосовно інституцій влади класом, який реалізовує стратегію перетворення публічного простору відносин влади на аналог приватного політичного анклаву, точніше – множини вотчин-анклавів, які наділені ознаками політичної автономії і протидіють монополізації політичного суверенітету центру.

Цим класом є селянство, характеризуючи політико-психологічні особливості якого, Г. Дилигенський зазначає: «Селянство вважалося завжди

найбільш інертною масою в політиці... В західній літературі маси селянського населення споріднені завдяки чотирьом якостям: а) фаталізм, тобто відсутність достатньої соціальної активності, віра у наперед визначеність соціальних змін; б) апатія як байдужість щодо участі в активних соціальних, політичних діях, пасивний спосіб існування; в) індивідуалізм – уникнення, за можливості, включеності в соціальні спільноти, перехід від соціальних проблем до індивідуальних; г) атомізм, своєрідна прихильність до життя в атомарних структурах типу сім'ї, роду, клану або племені з одним лідером та безвідповідальними послідовниками» [71, с. 213 – 214].

Ці особливості селянства зумовлюють спосіб відбору еліти, що виключає її достатню вертикальну мобільність і має гарантувати прижиттєву «нерухомість» владно-статусних позицій окремих сімей. При цьому зберігається керовано-патримоніальний спосіб виявлення політичної активності, спрямований на політичну демонополізацію або на легітимну підтримку домінантних угруповань.

В Україні демократизація розгортається переважно в аспекті «лобізації» – латентного тиску на державні органи з боку тіньових груп, не зацікавлених у розширенні «народовладдя», які здійснюють деструктивну щодо політичної системи стратегію розмивання стандартів і норм політичного регулювання. Групи тиску дають поштовх політичній активності, спрямованій на привілеїзацію окремих осіб (олігархів), що відбувається переважно в «комерційних» способах залучення населення до такої активності. Поширеним щодо наповнення електоральних процесів і заходів прямої дії є вербування платних «активістів», які мають імітувати широку соціальну підтримку політичної сили. Навіть політичні сили, які спираються на доктринально-ідеологічну мотивацію своїх прихильників (соціалісти, комуністи, націонал-радикали) також надають перевагу тіньовим технологіям участі. Наприклад, конфлікт ліворадикалів України із олігархічно-орієнтованими колами є насправді псевдоконфліктом. Він переріс у намагання ліворадикальної політичної сили позиціонувати передусім популістські ознаки, що засвідчила

його протоолігархічна позиція, попри її маскування квазірадикалізмом. Подібно проявляється і політична активність різних політичних партій.

На 01 березня 2010 року в Україні було зареєстровано 110 політичних партій [108]. Однак легкість, з якою правлячому режиму В. Януковича вдалося узурпувати владу, засвідчила, що партійна система в Україні ще не досягла належного ступеня зрілості. Зростання кількісних показників не переходить у відчутні якісні зміни. Це є наслідком того, що переважна більшість партій створювалася не для представництва соціальних груп та вираження їхніх інтересів, а на основі надто абстрактних, світоглядних концепцій або для проведення своїх кандидатів у представницькі органи влади, реалізації корпоративних чи особистих амбіцій. Більшість представлених у спектрі партійної системи політичних партій України є персональними політклубами-лобі, що здійснюють функції корпоративного представництва окремих осіб, будучи відірваними від того соціоелекторального контингенту, який у більшості випадків становить базу масових партій.

В історії розвитку політичних партій М. Вебер виокремлює три етапи: аристократичного угруповання; політичного клубу; масової організації. Аристократичне угруповання і політичний клуб у деяких країнах слугують перехідними формами існування політичних партій, але часто партії так і не стають масовими організаціями [292, с. 44 – 54]. За типологією французького політолога М. Дюверже, такі партії належать до розряду кадрових (т. зв. партії нотаблів). На відміну від політичних партій у Великій Британії, Франції і ФРН, політичні партії України зорієнтовані не стільки на комплектування представницьких органів, скільки на корпоративний лобізм і відтворення політичного «даху» для тіньових соціальних угруповань, слабко пов’язаних із будь-якими великими соціальними групами. У зв’язку із цим партійну систему в Україні можна охарактеризувати як атомізовану з елементами поляризованого плюралізму і високим рівнем відцентрової політичної активності. Саме в Україні політичні партії стають інструментом сегментації державної влади, яка

«анархізується» через постійне фракціонування вищих представницьких і виконавчих органів.

У таких партій є всі зовнішні формальні атрибути, однак незначна (за європейськими стандартами) чисельність, відсутність сталого електорату і стабільних зв'язків, виразного ідеологічного обличчя та організаційної згуртованості. З усієї кількості зареєстрованих в Україні політичних партій лише кілька мають осередки в більшості районів та міст країни. У партійному середовищі виникають розколи, посилюються тенденції до авторитаризму, згортання внутрішньопартійної демократії. Це свідчить, що доктринальні питання для більшості партій є вторинними, як і презентаційні функції.

Відірваність від суспільних верств, превалювання інтересів партійних еліт над інтересами виборців зумовлюють кон'юнктурну політичну поведінку партій і низький рівень їхньої ідеологічної самоідентифікації. Переважна більшість партій в Україні є самодостатніми, незалежними від суспільства інституціями, своє призначення вони вбачають у забезпеченні доступу до влади їхніх лідерів. Останнім часом набувають популярності т. зв. віртуальні партії, видимість існування яких створюється і підтримується засобами масової інформації. Необхідними передумовами піднесення ролі партій до рівня повноцінних суб'єктів політичної системи є їх консолідація та розвиток регіональних структур, забезпечення реального представництва всього спектру політичних інтересів суспільства, активізація участі в політичному житті, зокрема у виборах. Головними питаннями, які слід при цьому вирішувати, є: чітке політичне структурування парламенту, передусім формування стійкої парламентської більшості, здатної забезпечувати ефективну законотворчу діяльність у взаємодії з урядом; забезпечення максимального представництва інтересів соціальних груп і регіонів; підвищення політичної активності та правової культури громадян, стимулювання процесів формування громадянського суспільства. Передумова досягнення зазначених цілей полягає у відповідності виборчої системи суспільно-політичним реаліям України.

Важливим чинником становлення громадянського суспільства в Україні є діяльність об’єднань громадян, які створюються з найрізноманітнішими цілями. Нині зареєстровано кілька тисяч всеукраїнських, міжнародних і місцевих громадських організацій. Вони функціонують в усіх сферах суспільного життя, опановуючи цивілізовані методи обстоювання своїх інтересів у взаємодії з державою. Розвиток таких структур громадянського суспільства значною мірою відбувається за логікою, що склалася під час демократичних перетворень наприкінці 1980-х років, які здійснювалися здебільшого «згори». За цих обставин політичні партії, молодіжні, професійні та інші об’єднання громадян часто виникають не завдяки природній самоорганізації груп населення, а з ініціативи та під «патронатом» певних політично або економічно активних осіб, котрі переслідують насамперед власні цілі [242, с. 122 – 126]. Створені в такий спосіб структури не мають масової підтримки і не здатні повноцінно виявляти, узгоджувати та цивілізовано обстоювати суспільні інтереси. Вони не можуть існувати без фінансової допомоги спонсорів, що домагаються інкорпорації в державні інституції з розрахунком долучитися до розподілу бюджетних коштів.

Тим часом в Україні склалися передумови для переходу до якісно нового етапу будівництва громадянського суспільства – від інституціалізації структур до повноцінного здійснення ними своїх функцій. Найважливіші з передумов: створення і розвиток соціально-економічної основи громадянського суспільства – багатоукладної ринкової економіки; формування нової соціальної структури українського соціуму з її ядром – середнім класом; в основному сформоване законодавче поле діяльності інститутів громадянського суспільства.

Громадські організації можуть стати реальними каналами представництва суспільних інтересів, посередниками між їх носіями і владою. Для цього кожному з них слід чітко визначити свою стратегію діяльності, подолати корпоративізм і замкненість, апріорну налаштованість на конфронтацію з органами влади. У свою чергу, структури виконавчої влади повинні навчитися вести конструктивний діалог з інститутами громадянського суспільства, делегувати їм частину своїх повноважень. Вони повинні бачити в об’єднаннях

громадян рівноправного партнера, здатного розв'язувати актуальні проблеми суспільного життя. Дії влади мають стати більш відкритими і прозорими для громадськості, що сприятиме подоланню відчуження суспільства від держави. Органи влади мають активніше використовувати інтелектуальний потенціал неурядових організацій, передусім аналітичних центрів і фондів, залучати їх до незалежних експертиз при підготовці нормативно-правових актів, вироблення рішень з резонансних питань, моніторингу соціальної ситуації, сприяти налагодженню дієвого громадського контролю за своєю діяльністю.

Ідеологічний дискурс у вітчизняній науці охоплює весь спектр ідейно-політичних течій сучасності – від класичних до постклассичних доктрин, від поміркованих і центристських до найрадикальніших, екстремістських. Однак такі дослідження надто затеоретизовані, а питання перспектив актуалізації конкретної ідеології у політичному просторі зазвичай залишаються нез'ясованими. Насправді, висвітлення перспектив розвитку класичних і постклассичних ідеологій в Україні є надто актуальним, адже від вирішення цього евристично-прикладного завдання залежатимуть: вектор розвитку країни (внутрішньополітичний, зовнішньополітичний); можливість подолання суспільної аномії, спричиненої ідеологічним вакуумом в останні двадцять років державотворення; визначення шляхів підвищення політичної культури у суспільстві та відповіді на інші суспільно значущі проблеми сьогодення.

У сучасній Україні набуває важливості з'ясування можливостей актуалізації ідеологій лібералізму (неолібералізму), консерватизму (неоконсерватизму) і марксизму (неомарксизму). Для цього доцільно: здійснити системний теоретико-прикладний аналіз перспектив розвитку в українському суспільстві ключових ідей тріади «свобода – традиція – рівність»; визначити ментальні особливості української нації, завдяки яким можливе або неможливе вкорінення у масову суспільну свідомість базових цінностей (нео)лібералізму, (нео)консерватизму і (нео)марксизму; виявити специфіку впровадження у вітчизняний політичний простір конкретних ідей, ідеалів, цінностей цих ідеологій.

Джерельну базу розв'язання означених завдань формують праці науковців М. Козак, Г. Куц, Н. Рудницької, присвячені загальному і вузькоспеціальному аналізові проблематики розвитку ідейно-політичних течій сучасності в Україні і світі. У них висвітлено трансформаційний потенціал лібералізму і неолібералізму, консерватизму і неоконсерватизму в перехідних умовах. Цікаві ідеї містить стаття Ю. Ташкової, в якій простежена еволюція комуністичної ідеї як однієї з «вічних» світоглядних цінностей людства.

Розгляд перспектив розвитку постклассичних ідеологій у сучасній Україні покликаний не тільки виявити актуальність конкретних доктринальних ідей, цінностей, ідеалів, а й врахувати ступінь зрілості суспільства, рівень політичної культури. Такий розгляд ідеології має бути системним. Для цього він, як стверджує М. Недюха, повинен зосереджуватися на вивченні трьох її вимірів:

а) ідеологія як процес, як виробництво ідей, поглядів, їх відповідне теоретико-концептуальне оформлення, аналіз ідеологічних явищ у їх становленні, функціонуванні та розвитку (етапи ідеологічного виробництва, їх послідовність, сутність, взаємозв'язок у межах досягнутого цілого);

б) ідеологія як результат (стан на конкретний час структурних компонентів систематизованої ідеологічної свідомості) – у цьому вимірі ідеології постають як цілісні утворення, що зумовлює необхідність вивчення і діяльності політичних партій і рухів, що діють на їх засадах;

в) ідеологія як система суб'єкт-об'єктних відносин, як вид діяльності (дослідження ефективності ідеології, її своєрідної «ціни», вираженої у результатах життєдіяльності суспільства і держави) [148, с. 29].

Запропонований М. Недюхою евристично-дослідницький підхід цінний для системного аналізу перспектив розвитку в українському суспільстві ключових у минулому класичних й актуальних тепер постклассичних ідеологій – лібералізму та неолібералізму, консерватизму та неоконсерватизму, марксизму (комунізму) та неомарксизму. Адже тріада «свобода – традиція – рівність» – не просто базові цінності цих ідеологій; це й один із значущих світоглядних чинників щодо вибору вектора (стратегії) соціополітичного поступу

суспільства; аксіологічна проблема, наукові та суспільно-політичні дискусії навколо якої точаться не одне тисячоліття.

Дослідження доктринальної системи ліберального спрямування апелюють зазвичай до ідей і цінностей такого семантичного порядку: «індивід» як особистість із власними намірами та перевагами, за якою визнано абсолютний пріоритет у розвитку держави і суспільства; «вибір» – відбір із можливих варіантів певного способу поведінки, основа демократії як процедури та світоглядної системи; «раціональність» – здатність здійснювати вибір із можливих варіантів певного способу поведінки, звідки походить тлумачення політики як особливого різновиду ринку. За переконанням Г. Куц, для з'ясування перспективи актуалізації цінностей лібералізму в українському політичному просторі, його трансформаційного потенціалу потрібно «виявити вагомість кожного з чинників» [117, с. 18]. Українській ментальності, за її спостереженням, властиві індивідуалізм і прагнення до свободи, «що наводить на думку щодо кореляції сутнісних рис української ментальності з базовими постулатами лібералізму». Серед таких рис – «певне неприйняття влади, волелюбність, заповзятливість, недовіра до держави, неприйняття авторитарного начала, високий рівень толерантності тощо» [117, с. 18 – 19]. Індивідуалізм є однією з ключових рис української ментальності, похідні від якої інші цінності – волелюбність, толерантність, визначення пріоритетів соціального та економічного розвитку, що відповідає типовим ознакам класичного ліберального світогляду. Як підкреслюють Ю. Замошкін та А. Мельвіль, «у центрі класичного ліберального світогляду постає індивідуалістичний ідеал, який слугує свого роду призмою для наступного розгляду економічних, соціальних та етнічних питань» [78, с. 99 – 100]. Це наводить на висновок, що саме індивідуалістичний ідеал може стати світоглядною основою, на якій відбудеться уявляється актуалізація ліберальних цінностей в українському політичному просторі.

На заваді успішній кореляції і вкоріненню цінностей лібералізму у політичний простір і масову суспільну свідомість в сучасній Україні стоїть

медіативність («серединність») української культури, спричинена бінарним характером парадигми «Захід-Схід», коли західна традиція визначала переважно типові моделі соціально-політичних взаємодій, а східна стала духовно-культурною основою суспільства [117, с. 19]. Східна традиція у масовій свідомості асоціюється передусім з візантійством, яке історично в Україні сприймається загалом негативно – через його тяжіння до абсолютизації державної влади у формі самодержавного деспотизму (чому протиставляється козацька вольниця), патерналізмом (на відміну від історично українських цінностей сім'ї та релігійності), кулуарним розв'язанням проблем – «візантійством у політиці» (на противагу публічності вітчизняного простору). Ці особливості, а також природний, стихійний індивідуалізм як органічна риса української ментальності є доволі міцним підґрунтям для вкорінення і розвитку ліберально-демократичних цінностей й суспільно-політичних ідеалів. Відчутні й культурна незрілість, відсутність історичної неперервності національного державотворення, що суттєво гальмують розгортання процесів змістовної лібералізації і демократизації українського суспільства.

Тому в ліберальному сегменті ідеологічної системи складається парадоксальна ситуація. Одним із найвпливовіших напрямів ідеології лібералізму в останні десятиріччя, як відомо, є ліберал-технократизм (його найвідоміші представники – Д. Белл і З. Бжезинський). Однак цей напрям ні в теоретичних напрацюваннях, ні в партійних програмах майже не представлений в українському політичному просторі. Це проявляє не лише теоретико-програмну прогалину ідеологічної системи України, а й незрілість політикуму і громадянського суспільства. Адже ліберали-технократи одними з перших на Заході почали аргументовано доводити, що політика держави має базуватись на ринкових механізмах винагороди і запобіганні соціальному утриманству, яке досить поширене в Україні. Утриманські настрої породжують вкрай негативні наслідки в соціально-економічній сфері й у розвитку політичних відносин, передусім – електоральних настроїв.

Серед авторитетних вітчизняних дослідників позицій ліберал-технократизму дотримується А. Гальчинський, який обґрунтовує актуальність забезпечення пріоритету індивідуальної політичної свободи у духовній сфері та економічної свободи у соціальних відносинах: «Розвиток людської особистості є мірилом загальноцивілізаційного прогресу, його основним критерієм. У свою чергу синтезним показником цієї міри є свобода, яку суспільство здатне надати особі. Свобода особи є визначальною умовою її саморозвитку й самореалізації» [53, с. 61]. І класичний лібералізм, і лібералізм постклассичного етапу розвитку – це насамперед філософія свободи, доктрина, що обґрунтовує необхідність обмеження влади держави й суспільства над індивідом, визнаючи його беззаперечний примат. Постклассичне трактування лібералізму передбачає, що політичний простір є передусім міжособистісною реальністю, яка, складаючись із різноманітних політико-соціальних зв'язків і взаємодій, соціальних, політичних груп і спільнот, поєднує у собі індивідів. Ці індивіди становлять «соціальний капітал» будь-якого суспільства.

Вивчення «соціального капіталу» суспільства набуло актуальності у другій половині минулого століття – у період розквіту неоліберальної ідеології, прихильники якої значно розширили трактування свободи як політичної, економічної і соціальної цінності.

Учасники неоліберального дискурсу одними з перших наголошували на важливості і необхідності розвитку соціальних функцій держави. У славетній промові перед Конгресом США 1941 року президент Ф. Рузвельт проголосив чотири базові свободи для американців: «Свобода від злиднів, що простішою мовою означає – економічні домовленості, які забезпечують кожній країні здорове, мирне життя її народу в будь-якій частині світу» [57, с. 320]. Гарантування державою для кожного громадянина «свободи від злиднів» – надзвичайно важливе завдання України останніх двадцяти років.

Перспективність ідеології неолібералізму в Україні беззаперечна, надзвичайно злободенним завданням є вироблення виваженої соціальної політики держави, усунення надвисокої диспропорції у доходах найбагатших і

найбідніших верств населення, демонополізації економіки, створення ефективної й адресної державної системи соціального забезпечення і соціального захисту.

Неоліберальний дискурс стосується також найгостріших питань: мультикультуралізму; розширеного «позитивного» розуміння цінності індивідуальної і колективної свободи; важливості і необхідності відповідальності бізнесу перед суспільством, особливо у кризові періоди його функціонування. Для актуалізації в Україні цих ідеалів, цінностей, проблем державотворення на рівні «ідеології як результату» та «ідеології як системи суб'єкт-об'єктних відносин» потрібна інтеріоризація ліберальних і неоліберальних принципів у масовій суспільній свідомості.

Своєрідно спозиціонованні в українському політичному просторі ідеї консерватизму і неоконсерватизму. Українська ментальність з її традиціоналізмом, вкоріненим у хліборобську культуру, історично висувала на перший план такі консервативні цінності, як пошана до сім'ї, церкви, традиції, моралі. За словами А. Романюка, «простежується постійне звернення консерватизму до базових положень – традиціоналізму, права й порядку, органіцизму, влади і власності» [212, с. 45]. Такі цінності споконвіку формували (нехай і неусвідомлено) світоглядну базу пересічного українського селянина, а згодом його нащадків – у більшості своїй жителів сучасних міст.

Консервативні цінності були вагомими для українства саме на індивідуальному та індивідуально-родинному рівні, але не на державницькому, адже інші консервативні світоглядні ідеали – безперечний авторитет держави і державних інститутів, пріоритет колективного над індивідуальним тощо – зазвичай не були популярними. А така консервативна цінність, як елітаризм, мала дуалістичне сприйняття: частина громадських діячів і політичних мислителів минулого були палкими її прихильниками й апологетами (творець доктрини українського консерватизму В. Липинський), інші ставилися до неї нейтрально або вкрай негативно.

Історія розвитку консервативних рухів і партій в Україні також була неоднозначною. На початку ХХ ст. відбулися становлення і розквіт таких рухів і партій (у тому числі і радикальних за політичними програмами), по завершенні періоду «визвольних змагань» їх актуальність була втрачена. Друга світова війна сприяла відродженню і пожвавленню діяльності українських організацій консервативного спрямування (переважно в еміграції). Поміркований український консерватизм набував розвитку на території СРСР у середині 1970-х років, він пов'язаний з рухом дисидентів. Остаточне відродження консерватизму в Україні було зумовлено національно-державотворчими процесами наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Консервативний світогляд в Україні історично спирався на спільну ідейну основу для всіх його сил – намагання зберегти національну ідентичність (мову, культуру, традиції, історію) заради відродження державності.

За словами Н. Козак, в останні десятиріччя «консервативна доктрина значно модифікувалася, зродивши український консерватизм, основними засадами якого є гармонія інтересів держави та особи, вільноринкові принципи, протекціоністські заходи в економіці, збереження традиційних цінностей одночасно з розвитком національної культури». При цьому «консервативний спектр українського політикуму помітно диференціювався, став складнішим», – пише Н. Козак [107, с. 12].

Сучасний консерватизм, як постклассична ідеологія, – явище синтетичне, складне, багатошарове і вкрай суперечливе. У ньому співіснують різноманітні, навіть несумісні й конфліктні ідеї, концепції, установки і принципи. З огляду на багатоманітність ознак К. Гаджиєв виокремив у ньому три напрями: неоконсерватизм; «нових правих» та традиціоналістський (патерналістський) консерватизм [52, с. 56]. Цю типологію можна взяти за основу і для розрізнення найзначущіших (у теоретичному і в прикладному – політико-партійному – розумінні) гілок українського консерватизму останнього двадцятиріччя:

1) консервативно-демократичний, або неоконсервативний напрям – найширше представлений у політичному просторі – партії християнсько-

демократичного спрямування (РХП, ХДПУ, УХДП та ін.), національно-демократичні сили (НРУ, УНП, «Наша Україна» та інші), реформістські й екологічні партії (ПРП, ПЗУ), представники яких значну увагу приділяють розв'язанню економічних проблем, тяжіючи до лібералізму і неоконсерватизму;

2) радикальні консервативні політичні сили (УКРП та УРП – раніше та ВО «Свобода» – тепер), найхарактернішими ознаками політики яких є вимоги конституційного закріплення державної ідеології, надання пріоритету представникам української нації (в її етнічному розумінні) у кадровій політиці при формуванні органів центральної і місцевої державної влади, орієнтація на власні модель і сили при реформуванні суспільства;

3) традиційний, або традиціоналістський, табір займає центральну частину консервативного спектру, його репрезентують політичні організації (УНКП та КУН), які переважно зосереджуються на національних проблемах, що виявляється в пропагуванні необхідності збереження національної культури, мови, релігії, реалізації національних інтересів тощо [107, с. 13].

Парламентські вибори (28 жовтня 2012 року) засвідчили радикалізацію вітчизняного політичного простору, підтвердженням чого є проходження до Верховної Ради України такого представника вітчизняного консервативно-радикального напряму як ВО «Свобода» з результатом більше 10 %. В останні два десятиріччя відбулися значні зміни в ідейному спектрі консервативного спрямування, пріоритетним стало створення сильної унітарної держави, запобігання федералізації й автономізації України, здійснення політики дерадянизації («декомунізації») та дерусифікації української нації, національно-культурного відродження й укорінення у масовій суспільній свідомості традиційних цінностей сім'ї і церкви.

Консервативна ідеологія у своїх новітніх модифікаціях (неоконсерватизм) і в радикальних варіантах набуває все більшої актуалізації в сучасній Україні. Адже ідеологіям консерватизму і неоконсерватизму властиве прагнення організації політичних інститутів та процесів на основі певної системи цінностей і моральної мотивації, раціонального упорядкування владних

відносин, які можуть бути досягнені завдяки перманентному розширенню і вдосконаленню демократії. Це набуває особливого значення за умов затяжної аномії, яка охопила українське суспільство, у ситуації ціннісного й ідеологічного вакууму.

На розгляді еволюції марксистської (комуністичної) ідеології зосереджено багато наукових досліджень, однак висвітлення проблематики перспективності лівих ідей в Україні зустрічається у політологічній літературі рідше. Марксизм і неомарксизм – світоглядна система, яка проголошує цінності колективізму, ліквідації або мінімізації приватної власності, заміни егоїстичних інтересів суспільними. Гасла рівності і справедливості зазнали значної еволюції впродовж історії розвитку комуністичної ідеї. Багато сучасних неомарксистів вже не тлумачать їх буквально й утопічно примітивно. За твердженням Ю. Ташкової, комуністична ідея – «ідеал взаємовідносин між членами суспільства, які покладають всі зусилля на досягнення вищої мети – справедливості», а «самопожертва особистими інтересами тут означає втілення всезагального блага, таким чином, обмежуючи свої корисні інтереси, людина знаходить власний внесок у досягненні цього блага і розкривається як особистість через це…» [231, с. 102]. Світоглядний ідеал марксизму і неомарксизму за своєю природою є гуманістичним та альтруїстичним.

Аналіз діяльності лівих політичних сил в Україні впродовж останніх двадцяти років засвідчує: їх передвиборча і міжвиборча риторика, частково спираючись на ідеологічні засади марксизму та неомарксизму, конфліктує із практичними політичними вчинками, зокрема у Верховній Раді. Тому потенційними прихильниками ідеологічних сил лівого спрямування залишаються ностальгуючі за колишнім СРСР громадяни (переважно пенсійного віку) і частина «протестного електорату». Прогнозувати перспективи актуалізації комуністичних ідей в сучасній Україні можливо, якщо мати на увазі «радянських» громадян, і доволі складно щодо українців молодого віку, які могли б бути потенційними прихильниками ідеалів рівності і справедливості.

Висновки до п’ятого розділу

Постмодерн сучасні суспільствознавці характеризують як новий історичний етап розвитку соціуму і як час інтенсивного прояву суспільних та природних проблем нової якості. У різних сферах буття соціуму цей феномен останніми десятиліттями спричинив широкі дискусії, породив нові концепції і теорії. Дослідники розглядають постмодернізм у різних проявах: як нову тенденцію в культурному самоусвідомленні західних суспільств, котрому властивий відхід від ідей і цінностей попередньої доби – ідеї прогресу, послідовного розвитку свободи, великої мети, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку тощо; як глобальний стан цивілізації останніх десятиліть, котрий характеризує багато невизначеностей в усіх сферах життєдіяльності, що свідчить про неспокійний, катастрофічний стан планети; як новий напрям у соціальній теорії, що намагається пояснити явища і процеси соціальної дійсності, які формують «постсучасну» реальність – постмодерне, постіндустріальне суспільства, а також визначити стратегії, цілі й завдання розвитку людства, оскільки ідеологічні проекти кращого майбутнього, вибудувані на духовно-культурному арсеналі модерну, вже нежиттєздатні.

Такі суспільно-політичні перетворення, «метаморфози» держави супроводжуються занепадом авторитету влади, довіри до неї громадян. Місце універсального суб’єкта починають посідати колективні суб’єкти, групи однодумців – певні центри влади, спрямовані на протидію зазіханням інших подібних центрів влади. Тому в умовах постмодерністської реальності стає неможливим втілення прагнення представників влади створити цілісну уніфіковану систему управління суспільними процесами. Атомізованість, фрагментарність, дискретність, плюралізм, поліцентричність стають іманентними характеристиками трансформованого – вже не модерного суспільства. Це сприяє виникненню різноманітних суспільних рухів, партій, організацій, які висувають свої ідеї, розробляють норми, створюють інститути,

механізми, на основі яких вибудовують політичну практику, будуючи окрему суспільно-політичну реальність.

В інформаційну добу інституції й організації громадянського суспільства перетворюються на «порожні оболонки», безсилі щодо інтегрування в людське життя і соціальні цінності. Люди перестають ідентифікувати себе з державою, громадянами якої є, як і з організаціями громадянського суспільства, оскільки вони вже неспроможні виконувати свої зобов'язання перед громадянами, постачати соціальні послуги, захищати їх, відстоювати їхні права та інтереси, через що втрачають лояльність і легітимність. Люди вимушені покладатись на себе, свої здібності, збільшуючи їх завдяки інформації і знанням. Так розгортаються індивідуалізація та інформатизація.

Україну не оминула така небезпека, а виходом для українського суспільства мають бути розвиток суспільної свідомості і самосвідомості через знання і освіту, активізація демократичних ініціатив, налагодження ефективного громадського контролю, вдосконалення механізмів зворотного зв'язку, підвищення рівня політичної комунікації, перегляд і формування адекватної системи цінностей тощо. Це дасть змогу суспільству стати демократичнішим, у тому числі і щодо рівного доступу до отримання, використання та поширення інформації як найважливішого ресурсу, сприятиме просуванню до постсучасного, справжнього інформаційного суспільства.

У перехідному суспільстві, яким є й українське, проблема забезпечення ідеологічної соціалізації набуває особливого значення, бо є однією з передумов успішності розвитку країни, визначення й світоглядно-ціннісного обґрунтування його вектора. Однак процеси ідеологічної соціалізації в сучасній Україні мають переважно хаотичний, спонтанний, нецілеспрямований і суперечливий характер. Для більшості громадян України ідеологічна соціалізація зводиться до адаптивної стратегії – механічного, часто поверхового пристосування до нових соціополітичних й економічних реалій і цінностей, без їх усвідомлення і прийняття як базисних складників власного світогляду.

У сучасній Україні набуває важливості з'ясування можливостей актуалізації ідеологій лібералізму (неолібералізму), консерватизму (неоконсерватизму) і марксизму (неомарксизму). Для цього доцільно: здійснити системний теоретико-прикладний аналіз перспектив розвитку в українському суспільстві ключових ідей тріади «свобода – традиція – рівність»; визначити ментальні особливості української нації, завдяки яким можливе або неможливе вкорінення у масову суспільну свідомість базових цінностей (нео)лібералізму, (нео)консерватизму та (нео)марксизму; виявити специфіку впровадження у вітчизняний політичний простір конкретних ідей, ідеалів, цінностей цих ідеологій. Перспективність ідеології неолібералізму в Україні беззаперечна, надзвичайно злободенним завданням є вироблення виваженої соціальної політики держави, усунення надвисокої диспропорції у доходах найбагатших і найбідніших верств населення, демонополізації економіки, створення ефективної й адресної державної системи соціального забезпечення і соціального захисту. Неоліберальний дискурс стосується також найгостріших питань: мультикультуралізму; розширеного «позитивного» розуміння цінності індивідуальної і колективної свободи; важливості і необхідності відповідальності бізнесу перед суспільством, особливо у кризові періоди його функціонування. Для актуалізації в Україні цих ідеалів, цінностей, проблем державотворення на рівні «ідеології як результату» та «ідеології як системи суб'єкт-об'єктних відносин» потрібна інтеріоризація ліберальних і неоліберальних принципів у масовій суспільній свідомості. Своєрідно спозиціонованні в українському політичному просторі ідеї консерватизму і неоконсерватизму. Українська ментальність з її традиціоналізмом, вкоріненим у хліборобську культуру, історично висувала на перший план такі консервативні цінності, як пошана до сім'ї, церкви, традиції, моралі.

Ідеологічний дискурс у вітчизняній науці охоплює весь спектр ідейно-політичних течій сучасності – від класичних до постклассичних доктрин, від поміркованих і центристських до найрадикальніших, екстремістських. Однак такі дослідження надто затеоретизовані, а питання перспектив актуалізації

конкретної ідеології у політичному просторі зазвичай залишаються нез’ясованими. Насправді висвітлення перспектив розвитку класичних і постклассичних ідеологій в Україні є надзвичайно актуальним, адже від вирішення цього евристично-прикладного завдання залежатимуть: вектор розвитку країни (внутрішньополітичний, зовнішньополітичний); можливість подолання суспільної аномії, спричиненої ідеологічним вакуумом в останні двадцять років державотворення; визначення шляхів підвищення політичної культури у суспільстві та відповіді на інші суспільно значущі проблеми сьогодення.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати представленого дослідження, які дозволяють системно оцінити проблематику, пов’язану з трансформацією ідеологічних течій та їх роллю в соціально-політичних змінах кінця XX – початку XXI ст., та водночас обґрунтувати напрями подальшої розробки досліджуваної проблеми і шляхи практичного застосування здобутих результатів.

1. В сучасних умовах традиційні ідеології переживають глибоку кризу. За цих умов набувають популярності постклaсичні ідеологічні течії та рухи. Множинність різних ідеологій потребує кваліфікованих ідеологів, спроможних забезпечувати розроблення і впровадження конструктивних ідей у свідомість мас, перетворення їх на особистісні переконання. Нехтування ідеологічною роботою породжує негативні наслідки, дія яких незрівнянно посилюватиметься, якщо ігнорування ідеологічної роботи буде сталою нормою політичного життя, суспільного й індивідуального буття і свідомості. У цьому контексті поняття «політична ідеологія», попри докорінні цивілізаційні зміни, що відбулися в останні десятиріччя, є одним із базових, концептуальних у сучасній політичній науці, адже ідеологія як своєрідний тип суспільної свідомості відображає колективну точку зору на перебіг політичного і соціального розвитку суспільства, а тому діє як один із індикаторів його поступу. Саме політична ідеологія може стати тією соціокультурною основою, яка об’єднає суспільство з метою подолання соціально-політичних суперечностей, конфліктів, тому дослідження її інтеграційного потенціалу є одним із найактуальніших завдань у межах сучасної проблематики соціально-гуманітарних наук.

2. Сучасний сценарій «співіснування цивілізацій» засвідчує, що із закінченням ери протистояння ідеологій у політичному і суспільному житті чіткіше стали виявлятися фундаментальні відмінності в цінностях різних цивілізацій. У результаті цих процесів незахідні цивілізації постають не об’єктами культурно-цивілізаційного впливу Заходу, а активними суб’єктами

власної історії і світового порядку загалом. На сучасному етапі змінюються як ідеологічні течії, так і розуміння ідеології, оскільки соціальну дійсність вже неможливо пояснити за допомогою традиційних обґрунтувань, засобів і переконань. Жодна з головних традиційних ідеологій (ліберальна, консервативна, соціалістична) не має узгодженого розуміння перспектив глобалізації як соціоекономічного, соціокультурного феномену. За цих умов відповіддю на виникнення нових викликів соціуму з боку природи, соціальної, гендерної і культурної нерівності стають нові ідейні течії та рухи – інвайронменталізм, комунітаризм, фемінізм, альтерглобалізм тощо. Вони не мають значної соціальної бази, як класичні ідеології, але їх цінність полягає у привернені уваги до існуючих проблем, а також в ідейній і нормативній спрямованості, яка визначає нові вектори світового розвитку.

3. У сучасному світі набуває чітких контурів тенденція до послаблення ролі політичних важелів і заміщення їх фінансовими. Залежність урядів від інвестицій змушує змінювати соціально орієнтовану економічну політику на ліберальну. Ідеологія ринкового фундаменталізму засвідчує наростання загроз не тільки політичним інституціям, а й майбутньому демократії як передумови справедливого і гармонійного розвитку людства. Уже наприкінці XX ст. деякі міжнародні організації виконували важливі політичні інтеграційні функції, і це дає підстави розглядати їхню діяльність як прояв певних ознак «всесвітнього уряду». Однак, сучасні реалії засвідчують неможливість і недоцільність її створення з декількох причин: через величезну кількість учасників, які мають значні розбіжності між політичними, економічними, культурними і релігійними системами; через невизначеність того, хто має право наділяти цей уряд повноваженнями; через загострення боротьби за світове лідерство. Неоліберальна ринкова ідеологія неухильно застосовує до всіх сфер суспільного життя запозичені з бізнесу механізми. Однак, реінсталяція фундаментальних основ лібералізму не захищає суспільство від дефектів капіталізму. Свобода ринку не вберігає економічний сектор від стагнації, коливань попиту і безробіття. Подолання цієї проблеми при збереженні головного ідеологічного принципу

«індивідуальної свободи» можливе за умови оптимізації функціонування економічного сектора шляхом розширення просторових меж ринку з подальшим раціональним розподілом виробництва, управління рівнем попиту та ефективною регламентацією кореляції політичної влади з економікою.

4. Драматизм екзистенційної ситуації людини як біосоціальної істоти, спричинений НТР і гуманотехнологіями, утворює проблемне поле світової гуманітарної («трансгуманітарної») думки XXI ст., розвиток якої зумовлений утвердженням методології міждисциплінарних досліджень. Базовою проблемою при цьому постає визначення поняття «постлюдина». За передбаченнями дослідників, постлюдський світ, який може утворитися в результаті стрімкого технологічного розвитку і технологічної сингулярності, ймовірно, буде абсолютно інакшим, неможливим для сьогодення і, наразі, – абсолютно невідомим. Трансгуманісти переконують, що шляхи розвитку постлюдини і форм постлюдства можуть мати різні напрями і різні сценарії. На одних напрямах може постати єдина постлюдина, на інших – суспільство окремих постлюдей. Тому сингулярність для дослідників є надто проблемною, оскільки позбавляє можливості передбачити, що буде після неї. Можливість хоча б мінімального передбачення необхідна, в іншому разі втрачають сенс спрямування розвитку в бажаному напрямі, розбудова устрою постлюдства у прогнозованих трансгуманістами формах.

5. В інформаційну добу традиційні інституції та організації громадянського суспільства перетворюються на «порожні оболонки», безсилі прив’язатися до людського життя і соціальних цінностей. Люди перестають ідентифікувати себе з державою, громадянами якої вони є, з організаціями громадянського суспільства, які в умовах глобалізації вже неспроможні виконувати свої зобов’язання перед громадянами, захищати їх і обстоювати їхні права та інтереси, постачати соціальні послуги, через що втрачають лояльність і легітимність. Індивід змушений покладатись на себе, на свої здібності, розвиваючи їх завдяки інформації і знанням, що стимулює індивідуалізацію та інформатизацію. За цих умов вихід для українського суспільства – у розвитку суспільної свідомості та

самосвідомості через знання і освіту, поліпшенні демократичних ініціатив, налагодженні ефективного громадського контролю, удосконаленні механізмів зворотного зв'язку, активізації політичної комунікації, перегляді й формуванні адекватної системи цінностей тощо. Такі практики дадуть суспільству змогу стати демократичнішим і за рівнем отримання, використання та поширення інформації як найважливішого ресурсу, а також сприятимуть наближенню до постсучасного, інформаційного суспільства, а не тільки суспільства інформатизованого у розумінні наявності сучасних технологій.

6. Для сучасного політичного аналізу недостатньо розглядати виробничі відносини лише з економічної позиції – ідеологічний підхід при цьому теж дуже важливий. За його настановами, людина як пізнавальна істота своє становлення як істоти духовно-практичної здійснює в матеріально-виробничій та науково-експериментальній діяльності. Відповідно, соціально-політичну практику людства не варто розглядати винятково під тиском економічних розумінь та інтересів. Як свідчить історія, на зміну класиці в усі переломні періоди розвитку людства приходять посткласика, неокласика, модернізм, постмодернізм та інші радикальні альтернативні ідеологічні вчення. Такий підхід набуває особливого значення в умовах безпрецедентної за масштабами і впливом глобалізації, постійного вдосконалення інформаційних і комунікаційних технологій, «метаморфоз» духовно-культурного середовища, що створюють якісно нову суспільну реальність, за якої існуючі політичні інститути і нормативно-правові чинники втрачають свою ефективність.

7. Людство дедалі більше усвідомлює обмеженість технічного прогресу, пов'язані з ним ризики і небезпеки. Постмодернізм точно відобразив той граничний стан суспільної свідомості, що передбачає переворот і переоцінювання цінностей, трансформацію ідеалів. У постмодерні панує хаос і водночас усе поєднується. Тому суперечності сучасних соціальних змін, на думку дослідників постмодернізму і глобалізації, не є не вирішуваними, а самі «народжують» засоби свого вирішення. Так, проблема атомізації суспільства може бути подолана засобами глобалізації, здатними поєднувати найвіддаленіше,

зокрема, – об’єднати в мережу людей з усіх куточків світу на основі їх ідентичності. Позитивний результат визначатимуть духовна переорієнтація і самовдосконалення, що означатиме вихід соціуму на вищий щабель розвитку. На цій підставі постмодернізація у політологічному аспекті може бути витлумачена як сучасна і досконаліша форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного (сучасного) суспільства до постсучасного, спроможного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей індивідів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу цивілізації, оптимального поєднання традиційних і новітніх цінностей, збереження особливостей і неповторності буття конкретного соціуму.

8. У процесі суспільних трансформацій на зламі століть виникає нова ідеологічна платформа моделювання соціально-політичної реальності – «глобалізм». Семантична спорідненість цього концепту з концептом «глобалізація» не ототожнює сутність явищ і функціональних аспектів понять, що їх означують. Як ідеологія глобалізм покликаний подолати наслідки регресу соціальної реальності, розв’язати проблеми, породжені регламентацією діяльності традиційних політичних інститутів, і модернізувати економічний сектор задля виходу із капіталістичної кризи. Поряд з цим, відбулася кристалізація поняття «альтерглобалізм». Обґрунтування спільної світоглядної концепції альтерглобалістського руху супроводжується труднощами, спричиненими його широтою і строкатістю, великою кількістю організацій з різних країн і регіонів світу, що мають власні програми. Інтегрують їх антикапіталістична, антинеоліберальна ідеї, що зумовлюють культивування і оновлення соціал-демократичних і неомарксистських поглядів, спрямованих на подолання світового панування ТНК і глобальної еліти. У соціокультурній сфері альтерглобалісти виступають проти поширення універсалізму й уніфікації, витіснення локальних культур і засилля вестернізації-американізації, а також проти патріархальних привілеїв, які ведуть до тотальної бідності. У соціальній політиці альтерглобалізм виступає за збереження соціальних програм і проти

різних видів дискримінації у трудових відносинах. Об’єктом їх критики є ТНК, які розміщують виробництва у країнах з низькими екологічними стандартами і рівнем оплати праці, використовуючи некваліфіковану робочу силу, і вимагають від місцевих урядів значних пільг для себе або згортання соціальних програм і переходу до «мінімальної держави». Подальший розвиток альтерглобалістського руху невизначений, що актуалізує необхідність постійної уваги до нього політичної науки і політичної практики.

9. У динамічному цивілізаційному розвитку вартують уваги різні типи ідеологій: 1) неокласичні (неоліберальні, неоконсервативні, неокомуністичні, неонаціоналістичні, осучаснені соціал-демократичні); 2) ранні постклacичні (глобалізм, лібертаризм, комунітаризм, «нові праві», фемінізм, лівий радикалізм, релігійний фундаменталізм, правий екстремізм); 3) новітні постклacичні (екологізм, альтерглобалізм, трансгуманізм). Однією з ключових новітніх ідеологій в сучасних умовах світового розвитку є екологізм. У процесі екологізації політики формується світоглядна основа, що передбачає більше індивідуалізму, самоорганізації та самовизначення як засобів подолання екологічних проблем. Характерною ознакою екологічного світогляду є визнання абсолютної переваги нематеріальних цінностей (свобода, самовиявлення, мир) перед матеріальними (капітал, кар’єра, майно). Дискурсивне «оприроднення» і «біологізація» людини неодмінно приводять до висновку, що соціальне середовище також є сферою боротьби народів за існування. Тому вкрай важливо зрозуміти об’єктивні засади буття людини як природної істоти і соціально-духовного суб’єкта.

10. З’ясування характеру ідеологічних трансформацій у сучасній Україні може бути зосереджене довкола таких проблем: 1) виокремлення сутнісних ознак ідеологічної соціалізації як базової для ідейно-політичного виробництва у будь-якому суспільстві; 2) з’ясування специфіки політико-управлінських аспектів функціонування ідеологічних систем; 3) формулювання ключових засад новітнього дискурсу здійснення ідеологічної політики держави; 4) висвітлення перспектив актуалізації основних ідей і цінностей доктрини солідаризму в

Україні. Сучасна Україна потребує якісного теоретико-програмного забезпечення функціонування більшості класичних і посткласичних ідеологій. Неабиякий творчий потенціал для її розвитку має ідеологія солідаризму, одна із провідних ідей якої актуалізує необхідність консолідації суспільства, що опинилося перед серйозними зовнішніми і внутрішніми загрозами. Ідеологія солідаризму в суспільстві перехідного типу має сприяти підвищенню його соціоадаптивних можливостей, вкоріненню норм соціальної і політичної етики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраме Л. Формирование европейской женщины новой епохи 1789–1918 [Текст] / Л. Абраме ; [пер. с англ. Е. Незлобиной]. – М. : Изд. дом Гос. ун-та «Высшей школы экономики», 2011. – 408 с.

2. Адорно Т. Эстетическая теория [Текст] / Т. Адорно. – М. : Республика, 2001. – 527 с.

3. Айзенстайн З. Экспортный феминизм Севера и Запада [Текст] / З. Айзенстайн // Гендерные исследования. – Вып. 1. – Х. : ХЦГИ, 1998. – С. 9 –34.

4. Алексеева Т. А. Политическая философия: От концепций к теориям [Текст] : [учеб. пособ.] / Т. А. Алексеева – М. : МГИМО (Университет) ; РОССПЭН, 2007. – 397 с.

5. Алєксєєнко І. В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти) [Текст] : [монографія] / І. В. Алєксєєнко. – К. ; Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – 360 с.

6. Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность [Текст] / М. Алле. – М. : ТЕЙС, 2003. – 314 с.

7. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Текст] / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 2. – С. 25 – 31.

8. Амин С. Глобализация общественной борьбы [Текст] / С. Амин // Альтерглобализм: теория и практика «альтерглобалистского движения / [под ред. А. В. Бузгалина]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 123 – 124.

9. Андрос О. Є. Екологістський рух: зміна ціннісного підґрунтя ставлення до природи [Текст] / О. Є. Андрос // Філософські обрії. – 2010. – № 24. – С. 143 – 154.

10. Аннан К. Мы, народы: роль ООН в XXI веке [Текст] / К. Аннан // Международная жизнь. – 2000. – № 10. – С. 10 – 19.

11. Антонович И. И. Социодинамика идеологий [Текст] : [монография] / И. И. Антонович ; [под ред. Э. Н. Короливецкого]. – Минск : Навука і Тэхніка, 1995. – 373 с.

12. Арон Р. Демократия и тоталітаризм [Текст] / Р. Арон. – М. : Текст, 1993. – 344 с.

13. Аршба О. И. Современный правый экстремизм в Европе [Текст] / О. И. Аршба // Вестник Московского университета. – Сер. 18: Социология и политология. – 2002. – № 4. – С. 3 – 11.

14. Бабкін В. Д. Юридична енциклопедія: системний розвиток права України [Текст] / В. Д. Бабкін, В. П. Горбатенко // Правова держава : Ювілейний щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 1999. – Вип. 10. – С. 218 – 228.

15. Бабкіна О. Україна: демократура чи демократія? [Текст] / О. Бабкіна // Персонал. – 2007. – № 2. – С. 18 – 24.

16. Баландьє Ж. Політична антропологія [Текст] / Ж. Баландьє ; [пер. з фр. О. Хоми]. – К. : Альтерпрес, 2002. – 252 с.

17. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Текст] / З. Бауман ; [пер. с англ.] – М. : Весь Мир, 2004. – 188 с.

18. Бауман З. Индивидуализированное общество [Электронный ресурс] / З. Бауман. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/baum/index.php.

19. Бауман З. Пять прогнозов и множество оговорок [Текст] / З. Бауман ; [пер. С. Макарцева] // Иностранная литература. – 2006. – № 8. – С. 199–210.

20. Бауман З. Спор о постмодернизме [Текст] / З. Бауман // Социологический журнал. – 1994. – № 4. – С. 70 – 79.

21. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина [Текст] : [монографія] / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2004. – 424 с.

22. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія [Текст] / У. Бек ; [пер. з нім. О. Юдіна]. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 408 с.

23. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек ; [пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

24. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию [Текст] / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

25. Белошицкий С. В. Либеральная демократия в XXI столетии: ресурсы, вызовы, перспективы [Текст] / С. В. Белошицкий. – Хмельницкий : ПП Мельник, 2012. – 944 с.

26. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы [Текст] / З. Бжезинский. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 256 с.

27. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство [Текст] / З. Бжезинский ; [пер. с англ.]. – М. : Междунар. отношения, 2007. – 288 с.

28. Білорус О. Глобалізація. Прийняти виклик часу [Текст] / О. Білорус // Віче. – 2000. – № 12. – С. 131 – 147.

29. Білоус А. О. Політичні об’єднання України [Текст] / А. О. Білоус. – К. : Україна, 1993. – 167 с.

30. Брандт Г. А. Философская антропология феминизма. Природа женщины [Текст] / Г.А. Брандт. – СПб. : Алетейя, 2006. – 160 с.

31. Бузгалин А. Альтерглобализм: к теории феномена [Текст] / А. Бузгалин // Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения» / [под ред. А. В. Бузгалина]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 29 – 64.

32. Бузгалин А. Противоречия глобальной гегемонии капитала (к вопросу о содержании и противоречиях так называемой «глобализации») [Текст] / А. Бузгалин, А. Колганов // Альтерглобализм: теория и практика «альтерглобалистского движения» / [под ред. А. В. Бузгалина]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 8 – 28.

33. Бузгалин А. В. Альтерглобализм как феномен современного мира [Текст] / А. В. Бузгалин // Политические исследования. – 2003. – № 2. – С. 71 – 85.

34. Бурдяк В. І. Політична культура Європи в контексті інтеграційних процесів [Текст] : [монографія] / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.

35. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада [Текст] / П. Дж. Бьюкенен ; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М. : АСТ : АСТ Москва, 2007. – 444 с.

36. Вавринчук М. П. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення [Текст] : [монографія] / М. П. Вавринчук – К. : Правова єдність, 2009. – 288 с.

37. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.

38. Валлерстайн И. Растущая сила Всемирного социального форума [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн. – Режим доступа :

http: // scepsis.ru/library/id_268.html.

39. Валлерстайн И. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики [Текст] / И. Валлерстайн // Ойкумена : Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков : Константа, 2003. – Вып. 1. – С. 160 – 169.

40. Валлерстайн И. Исторический капитализм [Текст] / И. Валлерстайн // Альтерглобализм: теория и практика «альтерглобалистского движения» / [под ред. А. В. Бузгалина]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 114 – 122.

41. Василенко И. Н. Политическая глоба листика [Текст] : [учеб. пособ. для ВУЗов] / И. Н. Василенко. – М. : Алгоритм, 2000. – 360 с.

42. Васютинський В. Зміст, стан і тенденції розвитку масової політичної свідомості України [Текст] / В. Васютинський // Виборчі технології : зб. матеріалів / [упоряд. В. Ціон]. – К. : TV Новинар, 1998. – С. 85 – 86.

43. Васютинський В. Психологічне підґрунтя демагогічного впливу на масову політичну свідомість [Текст] / В. Васютинський // Виборчі технології : зб. матеріалів / [упоряд. В. Ціон]. – К. : TV Новинар, 1998. – С. 67 – 71.

44. Вебер А. Что стоит за так называемым антиглобализмом? [Текст] / А. Вебер // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 12. – С. 50 – 57.

45. Войтоловский Ф. Идейно-политические процессы внутри антиглобалистских движений [Текст] / Ф. Войтоловский // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 2. – С. 9 – 14.

46. Волков В. В. Политический радикализм: попытка концептуального анализа [Текст] / В. В. Волков. // Вестник Московского университета. – Серия 12: Политические науки. – 2002. – № 4. – С. 61 – 72.

47. Воловик В. И. Философия политического сознания [Текст] : [монография] / В. И. Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с.

48. Воронкова В. Г. Философия [Текст] : [учеб. пособ.] / В. Г. Воронкова. – Запорожье : Изд-во ЗГИА, 2003. – 358 с.

49. Воронкова В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри [Текст] : [монографія] / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – 272 с.

50. Гаджиев К. С. Введение в политическую философию [Текст] : [учеб. пособ.] / К. С. Гаджиев – М. : Логос, 2004. – 336 с.

51. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX в. [Текст] / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 3 – 25.

52. Гаджиев К. С. Эволюция основных течений американской буржуазной идеологии: 50 – 70-е годы [Текст] / К. С. Гаджиев. – М. : Наука, 1981. – 333 с.

53. Гальчинський А. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу [Текст] / А. Гальчинський. – К. : Українські пропілеї, 2001. – 320 с.

54. Гаман-Голутвина О. В. Развитие категории «политическая культура» в общественно-политической мысли [Текст] / О. В. Гаман-Голутвина // ПОЛИТЭКС: Политическая экспертиза : Альманах. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2005. – Вып. 2. – С. 38 – 49.

55. Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму [Текст] / Т. В. Гардашук. – К. : ПАРАПАН, 2005. – 200 с.

56. Герасимов В. И. Идеология и дискурс в работах Т. А. ван Дейка (Реферативный обзор) [Текст] / В. И. Герасимов // Политическая идеология в современном мире : сб. науч. трудов. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – С. 74 – 85.

57. Гершунский Б. С. Россия и США на пороге третьего тысячелетия: Опыт экспертного исследования российского и американского менталитетов [Текст] / Б. С. Гершунский. – М. : Флинта, 1999. – 604 с.

58. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя [Текст] / Е. Гіденс ; [пер. з англ. Н. Поліщук]. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с.

59. Глобалізація і безпека розвитку [Текст] / [Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г., Гончаренко М. О., Зленко В. А. та ін.] ; ред. О. Г. Білорус ; НАН України; Ін-т світової економіки і міжнар. відносин. – К. : ІСЕМВ, 2001. – 734 с.

60. Глобальні трансформації і стратегії розвитку [Текст] : [монографія] / [О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.]. – К. : ІСЕМВ, 1998. – 416 с.

61. Глобальні трансформації. Політика. Економіка. Культура [Текст] / [Гелд Д., Мак Грю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж.] ; пер. з англ. ; переднє слово Ю. Павленка. – К. : Фенікс, 2003. – 584 с.

62. Головаха Е. И. Демократизация общества и развития личности. От тоталитаризма к демократии [Текст] / Е. И. Головаха, И. Э. Бекешкина, В. С. Небоженко. – К. : Наукова думка, 1992. – 125 с.

63. Головаха Є. Основні етапи та тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої» революції [Текст] / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32 – 51.

64. Головаха Є. Посттоталітарний аномічний синдром і трансформації українського суспільства [Текст] / Є. Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 23 – 44.

65. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика [Текст] / В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.

66. Грамши А. Тюремные тетради. Ч. 1. [Текст] / А. Грамши ; [пер. с итал.]. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – 253 с.

67. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз [Текст] / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – [2-е вид.]. – К. : Знання України, 2005. – 580 с.

68. Гущин В. Экологические экстремистские формирования [Текст] / В. Гущин // Гуманитарный экологический журнал. – К. , 2002. – Т. 4. – Вып. 1. – С. 63 – 73.

69. Давидсон А. Б. Антирасистский расизм? [Текст] / А. Б. Давидсон // Новая и новейшая история. – 2002. – № 2. – С. 51 – 71.

70. Дикий Е. Анатолий Лупынис провел за решеткой треть своей жизни [Электронный ресурс] / Е. Дикий // Факты. – 2006. – 15 февр. – Режим доступа : http://fakty.ua/109498-anatolij-lupynis-provel-za-reshetkoj-tret-svoej-zhizni.

71. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология [Текст] / Г. Г. Дилигенский. – М. : Новая школа, 1996. – 352 с.

72. Дікон Б. Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту [Текст] / Б. Дікон, М. Халс, П. Стабс. ; пер. з англ. А. Олійник та ін. – К. : Основи, 1999. – 346 с.

73. Долгов В. И. Глобализация экономики: новое слово [Текст] / В. И. Долгов. – М. : Эксмо-Пресс, 2001. – 286 с.

74. Дугин А. Г. Философия политики [Текст] / А. Г. Дугин. – М. : Арктогея, 2004. – 614 с.

75. Енциклопедія політичної думки [Текст] / [пер. з англ. ; за ред. Девіда Міллера]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472 с.

76. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія [Текст] / В. П. Заблоцький. – Донецьк : Янтра, 2001. – 368 с.

77. Загурская Н. В. Постчеловек: положение человеческого существа в ситуации после постмодерна [Текст] / Н. В. Загурская // Человек постсоветсткого пространства : сб. материалов конф. / под ред. В. В. Парц-вания. – СПб. : С.-Петербургское филос. об-во, 2005. – Вып. 3. – С. 245 – 250.

78. Замошкин Ю. А. Между неолиберализмом и неоконсерватизмом [Текст] / Ю. А. Замошкин, А. Ю. Мельвиль // Вопросы философии. – 1976. – № 11. – С. 97 – 109.

79. Затонский Д. В. Модернизм и постмодернизм: Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств [Текст] / Д. В. Затонский. – Х. : Фолио; М. : АСТ, 2000. – 256 с.

80. Зиновьев А. А. Глобальный человейник [Текст] / А. А. Зиновьев. – М. : Центрополиграф, 1997. – 459 с.

81. Злобин Н. В. Второй новый миропорядок: Геополитические головоломки [Текст] / Н. В. Злобин. – М. : Эксимо, 2009. – 320 с.

82. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Текст] / Р. Инглхарт // Политология : хрестоматия / [сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов]. – СПб. : Питер, 2006. – С. 286 – 301.

83. Иноземцев В. Контуры посткризисного мира. Размышления о конфликтах и альянсах XXI века [Электронный ресурс] / В. Иноземцев. – Режим доступа : http://www.inozemtsev.net/index.php?m=vert&menu=sub2&pr=107&id=1044

84. Иноземцев В. Л. Расколотая цивилизация [Текст] / В. Л. Иноземцев. – М. : Академия-Наука, 1999. – 724 с.

85. Иноземцев В. Л. On modern inequality. Социобиологическая природа противоречий XXI века [Текст] / В. Л. Иноземцев // Постчеловечество / [науч. ред. М. Б. Ходорковский]. – М. : Алгоритм, 2006. – С. 10 – 73.

86. Ирхин Ю. В. Политология : учебник [Текст] / Ю. В. Ирхин, В. Д. Зотов, Л. В. Зотова. – М. : Юристъ, 2002. – 511 с.

87. Ислам: проблемы, идеологии, права, политики и экономики : сб. статей [Текст] / [под ред. А. И. Ионовой]. – М. : Наука, ГРВЛ, 1985. – 279 с.

88. Истягин Л. Мирное движение и «антиглобализм»: история и современность [Текст] / Л. Истягин // Альтерглобализм: теория и практика «альтерглобалистского движения» / [под ред. А. В. Бузгалина]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 236 – 248.

89. Кагарлицкий Б. Уроки Праги [Текст] / Б. Кагарлицкий // Альтерглобализм: теория и практика «альтерглобалистского движения» / [под ред. А. В. Бузгалина]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 65 – 72.

90. Кагарлицкий Б. Ю. Идейные позиции и политика левых партий и движений по проблемам глобализации : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора полит. наук [Текст] / Б. Ю. Кагарлицкий. – М. , 2002. – 41 с.

91. Калашников М. Заметки о следующей расе [Текст] / М. Калашников // Постчеловечество / [науч. ред. М. Б. Ходорковский]. – М. : Алгоритм, 2006. – С. 244 – 269.

92. Каллиникос А. Антикапиталистический маніфест [Текст] / А. Каллиникос. – М. : Практис, 2005. – 196 с.

93. Кара-Мурза С. Г. Идеология и мать ее наука [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2002. – 256 с.

94. Кара-Мурза С. Г. Истмат и проблема Восток – Запад [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2001. – 256 с.

95. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – К. : Орияны, 2006. – 528 с.

96. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация [Текст] : в 2 кн. / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо-Пресс, 2002 – 2002. – Кн. 2. – 2002. – 768 с.

97. Карипов Б. Н. Политические изменения и идеологический дискурс [Текст] / Б. Н. Карипов // Социально-гуманитарные знания. – 2010. – № 1. – С. 281 – 290.

98. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура [Текст] / М. Кастельс ; [пер. с англ. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.

99. Катаєв С. Л. Сучасне українське суспільство [Текст] : [навч. посіб.] / С. Л. Катаєв. – К. : Центр навч. літ., 2006. – 200 с.

100. Квієк М. Університет і держава: Вивчення глобальних трансформацій [Текст] / М. Квієк ; [пер. з англ. Т. Цимбал ; переднє слово І. Вакарчук ; наук. ред. Т. Фініков]. – К. : Таксон, 2009. – 384 с.

101. Киви Б. Гигабайты власти: Информационные технологии между свободой и тоталітаризмом [Текст] / Б. Киви. – М. : Бестселлер, 2004. – 352 с.

102. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології [Текст] : [навч. посіб.] / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учбової літ., 2009. – 520 с.

103. Кіндратець О. М. Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи [Текст] : [монографія] / О. М. Кіндратець. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2003. – 383 с.

104. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера [Текст] / [відп. ред. Є. Причепій]. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.

105. Клаус В. Экологизм и другие вызовы современности [Электронный ресурс] / В. Клаус // Речь президента Чешской Республики Вацлава Клауса в

Институте Катона 09 марта 2007 г. – Режим доступа : http://www.klaus.cz/clanky/2481.

106. Кнэхт И. П. Идеология и практика леворадикального движения как проекция постмодернизма [Текст] / И. П. Кнэхт // Политическая идеология в современном мире : сб. науч. трудов. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – С. 92 – 108.

107. Козак Н. А. Український консерватизм: історія і сучасність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» [Текст] / Н. А. Козак. – Львів, 2001. – 18 с.

108. Козуля Р. Передвиборні перегони: лідери і партії [Електронний ресурс] / Р. Козуля. – Режим доступу : http://uv.ukranews.com/-2010.

109. Кольев А. Н. Политическая мифология: Реализм социального опыта [Текст] : [монография] / А. Н. Кольев. – М. : Логос, 2003. – 384 с.

110. Консерватизм: Антологія [Текст] / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-е вид.]. – К. : ВД «Простір»; Смолоскип, 2008. – 788 с.

111. Короткий Оксфордський політичний словник [Текст] / [за ред. І. Макліна та А. Макмілана]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.

112. Кравченко І. І. Буття політики [Електронний ресурс] / І. І. Кравченко. – Режим доступу : http://polbu.ru/kravchenko_politics.

113. Крауч К. Постдемократия [Текст] / К. Крауч ; [пер. с англ. Н. В. Эдельмана]. – М. : ИД Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 192 с.

114. Кудряшова И. В. Фундаментализм в пространстве современного мира [Текст] / И. В. Кудряшова // Полис. – 2002. – № 1. – С. 66 – 77.

115. Кузнецов А. О. Дискурс глобализма и альтерглобализма в современном политическом процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук [Текст] / А. О. Кузнецов. – Пермь, 2008. – 18 с.

116. Кууси П. Этот человеческий мир [Текст] / П. Кууси ; [пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. Э. А. Араб-Оглы]. – М. : Прогресс, 1988. – 368 с.

117. Куц Г. М. Трансформаційний потенціал лібералізму в політичному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец.

23.00.02 «Політичні інститути і процеси» [Текст] / Г. М. Куц. – Чернівці, 2011. – 36 с.

118. Латигіна Н. А. Демократія: сутність, механізми здійснення та сучасні світові тенденції розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук [Текст] / Н. А. Латигіна. – К. , 2010. – 36 с.

119. Лібералізм : антологія [Текст] / [упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-е вид.]. – К. : ВД «Простір»; Смолоскип, 2009. – 1128 с.

120. Лінц Х. Дж. На шляху до консолідованих демократій [Текст] / Х. Дж. Лінц, А. Степан // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / [пер. з англ. за ред. Д. Гузіни ; гол. ред. серії і автор передм. Дж. Перлін]. – К. : Ай Бі, 2003. – С. 195 – 213.

121. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна [Текст] / Ж. Ф. Лиотар. – СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.

122. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика [Текст] / В. Лісовий. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.

123. Лола В. В. Формування державної ідеології людини в умовах трансформації суспільства: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» [Текст] / В. В. Лола. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.

124. Лоуи Т. Глобализация, государство, демократия: образ новой политической науки [Текст] / Т. Лоуи // Политические исследования. – 1999. – № 5. – С. 108 – 119.

125. Лукашевич В. М. Глобалистика [Текст] : [учеб. пособ.] / В. М. Лукашевич. – Львов : Новий Світ 2000, 2004. – 392 с.

126. Лукьянец В. С. Проблема постчеловеческого будущего [Электронный ресурс] / В. С. Лукьянец, О. Н. Соболь. – Режим доступа : http://www.transhumanism-russia.ru/content/view/555/110/.

127. Лук’янець В. С. Філософський постмодерн [Текст] : [навч. посіб.] / В. С. Лук’янець, О. М. Соболь. – К. : Абрис, 1998. – 350 с.

128. Лях В. Глобалізація чи шлях до невизначеного майбутнього? [Текст] / В. Лях // Виклик глобалізації : зб. наук. праць. – К. : Стилос, 2001. – С. 124 – 132.

129. Майданик К. Л. Альтернативное движение: фаза консолидации? Ч. 2: Пути в будущее [Текст] / К. Л. Майданик // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 12. – С. 3 – 10.

130. Майданик К. Альтернативное движение: фаза консолидации? [Текст] / К. Майданик // Альтерглобализм и антиглобалистское движение в современном мире : сб. обзоров и рефератов. – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 152 с.

131. Майданик К. Л. Антиглобалистские движения – начало великой смуты XXI века? Альтернативное движение: фаза консолидации? Ч. 1: Историческое место и генезис движения [Текст] / К. Л. Майданик // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 11. – С. 23 – 30.

132. Макаренко В. П. Главные идеологии современности [Текст] / В. П. Макаренко. – Ростов н / Д. : Феникс, 2000. – 480 с.

133. Макиавелли Н. Государь: Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные [Текст] : [сборник] / Н. Макиавелли ; [пер. с итал. Г. Муравьевой, Н. Томашевского, Е. Солоновича и др. ; примеч. М. Андреева, Р. Светлова]. – М. : Эксмо, 2008. – 512 с.

134. Малинова О. Ю. Концепт идеологии в современных политических исследованиях [Текст] / О. Ю. Малинова // Политическая идеология в современном мире : сб. науч. трудов. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – С. 8 – 31.

135. Мамчиц Р. Фриганы: интеллектуалы на свалке [Электронный ресурс] / Р. Мамчиц // Частный корреспондент. – Режим доступа :

http://www.chaskor.ru/article/frigany_intellektualy_na_ svalke_20708.

136. Мангайм К. Ідеологія та утопія [Текст] / К. Мангайм : [пер. з нім.]. – К. : Дух і літера, 2008. – 370 с.

137. Мангейм К. Идеология и утопия. Диагноз нашего времени [Текст] / К. Мангейм. – М. : Юрист, 1994. – 276 с.

138. Манелюк Ю. М. Сучасні ідейно-політичні течії. Практикум [Текст] : [навч. посіб.] / Ю. М. Манелюк, Н. В. Чубур. – К. : КНЕУ, 2010. – 214 с.

139. Маркс К. Сочинения : в 50 т. [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [пер. с нем.]. – [2-е изд.]. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1955 – 1981. –

Т. 3: 1845 – апрель 1847. – 1955. – 650 с.

140. Мартен Д. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації [Текст] / Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, П. Філіп ; пер. з фр. Є. Марічева. – К. : ВД «КМ Академія», 2005. – 302 с.

141. Мартин Г. Западная глобализация: атака на процветание и демократию [Текст] / Г. Мартин, Х. Шуман. – М. : Альпина, 2001. – 335 с.

142. Мартьянов В. С. Постмодерн – реванш «проклятой стороны Модерна» [Текст] / В. С. Мартьянов // Политические исследования. – 2005. – № 2. – С. 147 – 157.

143. Мирский Г. И. «Политический ислам» и западное общество [Текст] / Г. И. Мирский // Полис. – 2002. – № 1. – С. 78 – 86.

144. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания [Текст] / Н. И. Михальченко. – К. : Наукова думка, 1981. – 272 с.

145. Моисеев Н. Н. Судьба цивилизации. Путь Разума [Текст] / Н. Н. Моисеев. – М. : МНЭПУ, 1998. – 224 с.

146. Морозов И. Л. Попытка адаптации леворадикальной идеологии к реалиям современного мира: опыт сапатизма [Текст] / И. Л. Морозов // Политические исследования. – 2006. – № 5. – С. 129 – 143.

147. Недюха М. П. Системний аналіз історичних типів європейської ідеології [Текст] : [монографія] / М. П. Недюха. – Ірпінь : Академія держ. податкової служби України, 2001. – 195 с.

148. Недюха Н. П. Системный анализ неомарксистской идеологии [Текст] / Н. П. Недюха. – К. : Высшая школа, 1991. – 191 с.

149. Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті [Текст] : у 2 кн. / [за заг. ред. Ю. С. Шемчученка]. – К. : Ін-т держави і

права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001 – 2001. – Кн. 1. – Ч. 2. – 2001. – 1011 с.

150. Неретина С. С. Концепты политической культуры [Текст] : [монография] / С. С. Неретина, А. П. Огурцов. – М. : Ин-т философии РАН, 2011. – 279 с.

151. Никитченко А. Н. Транснационализация демократии (Третья волна демократизации в свете теорий международных отношений) [Текст] / А. Н. Никитченко // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 53 – 70.

152. Оболонский В. П. Глобализация мировой экономики: проблемы и риски российского предпринимательства [Текст] / В. П. Оболонский, В. А. Поспелов. – М. : Наука, 2001. – 216 с.

153. Общественно-политическое развитие чеченского народа в 60 – 80-е годы XX века [Текст] : сб. статей / [под ред. Я. З. Ахмадова]. – М. : Проспект, 2007. – 432 с.

154. Олефір В. І. Етнополітичні конфлікти в контексті міграційної парадигми [Текст] / В. І. Олефір // Етнополітичні конфлікти в посттоталітарному просторі / [відп. ред. Ю. Римаренко, І. Тимошенко, Є. Степанов]. – К. : Вид-во Укр.-фін. ін-ту менеджм. і бізнесу, 1999. – С. 136 – 137.

155. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори [Текст] / Х. Ортега-і-Гасет ; [пер. з ісп. В. Бурггарта, В. Сахна, О. Товстенко]. – К. : Основи, 1994. – 420 с.

156. Остроухов В. Ісламістський релігійний екстремізм та ваххабізм [Текст] / В. Остроухов, О. Лікаренко, О. Петрик // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 133 – 142.

157. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации: Философский анализ [Текст] / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.

158. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства [Текст] / Ю. В. Павленко. – К. : Либідь, 1996. – 360 с.

159. Павличко С. Фемінізм [Текст] / С. Павличко ; [передм. В. Агеєвої]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 322 с.

160. Павловнин М. С. Рост дестабилизирующего влияния религии на политику. Проблема нарастания фундаменталистских идей [Электронный ресурс] / М. С. Павловнин. – Режим доступа :

http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/3/Pavlovnin_Fundamentalist-Ideas/.

161. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование [Текст] / А. С. Панарин. – М. : Алгоритм, 2000. – 352 с.

162. Панарин А. С. Искушение глобализмом [Текст] / А. С. Панарин. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 416 с.

163. Панарин А. С. Политология [Текст] : [учебник] / А. С. Панарин. – М. : Проспект, 1997. – 408 с.

164. Панарин А. С. Славянский мир сегодня: очарованные путешественники на опасной дороге [Текст] / А. С. Панарин // Вестник Московского университета. – Серия 12: Политические науки. – 2003. – № 4. – С. 12 – 15.

165. Пантин В. И. Ритмы общественного развития и переход к постмодерну [Текст] / В. И. Пантин // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 3 – 13.

166. Пахомов Ю. І. Політична культура посттоталітарної доби [Текст] / Ю. І. Пахомов // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 22 – 30.

167. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации [Текст] / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К. : Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. – 432 с.

168. Пахомов Ю. Н. Цивилизационные модели современности и их исторические корни [Текст] / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К. : Наукова думка, 2002. – 632 с.

169. Перегудов С. Транснациональные корпорации на пути к корпоративному гражданству [Текст] / С. Перегудов // Политические исследования. – 2004. – № 3. – С. 95 – 103.

170. Перотті А. Виступ на захист полі культурності [Текст] / А. Перотті. – Львів : Кальварія, 2001. – 128 с.

171. Петрелла Р. Другая глобализация [Текст] / Р. Петрелла, К. Агитон, Ш.-А. Удри // Альтерглобализм: теория и практика «альтерглобалистского движения» / [под ред. А. В. Бузгалина]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 125 – 128.

172. Петров К. Е. Структура концепта «терроризм» [Текст] / К. Е. Петров // Полис. – 2003. – № 4. – С. 130 – 141.

173. Плешко М. В. Ідеологія солідаризму в програмних документах політичних партій України [Текст] / М. В. Плешко. // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2009. – Вип. 40. – С. 149 – 160.

174. Политология [Текст] : учеб. / [А. И. Мельвиль и др.]. – М. : МГИМО (Университет) МИД России ; Проспект, 2010. – 624 с.

175. Політична енциклопедія [Текст] / [редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 2012. – 808 с.

176. Політична культура населення України (результати соціологічних досліджень) [Текст] / [Є. Головаха, Н. Паніна, Ю. Пахомов, М. Чурілов, І. Буров]. – К. : Наукова думка, 1993. – 133 с.

177. Політичні партії в Україні [Текст] : в 3 т. / [уклад. : Ю. Шайгородський]. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 1. – 2005. – 876 с.

178. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / [упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

179. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / [за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка]. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

180. Політологія [Текст] / [А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко]. – [2-е вид., перер. та доп.]. – К. : Ельга; Ніка-Центр, 2003. – 664 с.

181. Політологія. Навчально-методичний комплекс : підручник [Текст] / [за ред. Ф. М. Кирилюка]. – К. : Центр навч. літ., 2004. – 704 с.

182. Політологія : підручник [Текст] / [за ред. М. М. Вегеша]. – [3-є вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2008. – 384 с.

183. Постол Е. Е. Закономерности моделирования и трансформации идеологической парадигмы политического процесса [Текст] / Е. Е. Постол // Вопросы управления. – 2013. – № 3 (5). – С. 58 – 64.

184. Постол Е. Е. Модификация идеологической архитектоники глобализма и альтернативные парадигмы преодоления кризиса капитализма [Текст] / Е. Е. Постол // PolitBook. – 2013. – № 2. – С. 142 – 154.

185. Постол Е. Е. Потенциал интеграции идеологических основ «трансгуманизма» и концепции «постчеловека» в политическую реальность [Текст] / Е. Е. Постол // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 8 (75). – С. 144 – 147.

186. Постол Е. Е. Религиозная экспансия как проявление кризиса светских идеологий [Текст] / Е. Е. Постол // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 11 (78). – С. 141 – 144.

187. Постол О. Є. Альтерглобалізм як соціально-політичний феномен сучасності [Текст] / О. Є. Постол // Освіта регіону. – 2012. – № 2. – С. 137 – 144.

188. Постол О. Є. Ідеологічний стан сучасного українського суспільства [Текст] / О. Є. Постол // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2012. – № 4. – С. 225 – 228.

189. Постол О. Є. Ідеологія як чинник програмування ціннісної свідомості [Текст] / О. Є. Постол // Нова парадигма. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 102. – С. 144 – 151.

190. Постол О. Є. Концепт «політична ідеологія»: основні підходи та напрями [Текст] / О. Є. Постол // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2011. – Вип. 55. – С. 235 – 244.

191. Постол О. Є. Моніторингові комунікації як когнітивна основа ідеології розвитку та легітимації демократичного суспільства [Текст] / О. Є. Постол // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 55, № 12. – С. 445 – 451.

192. Постол О. Є. Основні риси ідеологічної сфери політичного життя сучасності [Текст] / О. Є. Постол // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і

політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 52. – С. 530 – 536.

193. Постол О. Є. Особливості розвитку ідеології правого екстремізму в сучасному світі [Текст] / О. Є. Постол // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2011. – Вип. 23. – С. 290 – 299.

194. Постол О. Є. Партійна позаідеологічність в Україні як відображення лобістської політичної культури та політичної активності [Текст] / О. Є. Постол // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 54. – С. 616 – 622.

195. Постол О. Є. Перспективи реалізації потенціалу постласичних ідеологій в сучасній Україні [Текст] / О. Є. Постол // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2012. – Вип. 65. – С. 376 – 386.

196. Постол О. Є. Перспективи розвитку альтернативних постласичних ідеологій в сучасній Україні: теорія і практика [Текст] / О. Є. Постол // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2012. – Вип. 63. – С. 173 – 182.

197. Постол О. Є. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність [Текст] / О. Є. Постол // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2011. – № 4. – С. 242 – 247.

198. Постол О. Є. Роль екологізму в ідеологічному та суспільно-політичному житті другої половини ХХ століття [Текст] / О. Є. Постол // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2011. – № 1. – С. 190 – 195.

199. Постол О. Є. Сучасний лівий радикалізм крізь призму дискурсу постмодерну [Текст] / О. Є. Постол // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2011. – № 3. – С. 197 – 201.

200. Постол О. Є. Теоретичні та практичні аспекти вияву політичних ідеологій у сучасному світі [Текст] / О. Є. Постол // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 4. – С. 54 – 60.

201. Постол О. Є. Фемінізм: витоки та особливості його сучасного етапу [Текст] / О. Є. Постол // Перспективи. – 2012. – № 1 (51). – С. 120 – 126.

202. Постчеловечество [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.transhumanism-russia.ru/content/view/43/47/.

203. Потемкин А. Виртуальная экономика и сюрреалистическое бытие [Текст] / А. Потемкин. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 384 с.

204. Пояркова Т. К. Глобалізація як кризовий чинник світової політичної системи [Текст] / Т. К. Пояркова // Нова парадигма : журнал наук. праць / [гол. ред. В. П. Бех]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 87. – С. 149 – 157.

205. Практика глобализации: игры и правила новой епохи [Текст] / [под ред. М. Г. Делягина]. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 344 с.

206. Проблема постчеловека и постчеловечества [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rusrand.ru/netcat_files/385/96/h_81ecbb9fb8a32b4b611238fa0dbc.

207. Проблеми модернізації політичних систем сучасності [Текст] : монографія / [Панов М. І. (кер. авт. кол.), Герасіна Л. М., Данильян О. Г. та ін.] ; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – 320 с.

208. Пролєєв С. Людство перед викликом глобалізації [Текст] / С. Пролєєв // Виклик глобалізації : зб. наук. праць. – К. : Стилос, 2001. – С. 9 – 16.

209. Рікер П. Ідеологія та утопія [Текст] / П. Рікер; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2005. – 386 с.

210. Рогожина Н. Политическое лицо антиглобалистов [Текст] / Н. Рогожина // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 6. – С. 31 – 38.

211. Романчик Я. Разрушить миф о неолиберализме [Электронный ресурс] / Я. Романчик. – Режим доступа : http://www.echo. msk.ru/blog/romanchuk/885943-echo/.

212. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір [Текст] : [монографія] / А. С. Романюк – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 392 с.

213. Рудницький С. В. Групові, загальні та індивідуальні суспільно-політичні інтереси як предмет дослідження [Текст] / С. В. Рудницький // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 114 – 120 .

214. Рудометоф В. Глобализация, миросистемная теория и сравнительная теория цивилизаций [Текст] / В. Рудометоф, Р. Робертсон // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учеб. пособие для студ. вузов / [сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – С. 529 – 533.

215. Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору [Текст] : [монографія] : у 2 т. / З. Ф. Самчук. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 2. – 2009. – 904 с.

216. Сіленко А. О. Соціальна держава: тернистий шлях до визнання. Світовий досвід і перспективи України [Текст] : [монографія] / А. О. Сіленко, В. А. Коляденко. – Одеса : Астропринт, 2002. – 360 с.

217. Сіренко В. Ф. Маніфест політичного руху «Ліві України – за соціальну справедливість». Новий проект. Новий курс [Текст] / В. Ф. Сіренко. – К. : Оріяни, 2007. – 100 с.

218. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) [Текст] / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.

219. Смелзер Н. Социология [Текст] : [учеб. пособ.] / Н. Смелзер ; [пер. с англ.]. – М. : Феникс, 1998. – 688 с.

220. Сміт Р. Що таке глобалізація [Текст] / Р. Сміт // Виклик глобалізації : зб. наук. праць. – К. : Стилос, 2001. – С. 17 – 29.

221. Современное политическое сознание в США [Текст] / [отв. ред. Э. Я. Баталов, Ю. А. Замошкин]. – М. : Наука, 1980. – 446 с.

222. Соколенко С. І. Глобалізація і економіка України [Текст] / С. І. Соколенко. – К. : Логос, 1999. – 568 с.

223. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) [Текст] / Дж. Сорос ; [пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін]. – К. : Основи, 1999. – 259 с.

224. Сохань Л. Время Нового Мира и Человек: Глобальные риски цивилизации и поиск пути. Социологические очерки [Текст] / Л. Сохань, И. Сохань. – К. : ВИПОЛ, 2001. – 131 с.

225. Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия [Текст] : учеб. пособ. для студ. вузов / [сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасова]. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 556 с.

226. Стігліц Дж. Непроста правда про глобалізацію [Текст] / Дж. Стігліц // Науковий світ. – 2004. – № 1. – С. 10 – 11.

227. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації [Текст] : монографія / [за ред. Д. Л. Лук'яненка]. – К. : КНЕУ, 2001. – 538 с.

228. Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобаліста [Текст] / [под ред. А. Ашкерова]. – М. : АСТ ; Ермак, 2004. – 348 с.

229. Таран В. О. Соціальна філософія [Текст] : навч. посіб. / В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Рєзанова. – К. : Центр учбової літ., 2009. – 272 с.

230. Тарасов А. Революция не всерьез. Штудии по теории и истории квазиреволюционных движений [Текст] / А. Тарасов. – М. : Ультра культура, 2005. – 528 с.

231. Ташкова Ю. Еволюція комуністичної ідеї [Текст] / Ю. Ташкова // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.; Миколаїв : Укр. центр політ. менеджменту, 2009. – Вип. 16. – С. 99 – 109.

232. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» [Текст] / Ч. Тейлор. – К. : Альтерпрес, 2004. – 172 с.

233. Теория и история феминизма [Текст] / [под ред. И. А. Жеребкиной]. – Х. : Харьковский Центр гендерных исследований ; Ф-Пресс, 1996. – 387 с.

234. Теория политики [Текст] : учеб. пособ. : в 3 ч. / [авт.-сост. Н. А. Баранов, Г. А. Пикалов]. – СПб. : Изд-во БГТУ, 2002 – 2007. – Ч. 2. – Лекция 26. – 2003. – 570 с.

235. Тимошенко В. І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження) [Текст] / В. І. Тимошенко. – К. : Знання, 1994. – 231 с.

236. Тоффлер Э. Метаморфозы власти [Текст] / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 669 с.

237. Трансгуманизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki.

238. Трансчеловек [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

Transhumanist Lexicon: http://www.transhumanism.com/lexicon/.

239. Тузиков А. Р. Идеология и медиа-конструирование социальной реальности в современных западных обществах [Текст] / А. Р. Тузиков // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 1. – С. 211 – 228.

240. Тутолмин С. Н. Концепция политической культуры в отечественной и зарубежной науке [Текст] / С. Н. Тутолмин // Нестор. – 2005. – № 1 (7). – С. 20 – 44.

241. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы [Текст] / С. Л. Удовик. – М. : Рефлбук; К. : Ваклер, 2002. – 480 с.

242. Україна на переломі [Текст] / [за ред. В. П. Дацюка]. – Львів : Говерла, 2004. – 423 с.

243. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы [Текст] / [сост. В. А. Чаликова]. – М. : Прогресс, 1991. – 405 с.

244. Фесун Г. Роль політичної культури у формуванні іміджу політика [Текст] / Г. Фесун // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація : Український науковий журнал. – 2010. – № 4. – С. 62 – 70.

245. Философия : энциклопедический словарь [Текст] / [под ред. А. А. Ивина]. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.

246. Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації [Текст] / А. С. Філіпенко. – К. : Знання, 2000. – 174 с.

247. Формизано Р. Понятие политической культуры [Текст] / Р. Формизано // Pro et Contra. – 2002. – Т. 7. – № 3. – С. 111 – 146.

248. Фромм Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм ; [пер. с англ. А. Лактионова]. – М. : АСТ : АСТ Москва, 2009. – 288 с.

249. Фукуяма Ф. «Конец истории?» [Текст] / Ф. Фукуяма; [пер. с англ.] // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134 – 148.

250. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – 592 с.

251. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции [Текст] / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2008. – 349 с.

252. Фурсов А. И. Феномен идеологии и европейская реальность революционной (1789–1848) епохи [Текст] / А. И. Фурсов // Русский исторический журнал. – М., 1998. – Т. I. – № 2. – С. 335 – 429.

253. Халий И. А. Локальные экологические конфликты в СССР [Текст] / И. А. Халий, А. А. Каюмов // Экологическое движение: способы и методы действия : сб. статей. – Алматы : Вивасан, 1999. – С. 53 – 64.

254. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон ; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.

255. Хейвуд Э. Политология : учебник для студентов вузов [Текст] : [пер. с англ.] / Э. Хейвуд. – М. : Юнити-Дана, 2005. – 544 с.

256. Хилько М. І. Екологізація політики [Текст] : [монографія] / М. І. Хилько. – К. : Вадекс, 2014. – 344 с.

257. Хома Н. М. Розвиток ідей про соціальну державу у світовій політико-правовій думці [Электронный ресурс] / Н. М. Хома. – Режим доступу: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/16957/%CD

258. Цвєтков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті демократизації українського суспільства [Текст] : [монографія] / В. В. Цвєтков, В. П. Горбатенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

259. Чигирин Ю. Політична ідеологія: минуле, сучасне, майбутнє [Текст] : [текст лекцій] / Ю. Чигирин. – К. : Фонд політ. стратегій ім. Джона Кеннеді, 2004. – 48 с.

260. Шайгородський Ю. Ідеологія і міфологія у символічному світі політики [Електронний ресурс] / Ю. Шайгородський. – Режим доступу :

www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=25&c=667.

261. Шацкий Е. Утопия и традиция [Текст] / Е. Шацкий ; [пер. с польск.]. – М. : Прогресс, 1990. – 456 с.

262. Шевелев М. А. Глобалистика [Текст] : [учеб. пособ.] / М. А. Шевелев. – Днепропетровск : ДНУ, 2001. – 286 с.

263. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація [Текст] : в 2 т. / В. М. Шейко. – Х. : Основа, 2001. – Т. 1. – 2001. – 520 с.

264. Эриксон Д. «Антиглобализм»: наброски к социологическому портрету [Текст] / Д. Эриксон // Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения» / [под ред. А. В. Бузгалина]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 180 – 196.

265. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям [Текст] / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.

266. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2004. –

Т. 5: П – С. – 2003. – 736 с.

267. Яковец Ю. В. Цивилизационные аспекты глобализации [Текст] / Ю. В. Яковец // Глобализация. Конфликт или диалог цивилизаций? – М. : Новый век, 2002. – С. 23 – 33.

268. Ярош О. Жіноче обличчя політики [Текст] / О. Ярош // Політика і час. – 2001 – № 2. – С. 58 – 64.

269. Ященко В. Бунт эпохи постмодерна [Электронный ресурс] / В. Ященко. – Режим доступа : www.e-reading.org.ua/book.php?book=72349.

270. Albrow M. The Global Age [Text] / M. Albrow. – Cambridge : Polity Press, 1996. – 256 p.

271. Anderson J. Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States [Text] / J. Anderson. – L. : Cambridge University Press, 1994. – 236 p.

272. Aronoff M. J. Religion and Politics [Text] / M. J. Aronoff. – NJ : Transaction Publishers, 1984. – 139 p.

273. Asante M. K. Afrocentricity [Text] / M. K. Asante. – Trenton (USA); Asmara (Eritrea), 1996. – 127 p.

274. Baofu P. Beyond Ethics to Post-Ethics: A Preface to a New Theory of Morality and Immorality [Text] / P. Baofu. – Charlotte, NC : IAP, 2011. – 389 p.

275. Bauman Z. In search of politics [Text] / Z. Bauman // Excursus 1: Ideology in the postmodern world. – Stanford, 1999. – P. 109 – 131.

276. Beck U. The Brave New World of Work [Text] / U. Beck ; [transl. by P. Camiller]. – Cambridge : Polity Press, 2000. – 202 p.

277. Beck U. World Risk Society [Text] / U. Beck. – Cambridge : Polity Press, 1999. – P. 1 – 2.

278. Bell D. The Framework of the Information Society [Text] / D. Bell. – Oxford : Blackwell, 1980. – 450 p.

279. Bracken P. Political Theory on international Dimension [Text] / P. Bracken. – N. Y. : Court, 2000. – 178 p.

280. Brown N. J. Between Religion and Politics [Text] / N. J. Brown, A. Hamzawy. – Washington, DC : Carnegie Endowment, 2010. – 213 p.

281. Burbach R. The fin de sieecle debate: globalization as epochal shift [Text] / R. Burbach, W. Robinson // Science & society. – N. Y., 1999. – Vol. 63, № 1. – P. 10 – 39.

282. Cammilleri J. The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmented World [Text] / J. Cammilleri, J. Falk. – Aldershot : Edward Elgar, 1992. – 367 p.

283. Caplan L. Studies in Religious Fundamentalism [Text] / L. Caplan. – London : Macmillan SUNY Press, 1987. – 216 p.

284. Cash J. D. Identity, Ideology and Conflict: The Structuration of Politics in Northern Ireland [Text] / J. D. Cash. – L. : Cambridge University Press, 1996. – 230 p.

285. Castells M. The Rise of the Network Society [Text] / M. Castells. – Oxford : Blackwell, 1996. – 556 p.

286. Castles S. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World [Text] / S. Castles, M. Miller. – L. : Macmillan, 1993. – 336 p.

287. Choi J. Postmodern American Sociology: A Response To The Aesthetic Challenge [Text] / J. Choi. – New York : University Press of America, 2004. – 245 p.

288. Chomsky N. On power and ideology / N. Chomsky. – New York : Black Rose Books Ltd., 1990. – 140 p.

289. Coddington A. Keynesian Economics: The Search for First Principles [Text] / A. Coddington. – Vol. 1. – Routledge, 2003. – 129 p.

290. Cole-Turner R. Transhumanism and Transcendence: Christian Hope in an Age of Technological Enhancement [Text] / R. Cole-Turner. – Washington, DC : Georgetown University Press, 2011. – 232 p.

291. Coole D. Threads and Plaits or an Unfinished Project? Feminism(s) through the twenties century [Text] / D. Coole // Journal of Politics. – Oxford, 2000. – Vol. 5, № 1. – P. 35 – 54.

292. Duverger M. Sociologie de la politique [Text] / M. Duverger. – Paris : Jhemis, 1973. – P. 44 – 54.

293. Dyson R. W. Aquinas: Political Writings [Text] / R. W. Dyson. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 312 p.

294. Eagleton T. Ideology: an introduction [Text] / T. Eagleton. – London – New York : Verso, 1991. – 242 p.

295. Engels F. Socialism: Utopian and Scientific [Text] / F. Engels. – New York: Cosimo, Inc., 2008. – 98 p.

296. Esping-Andersen G. Welfare States in Transition [Text] / G. Esping-Andersen. – L. : Sage,1996. – 288 p.

297. Esposito J. L. Islam and Politics [Text] / Esposito J. L. – New York : Syracuse University Press, 1998. – 393 p.

298. Esposito J. L. Unholy War: Terror in the Name of Islam [Text] / J. L. Esposito. – N. Y. : Oxford University Press, 2003. – 196 p.

299. Esposito J. L. Islam: The Straight Path [Text] / J. L. Esposito. – [Third edition]. – N. Y. : Oxford University Press, 1998. – P. 228 – 232.

300. Fridman Th. Understanding Globalization. The Lexus and the Olive Three [Text] / Th. Fridman. – New York : Farrar, Straus Giroux, 2000. – 469 p.

301. Fukuyama F. Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution [Text] / F. Fukuyama. – New York : Farrar : Straus and Giroux, 2003. – 272 p.

302. Giddens A. Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber [Text] / A. Giddens. – Cambridge : Cambridge University Press, 1971. – 261 p.

303. Giddens A. Globalization: a keynote address [Text] / A. Giddens. – Geneva : UNRISD News, 1996. – 198 p.

304. Giddens A. The Consequences of Modernity [Text] / A. Giddens. – Cambridge : Polity Press, 1990. – 186 p.

305. Gomes L. The Economics and Ideology of Free Trade: A Historical Review [Text] / L. Gomes. – Cheltenham, UK ; Northampton, MA, USA : Edward Elgar Publishing, 2003. – 350 p.

306. Gordon D. The global economy: new edifice or crumbling foundations? [Text] / D. Gordon // New Left Review, vol. 168, March / April 1988. pp. 24 – 64.

307. Gray J. The Delusious of Global Capitalism [Text] / J. Gray, D. False. – L. : Granta, 1998. – 272 p.

308. Greider W. One World, Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism [Text] / W. Greider. – N. Y. : Simon and Schuster, 1997. – 528 p.

309. Haas P. Introduction: epistemic communities and international policy coordination [Text] / P. Haas. // International Organization, v. 46, n. 1, december 1992, pp. 1-35.

310. Habermas J. Politik und Offentlichkeit [Text] / J. Habermas. – Darmstadt : Zentral-Buch-Verlag, 1984. – 341 s.

311. Habermas J. The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of bourgeois society [Text] / J. Habermas. – Cambridge, Massachusetts : MIT Press, 1991. – 301 p.

312. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handels [Text] / J. Habermas. – Munchen : Oll-Verlag, 1992. – T. 1. – 312 s.

313. Haken H. Synergetic Agents [Text] / H. Haken, P. Levi. – Weinheim : John Wiley & Sons, 2012. – 338 p.

314. Hannerz U. Notes on Global Ecumene [Text] / U. Hannerz // Public Culture. – 1989. – № 1. – P. 65 – 75.

315. Hansell G. R. Transhumanism and Its Critics [Text] / G. R. Hansell. – Bloomington : Xlibris Corporation, 2011. – 278 p.

316. Harees L. The Mirage of Dignity on the Highways of Human progress: the Bystanders Perspective [Text] / L. Harees. – Bloomington : AuthorHouse, 2012. – 751 p.

317. Harrington M. Socialism: Past and Future: The Classic Text on the Role of Socialism in Modern Society [Text] / M. Harrington. – N. Y. : Skyhorse Publishing Inc., 2011. – 320 p.

318. Harvey D. A Brief History of Neoliberalism [Text] / D. Harvey. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 256 p.

319. Hawkes D. Ideology [Text] / D. Hawkes. – 2 th. ed. – London ; New York : Routledge, 2003. - 212 p.

320. Held D. Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance [Text] / D. Held. – Cambridge : Polity Press, 1995. – 336 p.

321. Held D. Democracy, the nation-state, and the global system: Political Theory Today [Text] / D. Held. – Cambridge : Polity Press, 1991. – 235 p.

322. Hirst P. Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance [Text] / P. Hirst, G. Thompson. – Cambridge : Polity Press, 1996. – 227 p.

323. Hirst P. Globalization: ten frequently asked questions and some surprising answers [Text] / P. Hirst, G. Thompson. – Soundings, 1996. – № 4. – P. 47 – 66.

324. Hirst P. The global economy: myths and realities [Text] / P. Hirst. – International Affairs. – 1997. – Vol. 73, № 3. – P. 409 – 425.

325. Hobhouse L. T. Liberalism [Text] / L. T. Hobhouse. – Toronto : Echo Library, 2009. – 96 p.

326. Hoffman R. Anarchism As Political Philosophy [Text] / R. Hoffman. – New Brunswick, NJ : Aldine Transaction, 2010. – 165 p.

327. Hoogvelt A. Globalisation and the Postcolonial World: The New Political Economy of Development [Text] / A. Hoogvelt. – L. : Macmillan, 1997. – 356 p.

328. Ingham G. Capitalism: With a New Postscript on the Financial Crisis and Its Aftermath [Text] / G. Ingham. – New York : John Wiley & Sons, 2013. – 296 p.

329. Insua D. R. E-Democracy: A Group Decision and Negotiation Perspective [Text] / D. R. Insua, S. French. – London : Springer, 2010. – 364 p.

330. Ives P. Gramsci's politics of language: engaging the Bakhtin Circle and the Frankfurt School [Text] / P. Ives. – Toronto : University of Toronto Press, 2004. – 238 p.

331. Jones D. S. Masters of the Universe: Hayek, Friedman, and the Birth of Neoliberal Politics [Text] / D. S. Jones. – NJ : Princeton University Press, 2012. – 418 p.

332. Krugman P. Pop Internationalism [Text] / P. Krugman. – Boston : MIT Press, 1996. – 241 p.

333. Larrain G. The concept of ideology [Text] / G. Larrain. – London : Taylor & Francis, 1979. – 256 p.

334. Levitas R. The Concept of Utopia [Text] / R. Levitas. – Oxford ; New York : Peter Lang, 2010. – 264 p.

335. Lilley S. Transhumanism and Society: The Social Debate Over Human Enhancement [Text] / S. Lilley. – Dordrecht : Springer, 2013. – 91 p.

336. Luard E. The Globalization of Politics: the Changed Focus of Political Action in the Modern World [Text] / E. Luard. – London : Macmillan, 1990. – 208 p.

337. Luxton M. Neoliberalism [Text] / M. Luxton, S. Braedley. – L. : Mc Gill-Queen's Press – MQUP, 2010. – 241 p.

338. Making Sense of Political Ideology: The Power of Language in Democracy [Text] / [Brock B., Huglen M. Klumpp J. and Howel S.]. – M. : Rowman & Littlefield, 2005. – 149 p.

339. Maldonado C. E. Human Right, Solidarity and Subsidarity: essays toward a social ontology [Text] / C. E. Maldonado. – Washington, D. C. : Council for Research in Values and Philosophy, 1997. – 110 p.

340. Mattelart A. La Mondialisation de communication [Text] / A. Mattelart. – Paris : PUF, 1996. – 370 s.

341. Matz U. Politische Ideologie und Praxis [Text] / U. Matz. – F.a.M. : Wied-Verlag, 2000. – S. 100 – 102.

342. Melko M. World Systems Theory: Faustian Delusion? [Text] / M. Melko // Cornparative Civilizations Review. – 1994. – № 30. – P. 8 – 19.

343. Menning D. J. Infodemocracy [Text] / D. J. Menning, F. C. Robinson. – N. Y. : City-Press, 1999. – P. 23 – 26.

344. Nietzsche F. W. Also Sprach Zarathustra [Text] / F. W. Nietzsche. – [2 band]. – Toronto : Echo Library, 2007. – 244 p.

345. O'Connor G. Sozial-staatliche Tendenz und kapitalistische Bewegung [Text] / G. O'Connor, K. Offe. – F.a.M. ; Leser, 1969. – 270 s.

346. Ohmae K. Borderless World [Text] / K. Ohmae. – L. : Collins,1990. – 248 p.

347. Ohmae K. The End of the Nation State [Text] / K. Ohmae. – N. Y. : Free Press, 1996. – 114 p.

348. Parel A. J. Ideology, Philosophy and Politics [Text] / A. J. Parel. – Waterloo, Ont., Canada : Wilfrid Laurier University Press, 1983. – 245 p.

349. Pepperell R. The Post-Human Condition [Text] / R. Pepperell. – Exeter : Intellect Books, 1995 – 206 p.

350. Pleyers G. Alter-Globalization: Becoming Actors in a Global Age [Text] / G. Pleyers. – Cambridge : Polity Press, 2010. – 316 p.

351. Posner R. A. The Crisis of Capitalist Democracy [Text] / R. A. Posner. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2010. – 402 p.

352. Przeworski A. Capitalism and Social Democracy [Text] / A. Przeworski. – Cambridge Cambridge; N. Y. : Cambridge University Press, 1985. – 269 p.

353. Raskin M. Liberalism: the genius of American ideals [Text] / M. Raskin. – M. : Rowman & Littlefield, 2004. – 323 p.

354. Reich R. The Work of Nations: Preparing Ourselves for Twenty-First Century Capitalism [Text] / R. Reich. – N. Y. : Simon and Schuster, 1991. – 331 p.

355. Robertson R. Globality, Global Culture and images of wored Order [Text] / R. Robertson // Social Change and Modernity. – Berkeley, 1992. – P. 401 – 428.

356. Rosenau J. Along the Domestic-Foreign Frontier [Text] / J. Rosenau. – Cambridge : Polity University, 1997. – 467 p.

357. Ruigrok W. The Logic of International Restructuring [Text] / W. Ruigrok, R. van Tulder. – L. : Routledge, 1995. – 344 p.

358. Saha S. C. Religious Fundamentalism in the Contemporary World: Critical Social and Political Issues [Text] / S. C. Saha. – N. Y. : Lexington Books, 2004. – 340 p.

359. Sarkar S. K. The Crisis of Capitalism: A Different Study of Political Economy [Text] / S. K. Sarkar. – Berkeley : Counterpoint Press, 2012. – 224 p.

360. Sassen S. Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization [Text] / S. Sassen. – N. Y. : Columbia University Press, 1996. – 148 p.

361. Scholte J. A. International Relations of Social Change [Text] / J. A. Scholte. – Buckingham : Open University Press, 1993. – 186 p.

362. Segal A. An Atlas of International Migration [Text] / A. Segal. – L. : Hans Zell, 1993. – 233 p.

363. Smith N. Chomsky: Ideas and Ideals [Text] / N. Smith. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 282 p.

364. Steger M. B. Rethinking Globalism [Text] / M. B. Steger. – M. : Rowman & Littlefield, 2004. – 276 p.

365. Steger M. Justice Globalism: Ideology, Crises, Policy [Text] / M. Steger, J. Goodman, E. K. Wilson. – London : SAGE, 2012. – 184 p.

366. Strange S. The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy [Text] / S. Strange. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 239 p.

367. Sutor B. Einfuhrung in die Politologie [Text] / B. Sutor. – F.a.M., B-Verlag, 1994. – S. 70 – 75.

368. The classics of western spirituality. Augustine of Hippo: Selected Writings [Text]. – N. J : Paulist Press, 1984. – 514 p.

369. Tompson G. Think global, then think again: economic globalization in context [Text] / G. Tompson, J. Alien // Area. – 1997. – № 3. – P. 23 – 38.

370. Topitsch E. Ideologie: sozial-philosophische Dimensionen [Text] / E. Topitsch. – F.a.M., Zentral Buch-Verlag, 1988. – S. 112 – 115.

371. Vasapollo L. Crisis of Capitalism: Compendium of Applied Economics (Global Capitalism) [Text] / L. Vasapollo. – Leiden Boston : BRILL, 2011. – 372 p.

372. Walter H. Neurophilosophy of Free Will: From Libertarian Illusions to a Concept of Natural Autonomy [Text] / H. Walter. – Cambridge, Massachusetts : MIT Press, 2001. – 391 p.

373. Weinblatt J. Perspectives on Keynesian Economics [Text] / J. Weinblatt, W. Young. – London : Springer, 2011. – 304 p.

374. Weiss L. The Myth of the Powerless State: Governing the Economy in a Global Era [Text] / L. Weiss. – Cambridge : Polity Press, 1998. – 280 p.

375. Wright E. O. A General Framework for the Analysis of Class Structure [Text] / E. O. Wright // The Debate on Classes / [ed. E. O. Wright]. – London : Verso, 1989. – P. 247 – 294.

376. Zartman I. Polithical Changes [Electronic resourse] / I. W. Zartman, G. Winem. – Mode of access : http: // www. EIDHR-uncjin.org.